KASTAŞ ★ TARİHSEL ARAŞTIRMALAR DİZİSİ

LEONARD RAMSDEN HARTILL

Bir Ermeninin Anılarında

AZERBAYCAN OLAYLARI 1918-1922

LEONARD RAMSDEN HARTILL

Bir Ermeninin Anılarında

AZERBAYCAN OLAYLARI

(1918 – 1922)

KASTAŞ A.Ş. YAYINLARI
Başmusahip Sokak Talas Han 16 – 101
Cağaloğlu – İstanbul
Tel: 520 59 70

Bu kitap 1928 yılında Amerika'da İndianapolis şehrinde **"The Bobbs - Merrill Company"** Yayınevi tarafından **"Men Are Like That"** adı ile yayınlanmış ve **"Book Review Digest"** yıllık kitap katoloğunda kayıtlı ingilizce aslından günümüz türkçesine çevrilmiştir.

Çeviren
Dr. SİPAHİ ÇATALTEPE

ISBN: 975-7639-34-6

Yayınlayan
KASTAŞ A.Ş.

*

Ofset Hazırlık
RENK AJANS

*

Baskı
ZAFER MATBAASI

BİRİNCİ BASKI
EYLÜL - 1990

SUNUŞ

Çevirmen ve bir tarihçi olarak, Kafkasya'da yaşayan Türk ve Ermeni halklarının hak'larına bir açıklık getirmek üzere Türk yurdu Azerbaycan'ın tarihi kökenine inerek söze başlamak istiyorum.

Azer "Ateş" kelimesinden oluşan Ateş Ülkesi Azerbaycan'ın Türk yurdu oluşu, Selçuklu Oğuz Türklerinin bu yöreyi de yurt edinmeleri ile başlamıştır. Arkasından bunu, Doğu'dan peşpeşe gelen Türk göçleri takip etmiştir.

Hulagu İmparatorluğu ile İlhanlılar, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri ile Türkmenler, 1722'ye kadar Türk Safevi hanedanlığı, bundan sonra Avşar Türkleri ile Nadirşah dönemi birbirini takip etmiş, fakat Nadirşah döneminden sonra 1748 yılında tek devlet yönetimi sona ermiş, bu tarihten itibaren bu topraklar Hanlık'lara bölünerek Han ve Sultan'lar tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

Bu Hanlıklar Kuzeyde:

Seki, Gence, Baku, Derbent, Kuba, Nahcıvan, Talış ve Revan Hanlıkları,

Güneyde ise:

Tebris, Urmiye, Erdebil, Hoy, Mako, Merocın ve Karadağ Hanlıklarıdır.

Bu Hanlıkları birleştirerek büyük bir devlet oluşması için faaliyete geçen Kuba Hanı Feth Ali'nin bunu gerçekleştirmesi sıralarında 1784'den itibaren Güneye sarkmaya başlayan

Ruslar, bilhassa II. Katerina döneminde 1796 yılına kadar çok başarılı oldular. Gürcistan ve Azerbaycan'ı, tüm Hanlıkları istila ettiler.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak Ruslar, Azerbaycan ile Türkiye arasında suni bir Ermenistan yarattılar. Bugünkü Ermenistan'ın % 70'i Türk iken, Kuzeyden, oradan buradan getirdikleri Ermenileri yerleştirip Türkleri sürmeye başladılar.

Bu günlere kadar Kafkasya'da yaşayan halklar arasında önemli bir sürtüşme olmadığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Ermeniler de kardeşçe yaşamlarını sürdürmekteydiler.

Ruslar bu yaptıklarını yeterli görmeyip, günün birinde Gürcü, Ermeni ve Türklerin anlaşarak bir güç birliği oluşturmalarını önlemek için, bilhassa Ermeni ve Türkler arasına nifak tohumları ekmeye çalışmışlardır. Bu kitapta göreceğiniz gibi, bu tohumların meyveleri de savaş ve kan olmuştur.

Elinizdeki bu kitap, 1918-1922 yıllarında yaşanmış olayları günümüze getirmektedir. **En ilginç yanı da**, Ohannes Apresyan isimli bir Ermeninin hayat öyküsünün bu eserin konusunu teşkil etmesidir.

Kitabın yazarı Amerikalı Leonard Ramsden Hartill'in, Ohannes'in hayat öyküsünde Türk – Ermeni çatışmasında yaşanmış olayları bir kez daha yerinde tetkik ederek, bu olaylara katılmış diğer insanlarla konuşarak, doğruluğunu kanıtladıktan sonra kaleme almış olmasıdır.

En ilginç yönü de, Ermeni olmasına rağmen Ohannes'in olayları saptırmadan, safiyane, gördüklerinin iyi ve kötü yanlarını anlatmış olmasıdır.

Örneğin, ihtilali müteakip Rusların çekilirken Ermenilere teslim ettiği 3.000 Türk esirinden 2.000 askerin, mermiye yazık olmasın diye, samanlıklara doldurulup yakılarak öldürmeleri üzerine hasta olduğunu, Bakü'de halktan 25.000 Türk'ün katledilmesinde duyduğu ıstırabı anlatmaktadır. Ve samimiyetle sormaktadır: İnsanlar böyle mi olmalıdır, insanlık bu mudur?..

Bu kitapta varılan sonuç ve alınacak dersler:

"Tarih tekerrürden ibarettir" denilmesine rağmen, çağımız koşulları içinde geçmişlerin oyunlarına gelmeden, Rusya'da Gorbaçov'un getirdiği açılım politikasına paralel olarak Kafkasya'da yaşayan halkların ortak menfaatları icabı düşmanlık ve dargınlıkları bırakarak, saygın komşuluk ilişkileri ve ortak menfaatları icabı sosyal, siyasal, ekonomik bağımsızlığa kavuşmaları en halisane dileğimizdir.

Dr. Sipahi Çataltepe
20 Eylül 1990 İstanbul

ÖNSÖZ

1922 yılı Şubat ayından 1924 Mart'ına kadar Kafkasya'da tarım kalkınması çalışmalarında görev aldım. Bu görevim sırasında, başından geçenleri bu kitapda hikâye ettiğim Ohannes Apresyan'la içli, dışlı bir yakınlığım oldu.

İlk zamanlarda Ohannes benim için görevlendirildiğim işde emrimde çalışan binlerce göçmenden biriydi. Tarım işlerinde çalıştırdığımız her sınıf ve tabakadan gelmiş karmakarışık bir insan topluluğu içinde diğerlerinden farklı hiç bir özelliğini görmemiştim. Bunlar köylü veya soylu, işçi veya general olsun hepside yoksulluk kelimesinin en ileri bir anlamında yoksulluk içinde, ancak hayatlarını sürdürmeğe yetecek seviyede hesaplanmış bir ücretle çalışan insanlardı.

İşe alındığı zaman Ohannes'i bana "Agronom" yani Tarım Okulunu bitirmiş bir insan olarak tanıtmışlardı. Daha önceki tecrübelerimle Rus tarım okulları mezunları hakkında oldukça iyi bir fikir edinmiştim. Bu agronomların çalışmalarımda bana yardımcı olmaları yönünden olan ümitlerim boşa çıkmıştı. Ohannes'inde diğer agronomlardan farklı bir şey olacağını beklemiyordum. Kendisini ayda 6 dolar olan ve bu da para olarak verilmeyip kendilerine verilen mısır unu lapasından ibaret bir yemeğe karşılık tutulan bir ücretle işçi başı olarak göreve aldım.

Bu sıralarda Kafkasya'ya henüz birkaç ay önce gelmiştim ve bütün Rusça bilgim birkaç kelimeden ibaretti. O derece işim başımdan aşmıştı ki,

Rusça öğrenmeğe ayıracak hiç bir zamanım olmamıştı. Kaldıki benim için yabancı dil öğrenmek çok devamlı ve sıkı çalışmayı gerektiren bir iştir. Kolaylıkla yabancı dil öğrenme kabiliyeti olan talihli insanlardan değilim. Rusçanın böyle kolaylıkla öğrenilir bir dil olmadığı da bellidir.

İş sırasında her gün yüzlerce direktif verilmesi gerekirken elimin hemen altında bir tercüman bulunmaması yüzünden dilsiz kalmağa mahkûm oluyordum. Bu hal zaman zaman beni çıldırtmak derecesine vardıran zor bir durum oluyordu. Hele görevlendirdiğiniz ve konuştuğunuz insanlar size hiç birinin tek bir kelimesini anlamadığınız çeşitli dillerle karşılık veren insanlar olurlarsa ne hale geldiğimi tasavvur edebilirsiniz.

Kendisi ile ilk karşılaşmamızda benim Rusça, Türkçe, Ermenice ve Acemce dillerinden hiç birini bilmediğimi öğrenince Ohannes benimle el işaretleri pantomim yapar gibi anlaşmaktan başka bir konuşma şeklini denemedi. Genel olarak insanlar karşılarındaki adam kendi dillerini bilmezse çok defa sinirlenip o adamın dilini anlamak için bir gayret göstermediklerinden Ohannes'in bu hareketi bana olağanüstü bir şey gibi geldi ve hemen dikkatimi çekti.

Kısa bir zaman içinde Ohannes'in çok iyi bir işçi ve hem teorik ve hem de pratik tarım bilgisi olan bir insan olduğunu anladım. Kendisine karşı duyduğum hayranlık devamlı bir şekilde arttı ve işe alınışından 6 ay kadar sonra emri altında çalışan pek çok insanı kontrol eden sorumlu bir şef durumuna yükseldi.

Bu arada ben de Rusçamı ilerletmeğe çalışıyordum. Artık Rusçam Ohannes'le bu dille konuşup

anlaşabilecek bir seviyeye gelmişti. Ohannes Rusçamın yeterlilik ve yetersizlik derecesini yakından takip ediyor ve benimle olan konuşmalarında bildiğim Rusça kelimelerin sınırları içinde kalmağa dikkat ediyordu. Rusçam ancak çok basit ve tutucu bir konuşma yapabilecek ve sadece iyi veya kötü, Ohannes'le konuşup anlaşabilecek bir seviyeye varabilmişti. Kendisi tek bir kelime İngilizce bilmediği halde iş sahipleri ile benim aramda benim yaptığım basit Rusça konuşmayı daha açık ve anlaşılır bir Rusçaya çevirmek suretiyle tercümanlık yapmağa başlamıştı ve bu tercümanlığı ile de çok kere iş sahiplerini hayretler içinde bırakıyordu.

Kafkasya'da bir sene kadar kaldıktan sonra Rusçam da bir hayli ilerledi. Ohannes artık hiç bir zaman yanımdan ayırmadığım en yakın bir yardımcım olmuştu. Şahsına karşı duyduğum saygı ve sevgi her geçen gün daha da artıyordu. Artık sadece bir yardımcım değil en yakın bir arkadaşım haline gelmişti.

İlk geldiğim günden beri son derece ilginç ve eşsiz güzellikte bir memleket olan Kafkasya'ya hayran kalmıştım. Burada gördüğüm şeylerin iç yüzünü anlıyabilmek arzumu bir türlü tatmin edemiyordum. Bu yönden de Ohannes benim için büyük bir bilgi hazinesi oldu. Çok kere sorduğum soruları kendi hayat tecrübelerinden misaller vererek cevaplandırıyordu. Mesela bir gezimizde İran ve Rus Ermenistanı sınırı yakınında içine girilebilir ayakta kalmış tek binası yarı yıkık bir cami olan harabe halindeki bir Türk köyünde gecelemek zorunda kalmıştık. O gece Ohannes'e bu köy ve bu köyün tahrip edilmesi hakkında bir şey bilip bilmediğini sordum. Soğukkanlılıkla ve sanki önemsiz bir şey söylüyormuş gibi, "Evet" dedi. "Bu köyün yakılmasına ve yağma edilmesine bende yardım

ettim. Harabeler arasında şurada burada gördüğün insan kemiklerinin sahiplerinin öldürülüşlerini gözlerimle gördüm. Bu köyde bir Türk vardı. Yaşlıca bir adamdı. Bu Türk gibi cesur ve kahraman bir insanı ömrümde görmedim. Hattâ Rus ordusundaki eski alayımda bile" vs. vs.

Geçmiş anılarının ara sıra böyle canlanması Ohannes'in anlatılmağa değer bir hayat hikâyesi olduğu kanısını bende uyandırdı. Sonunda kendisini bu hayat hikâyesini anlatmağa; bir defa da değil bir yıllık bir süre içinde zaman elverdikçe parça parça ve ayrıntıları ile anlatmağa ikna ettiğim Ohannes'in hayat hikayesi bu kitabın konusu oldu.

İlerideki sahifelerde okuyacağınız olayların hakikatlara tamamen uygun olduklarını, bunların çoğunu bizzat kendim inceleyerek öğrendiğimi belirtmek isterim. Anlatılan olay ve maceraların geçtiği yerlerin çoğunu bizzat kendim gezdim ve bu olaylara kendileri de karışmış pek çok diğer insanlarla konuştum.

Ohannes'in yaşam öyküsünü okuduktan sonra bu kadar acı ve tüyler ürpertici maceralardan sonra bir insanın hayatta kalabilmesi mucizesinin inanılmaz bir şey olduğunu söyliyebilirsiniz. Buna cevap olarak size bu hikâyenin o sıralarda Kafkasya'da yaşayıp 8 yıl süren bir harp, kıtlık ve bulaşıcı hastalıklar devresini yaşayan yüzbinlerce insandan sadece birisinin hayat hikâyesi olduğunu ve bu yüz binlerce insandan her birinin yaşayabilmesinin teker teker birer mucize olduğunu söyleyerek cevap vereceğim.

Leonard Ramsden Hartill
USA. İndianapolis

İÇİNDEKİLER

1 Kankandi 13
2 Öğrencilik günlerim 25
3 Askerlik görevi 33
4 Harp ve Aşk 40
5 Menşevikler ve Bolşevikler 66
6 Ermenistan 76
7 Devrimciler 90
8 Rusların çekilişi 101
9 Ahılkelek "Akalkalak" 112
10 Allah Allah sesleri 121
11 Sibiryalı Demirci 142
12 Erzurum yolunda 154
13 Arap asıllı Türk Subayı 165
14 Türkler 182
15 İnsanlar Böyledir 193
16 Bekleme Günleri 202
17 Arabın Hikayesi 210
18 Erivan ve Ağrı Ovası 217
19 Geçmişteki İhtişam 222
20 Esirlik 227
21 Eçmiyazin 240
22 Kızıllarla Savaş 248
23 İrana Kaçış 256
24 Harman Sonu 276

BÖLÜM I

KANKANDİ

Düşüncelerim geçmiş yıllara döndükçe ve hafızamda kalan olay ve sahneler gözlerimin önünde canladıkça bunların her birinin birbirlerinden ayrılmasına imkân olmıyan bir bütün olduklarını anlıyorum. Pislik içinde kaldığım, taşlandığım, yüzüme tükürüldüğü zamanlar olurdu. Fakat aradan bir süre geçince bunların hepsini unuturdum. Çünkü bunlar çocukluğumda iken olan şeylerdi. Şimdi burada size hayat hikâyemi anlattığım için hatırlıyabildiğim en eski şeylerden başlamazsam, nereden başlamam gerektiğini kararlaştırmam zor olacak. Çocukluk günlerimin hatıralarına kadar inmekle beraber bunlarla sizi fazla oyalamıyacağım. Sadece koskoca Rusya'da ve Rus egemenliği altındaki ülkelerde eski düzenin ve eski hayat şeklinin yıkıldığı kader yıllarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak bazı sahnelere, olaylara ve şartlara kısaca dokunmakla yetineceğim. Asıl anlatmak istediğim devre ise bu kader yılları devresi ve bu yılların beni ve memleketimi nasıl etkilediği olacaktır.

Adım Ohannes Apresyan'dır. 1892 yılında Azerbaycan'ın Suşa bölgesindeki Kankandi köyünde doğdum. Annemi hatırlamıyorum. Babam emlâk ve çiftlik sahibi varlıklı bir insandı. Büyük ölçüde koyun, sığır ve domuz yetiştirir ve satardı. Daha henüz pek küçük bir yaşta iken çiftlik işlerinde babamın yardımcısı olmuştum.

Benden biraz daha büyük olan ağabeyim ve diğer birkaç Ermeni çocuk dışında çocukluk arkadaşlarımın hepsi çiftliğimizde çobanlık yapan Türk çocuklarıydı.

Memleketimiz sarp ve vahşî dağların çevrelediği bir bölge olup bin yıl önceki uygarlık ve maddî gelişme seviyesinin pek ötesine geçememiş bir yerdi. Bu bölge büyük bir ölçüde batıdaki uygar hayat şeklinin dışında kalmış bir bölgeydi. Burada orta asya barbarlığı, en ileri derecede bir ilkellikle, tarihin eski devrelerinde gelişmiş uygarlıkların son derece renkli ve mistik kalıntılarının garip bir şekilde birbirine karışması ile başlardı.

Memleketimizde araba tekerleği izlerinin yarattığı yolların dışında pek az yol vardı. Başlıca taşıma aracı ise attı. Burada yaşayan insanlar Türklerle Ermenilerdi. Aslında bir Türk yurdu olan bu diyarda Ermeniler yabancı durumunda idiler. Sayıca çoğunluğu teşkil eden İslâm Türk halkı arasında bir Hıristiyan azınlığı durumundaydık. Irk, din ve gelenek ayrılıklarının bu iki unsur arasında yarattığı mesafe hiç bir zaman kapanmamıştı.

Birinci dünya harbinden önceki devrede bu bölgedeki emlâk sahipleri ve ticaret adamları Ermenilerdi. Büyük çapda emlâk sahipleri olmaları ve ticareti ellerinde bulundurmalarından ötürü Ermeniler halkın varlıklı ve yüksek bir tabakasını teşkil etmekteydiler. Sadece Rus hükümet adamlarına ve askerlerine karşı bir aşağılık ve yaltaklanma hissi duyarlardı. Benim ailemin de aralarında bulunduğu bu sınıftan Ermenilerin özelliği, bunların kendilerine tamamen yabancı ve düşmanca hisler taşıyan insanlar arasında, bu insanlara üstünlük kurmuş ve bunlara kı-

yasla varlıklı bir tabakayı teşkil etmiş olmalarıydı.

Türklerin çoğu fakir insanlardı. Bazıları köylerde yaşarlar ve sahip oldukları küçük tarlalarını sürerek çiftçilik yaparlardı. Büyük bir kısmıda göçebe atalarının yaşadıkları hayat şeklini değiştirmemişlerdi. Bu sonuncu grup mevsimlere göre değişen otlak yerlerini bulmak için koyun ve sığır sürülerini vadilerden vadilere, ovalardan dağlara ve dağlardan ovalara sürerlerdi. Bu göçüş bölgeleri Hazer denizinin tuz çölü kıyılarından heybetli kafkas dağlarına kadar uzanırdı. Bu yaşam tarzı Altınordu devrinde bütün Rusya'yı silip süpüren atalarının zamanında olduğu gibiydi.

Zaptedilmiş Müslüman Türkler ile kendilerini ve ülkelerini ele geçirmiş hıristiyanlar arasındaki eski düşmanlıklar, nesillerden nesillere iletilen eski savaşların hatıraları, birbirinin karşıtı dinî inanışların yarattığı hava zehirliliğinden hiç bir şey kaybetmezdi. Bu havanın kaçınılmaz bir sonucu da fırsat çıktıkça merhametsiz bir katliam ve yağma olurdu. Şimdi anlıyoruz ki, biz Ermeniler Türklerden, bu insanlar memleketin zenginliğinden pek az bir hisse aldıkları halde onlardan nefret eder ve onları bizden aşağı seviyede insanlarmış gibi görür ve onlara öyle muamele ederdik. Ruslar nasıl biz Ermenileri küçük ve hakir görür ve bize yüksekten bakarlarsa bizde Türklere bu gözle bakıyorduk. Bizim bu havamız ve hareket tarzımız ırkça bizlerden farklı komşularımızla aramızda bir bağ kuracak yerde sadece aramızdaki düşmanlığı arttırmağa yarıyordu.

Çarlık idaresi altındaki Azerbaycan'da güvenlik ve düzen, Türklerin tarihi düşmanları ve on-

ların yurtlarını zaptetmiş olan Rus Kazak birlikleri tarafından sağlanırdı. 1905 yılındaki Rus - japon harbinde olduğu gibi bazı zamanlarda Kazak birlikleri aradan çekilir, yahut da bir kargaşalık çıkması için alet diye kullanılarak Türklerle Ermenileri birbirlerinin boğazlarına saldırtırlardı. Böylece Türklerle Ermenileri birbirlerine düşürürler, her iki topluluğu da ayrı ayrı ezer, kendilerine karşı birlikte başkaldırmalarını önlerlerdi.

1905 yılında başarısızlıkla sonuçlanan ihtilal hareketi esnasında, daha sonraki harp yıllarında görülecek feci olaylara benzer olaylar oldu ve bunlarla ilgili ilk tecrübelerimi edindim. Bu tecrübe ve bundan sonra 1918 - 22 harp yılları sırasında vuku bulan korkunç olaylar, vahşet ve barbarlık yönünden insanların vahşî kurtlardan çok daha kötü olduklarını bana öğretti. Biz insanlar aç kaldıkları zaman av aramak için dağlardan ovalara inen ve buldukları her ava saldıran aç kurt sürülerini vahşetin timsali olarak kabul ederiz. Fakat ben bu kurtların hakikaten vahşî mahluklar olduklarından şüpheliyim. İş nefret ve vahşete gelince, uygarlığın koymuş olduğu frenlerden kurtulurlarsa insanlar da bu aç kurtlar kadar vahşîleşebilmekte ve kurtların aksine olarakta vahşetten zevk almaktadırlar. Bütün Kafkas illerinde yerle bir edilmiş sayısız köylerde her tarafa saçılmış beyazlaşmış kadın ve çocuk kemikleri, insanların içinde yaşıyan bu canavar ruhunun belirtileridir.

Geçmişte kalmış olan yılların olaylarına döndükçe ve bu yıllarda tanık olduğum ve şimdi size anlatacağım olaylar canlandıkça hayat hikâyemin bir vahşet hikâyesi olacağını anlıyorum. Fakat gene bu hikâyede bu vahşetin yanında, bir

davaya inanmanın, sevginin, yüksek bir fedakârlık ve kararlılık hissinin de bulunduğunu ve bundan ötürü de insan ruhunda bu vahşetin yanında diğer başka bazı şeylerin de bulunduğunu gösterecektir.

İlk harp ve katliam tecrübelerimi 1905 yılında edindiğimi söylemiştim. Bu tarihte Ruslarla Japonlar arasındaki harp bir süreden beri devam ediyordu. Köyümüzden gençleri askere alıyorlar ve bu askere alınanlardan uzun bir süre hiç bir haber alınamıyordu. Sonra da yavaş yavaş neler olduğunun haberleri gelmeğe başladı. Rus orduları ve donanmasının peş peşine uğradıkları felâketlerin haberleri bize kadar erişiyor ve Rusya'da bir ihtilal olacağı ve çarın devrileceği söylentileri dolaşıyordu. Sonra da bizim bölgedeki halkta bir kaynaşma başladı. Yakında artık Rus despotluğunun son bulacağı ümitleri tekrar belirdi. Bu devrede babamın evinde bir çok adamların bir araya gelip toplantılar yaptıklarını hatırlıyorum. Bu toplantılarda ben odanın göze batmaz bir köşesinde oturur ve çoğunu çok genç olduğum için anlıyamadığım bitmez tükenmez heyecanlı konuşmaları dinlerdim. Bütün bu konuşmalardan toparlıyabildiklerim, Japonlarla yapılan savaş ve bağımsızlıktı.

Bu toplantılardan birinde amacının Ermenistanın bağımsızlığını sağlamak olan gizli bir Ermeni derneğinden bahsedildiğini işittim. Bu derneğin üyelerine Taşnaklar adı veriliyordu. Politika hakkında hiç bir bilgi ve anlayışım olmadığı ve o devrin ırk ve politika entrikalarından tamamen habersiz bulunduğum halde babamın evine çok uzak yerlerden garip insanların geldiklerini ve bu adamların Taşnaklar olduklarını biliyordum. Arkadaşlarım olan çocuklar arasında bu

esrarengiz ihtilal ajanlarının başardıkları büyük işler hakkında pek çok hikâyeler anlatılıyordu. O zaman 13 yaşında bir çocuk olan benim için bu Taşnak kelimesinin bir bakıma büyük ve heybetli ve bir bakıma da meşum ve uğursuz bir anlamı olmuştur.

Evimizde yapılan toplantılarda ve ailemizin üyeleri arasında olan konuşmalarda yavaş yavaş Ruslara karşı yapılacak ayaklanmayla ilgili konuşmalar azalmağa, buna karşılıkta Türklerle Ermeniler arasında artmakta olan düşmanlıkla ilgili konuşmalar artmağa başladı. Rus idarecilerimiz, kritik durumlarda Ermeni ve Türk toplumlarının birbirleri aleyhine bölünmüş olmalarından ve aralarındaki anlaşmazlıklardan faydalanmayı çok iyi bilirlerdi. Kendileri aleyhine **bir Ermeni ayaklanması olacağından korktuklarında hıristiyanlarla müslüman Türkler arasındaki düşmanlık ateşini körüklerlerdi.** Bu iki toplum arasında da çok eskiden beri mevcut olan birbirine tahamül edememe, şüphe ve nefret en sakin ve sessiz zamanlarda bile tam olarak yatışmaz ve kaybolmazdı. İki toplum arasındaki gerginlik en ileri bir dereceye vardığında, güvenlik ve düzeni sağlıyacak tek kuvvet olan kazak devriyelerini kışlalarına çekmek suretiyle **Ruslar kendilerine karşı esmekte olan ayaklanma havasını toplumlar arasındaki düşmanlığa çevirmeği başardılar. Böylece de Türklerle Ermeniler idarî otoritenin bu temsilcilerinin ortadan çekilmesi sonucu birbirleri ile amansız ve kanlı bir döğüşe giriştiler.**

Ben bu sıralarda bölgemizdeki en büyük kasaba olan Suşa'da bir okula gidiyordum. Okul evimize 7 kilometre kadar bir mesafedeydi. Evden okula ve okuldan eve her gün bu mesafeyi

yürürdüm. Bu yürüyüşümde bana katılan arkadaşlarımdan bazıları köyümüzdeki Türk çocuklarıydı. Suşa kasabasının ahalisi de benim köyüm Kankandi gibi yarı yarıya Türklerle Ermenilerden oluşuyordu. Kargaşalık zamanında okula gidemiyerek evde kalmıştım. Türk hizmetçi ve ırgatlarımız ya kaçmış ya da sürülmüş olduklarından çiftliğimizdeki işler durmuştu. Düzen yerine geldiğinde Suşa'yı yine gördüm. **Kasabanın Türk mahallesinde enkaz yığınlarından başka bir şey kalmamıştı. Bütün evler yıkılmış ve insanları boğazlanmıştı.** Aynı hal **Kankandi'deki Türk mahallesinin de başına gelmişti.**

Kargaşalıkların olduğu devrede bir gün bir atlı Türk grubu köyümüze gelmişti. Biz Ermeniler evlerimizin kapılarını kilitleyip evlerimize kapandık ve dışarı çıkmağa cesaret edemedik. Türkler bizim komşularımızdan biri olan diğer bir Türkün evinde toplandılar. Gürültülü bir şekilde yiyip içip, şarkı söyliyerek eğleniyorlardi. Biz de bize saldırırlar diye korkuyorduk. Alelacele civarımızdaki Kazak karakol birliğine bir haberci yolladık. Normal zamanlarda Kazak askerleri bölgemizde devriye gezerler ve Türklerin o gün yaptıkları gibi gürültülü toplantılar yapmalarına izin vermezlerdi. Bizim yaptığımız şikâyet üzerine akşama doğru 6 Kazak askeri köye geldi. Kazakların gelmesiyle Türklerden korkmak için bir sebep kalmadığından evlerimizden çıktık. Türklerin lideri bize ne diye Kazak askerini çağırdığımızı sordu. Kendisinin ve adamlarının sadece akrabaları olan bir Türkü ziyaret etmek için köyümüze geldiklerini, eğer bu köydekiler misafir ağırlamayı bilmiyorlarsa hemen köyümüzden çıkıp gideceklerini söyledi. Türklere Kazak askerlerini bizim çağırmadığımızı ve askerlerin köye tesadüfen gelmiş olacakla-

rını söyledik. Bu açıklamamız Türkleri pek tatmin etmedi; gücenmiş bir şekilde atlarına atlayıp gittiler.

Bir saat kadar sonra köyde, bu giden Türklerin yolları üzerinde bir Ermeni kadını ile çocuğuna rastladıkları ve çocuğu öldürüp, kadını da alıp götürdükleri şeklinde bir rivayet dolaştı. Bu rivayeti duyan Ermeniler deliye döndüler ve bunun öcünü almak için Türk komşularımıza saldırmayı kararlaştırdılar. Köydeki Kazak askerleri o gün gündüz gözü ile böyle bir saldırı yapmamıza izin vermediler. Fakat akşam olunca durum şu oldu: Bu altı Kazak askeri bir Ermeninin evine gelerek yemek yemek istediklerini söylediler. Kendilerine çay ve ekmek ikram edildi. Kendileri ile konuşuldu. Kazak müfrezesi komutanı köy muhtarına, "**gündüz saatlarında biz burada devriye görevi yapıyoruz. Sizin Türklere saldırmanıza göz yumamayız. Fakat devriye görevimiz bitti. Bu evde misafiriz. Sizin dışarıda ne yaptığınız bizi ilgilendirmez**" dedi. Bunu duyan bizimkiler hemen silahlarını kaparak, toplu bir şekilde köyün Türk mahallesine yürüdüler. Türkler başlarına gelecek şeylerden şüphelendiklerinden büyük bir korku içindeydiler ve evlerine kapanmış, kapılarını kapatıp sürmelemiş ve ışıklarını söndürmüşlerdi. Bizimkiler **Türk evlerinin kapılarını yumrukladılar, fakat hiç bir cevap alamadılar. Bunun üzerine evlerin kapıları kırıldı ve bu evlerdeki en son Türk öldürülene kadar süren bir katliam başladı. Bütün bu uğursuz gece boyunca ben dehşet içinde korkudan bir köşeye sinmiş, kulaklarımı yırtan bizimkilerin boğuk bağırmalarına ve çaresizlik içindeki kurbanların feryatlarına kulaklarımı tıkamağa çalışarak sabahlamıştım. Sabah olduğunda da iş tamamlanmıştı.**

Bu bahtsız memleketde sık sık olarak meydana gelen bu gaddarca katliamlarda sorumluluğun kimde olduğunu haklı bir şekilde tespit etmek güçtür. Bunların sebepleri gerek tarihin eski devirlerindeki ve gerekse yakın geçmişteki istilâlar ve fetihlerde tohumlanmış ve kök salmıştır. Düşmanlık, **ilkel ve kara taassuplu dini inanışlar ve din öğretimi ile de daima canlı tutulmuştur. Keza bu, bu antipati ve anlaşmazlıkların önlenmesi yerine bunların arttırılmasını kendi yönünden faydalı bulan bir hükümet tarafından da teşvik edilmiş ve beslenmiştir.**

Çocukluğumdan beri bana kabahatlı olanın daima Türkler olduğu öğretilmiştir. Okuduğum Rus kitap ve yayınlarıda bu öğretilenleri doğrulamış ve Rus yazarları da daima Türklerin vahşetini dile getirmişlerdir. Bunlara rağmen de ben daima yanımızda çalışan Türk hizmetçilerimizi ve ırgatlarımızı sevmişimdir. Issız dağlarda koyunlarımızı otlatırken yanımda yoldaşım olarak sadece çoban Türk çocukları ve tepemizde de yıldızlar olduğu halde gecelediğimiz çok olmuştur.

Sık sık köyümüzden Türk deve kervanları geçerdi. Çocuk aklımla bu kervanın tuhaf görünüşlü Türkleri bana dünyanın bir ucundan öbür ucuna seyahat ediyorlarmış gibi gelirdi. Bu kervanı her görüşümde kalbim heyecanla çarpar ve ben de bir Türk deve sürücüsü olup bizim dağlarımızın ötesindeki diyarları görmeği arzulardım.

Yılan oynatıcısı yaşlı bir Türkü evimize çağırıp ona evimize girip bir yerde saklanmış olan tehlikeli bir yılanı yakalattığımızı hatırlıyorum. İhtiyar adam bu yılanın bir kaç kere göründüğü odanın ortasında bağdaş kurup oturdu. Yanına içi boş bir torba koydu. **Bir kuran çıkarıp bo-**

ğuk ve tanınan bir sesle monoton bir şekilde kuran okumağa başladı. Biraz sonra yılan ortaya çıktı. Ara sıra duraklıyarak ve kafasını kaldırarak ihtiyarın sesinin ahengine uygun bir şekilde sürünmeğe başladı. Yılan ihtiyarın elinin uzanacağı bir yere varınca ihtiyar sesinin ritmini bozmadan kuran okumasına devam ederken yavaşca elini uzatıp anî bir hamle ile yılanı kafasının gerisinden yakaladı. Bir an sonra da yılan ihtiyarın elindeki torbanın içine girmişti.

Bu anlattıklarım gibi Türklerle ilgili diğer pek çok olaylar benim Suşa'da geçen çocukluk günlerimi renklendirmiştir. Türklerle Ermeniler arasındaki boğuşmaların başladığı 1905 yılına kadar bu iki unsur arasındaki düşmanlığın derecesini anlamamıştım. 1905 den sonra da pek çok harp yılları geçti. Ermeni olsun, Türk olsun arkadaşlarımdan ve komşularımızdan pek çokları öldüler. Bunlar savaşların, katliamların, açlığın ve salgınların kurbanları oldular. Çocukluğumda bu bölgede bulunan köyler şimdi taş ve toprak yığınları haline geldiler. Uzun yıllardan beri babamın evinde bayram yemeği yenmiyor ve eğlence yapılmıyor. Eskiden olduğu gibi babam odanın şeref köşesinde oturup misafirlerinin dansedip, eğlenmelerini seyretmiyor. Misafirleri de sıra ile yanına gelip saygı ile babamın elini öpmüyorlar. Eski devir, eski neşeli ve güzel günler ve eski hayat şekli artık son buldu.

1905 Türk - Ermeni savaşında biz Ermeniler çok daha iyi döğüştük. Bizimkilerin çoğu Rus ordusunda askerlik yapmış ve talim görmüş insanlardı. Keza bizler zengindik ve daha iyi silahlanmıştık. Türkler Rusya'da askere alınmazlar ve askerî eğitim görmezlerdi. Fakir insanlardı ve bıçaklarından başka bir silahları da pek yoktu.

Yapılan savaş öyle düzenli bir savaş değildi. Döğüşmeler başı bozuk grupların köylere saldırıp köyü yağma ve tahrip etmeleri ve köyün insanlarını öldürmeleri şeklinde olurdu. Aşağı yukarı bütün Azerbaycan'da meydana gelen olaylar az evvel anlattığım bizim köyle, Suşa'da vukua gelen olaylar gibi olmuştur. Hattâ büyük bir şehir olan Baku'da bile pek çok çarpışmalar oldu. Bizim köyümüzdeki Türklerin öldürülmesinden kısa bir zaman sonra Rusya'daki ayaklanma bastırıldı. Kazak askerleri tekrar görevleri başlarına döndüler ve Ermenilerle Türkler arasındaki döğüşmeye son verdiler.

Döğüşmelerin durmasından sonra ben yine okula başlıyabildim. İki yıl daha aynı okula gittim. Fakat bu defa evvelce olduğu gibi sabah akşam evden okula ve okuldan eve yürümüyor, Suşa'da kalıyordum. Eve sadece bayramlarda ve tatillerde gidiyordum. İki yıl sonra da Suşa'daki okulu bitirdim.

Öğrenimime devam etmek istiyor ve mümkün olursa tarım uzmanı olmağı düşünüyordum. Gürcistan'ın Tiflis şehrinde tarım öğretimi yapan bir okul vardı. Babamı beni bu okula göndermeğe razı edebilirsem iyi olacağını düşündüm. Kendisine bu arzumu açtığım ve beni Tiflis'e yollamasını teklif ettiğim zaman buna o derece şiddetle karşı çıktıki onayını almağa ve yardımını sağlamağa imkân olmıyacağını anladım. Kendi çiftliğinde çalışarak kazandığım tecrübenin tarım okulunda bana öğretilecek şeylerden çok üstün olduğunu söyledi. Tarımın okulda ve kitaplardan öğrenilecek bir şey olduğuna babamın aklı yatmıyordu. Kendisi benim için yapılacak en iyi şeyin Rus ordusunda subay olmak olduğunu söylüyor ve tahsilimi buna göre yap-

mamı istiyordu. Benim ise askerlik mesleğine ve askerî hayata karşı bir hevesim olmadığından babamın onayını almaksızın Tiflis'teki tarım okuluna gitmeğe karar vermiştim.

Benim için bu karara varmak kolay bir şey değildi. Bütün Ermeni ailelerinde olduğu gibi biz de babamızı her şeyin üstünde bir varlık sayardık ve onun her sözünü ve arzusunu mutlak yerine getirmeği gerekli sayan bir anlayışla yetiştirilmiştik. Babamın arzusuna karşı gelerek kendi kararıma göre hareket etmek benim için son derece önemli bir şey yapmak demekti.

BÖLÜM II

ÖĞRENCİLİK GÜNLERİM

Bir gün tesadüfen amcamın Tiflis'e bir gezi yapmayı düşündüğünü öğrendim. Kendisine gidip beni de birlikte götürmesini rica ettim. Amcam, babam gitmeme izin verirse götüreceğini söyledi. Planlarımdan haberi olmayan babam da gitmem için izin verdi. Ben Tiflis'te kalıp orada tarım okuluna yazılmayı aklıma koymuştum. Bizim köyden Tiflis'e gidecek trenin kalktığı istasyona varabilmek için at sırtında üç gün sürecek bir yolculuk yapmak gerekiyordu. Tren istasyonuna vardığımızda hayatımda ilk defa tren gördüğüm için heyecan ve şaşkınlık içinde kalmıştım. Tiflis'e yaptığım bu tren yolculuğu benim için çok ilginç bir yolculuk oldu. Daha önce ne tren ve ne de tren yolu görmediğim gibi bölgemizdeki köylerde de kasabalarda olanlardan fazla bir insan topluluğu da görmemiştim. Büyük binaları, binlerce insanın kaynaştığı büyük caddeleri ile Tiflis beni büyülemişti.

Tiflis'e vardığımızda hiç vakit kaybetmeden yazılmak istediğim tarım okulunu aramaya koyuldum. Okulu bulunca da müdürün yanına çıkıp durumumu anlattım. Tahsil durumum hakkında beni uzun boylu sorguya çektikten sonra okula girebileceğimi, fakat bunun için okul ve pansiyon ücreti olarak senede 150 altın Ruble ödemem gerektiğini söyledi. Bende ne böyle bir para ve ne de bazı tanıdıklara rica etme dışında böyle bir parayı ödeyecek başka bir imkân var-

dı. Tiflis'te kalmak ve tarım okuluna gitmek istediğimi amcama anlattığımda amcam bana sadece günlük ihtiyaçlarımı karşılayacak az bir miktarda harçlık verdi ve babamın arzusuna karşı çıkarak girmek istediğim tarım okulunun masraflarını üzerine almaktan kaçındı. Tiflis'te yerleşmiş, bizim köyden gelme bazı Ermeniler vardı. Bunların bir tanesi Kafkasya'daki en büyük tütün ve sigara fabrikasının sahibi çok zengin bir adamdı. Kendisine gidip durumumu anlattım. Gerekli parayı verdi; böylece de okula yazıldım.

Ben köyde büyümüş ve yetişmiş bir çocuktum; şehir ve okul arkadaşlarımın adetlerine yabancı durumda bir insandım. Bu çocuklar beni eğlence konusu yapmışlardı. Bunların yaptıkları bir çok şakalara ve alaylara maruz kaldım. Fakat kısa bir zaman içinde kendimi yeni çevreme ve arkadaşlarımın adet ve davranışlarına uydurup ben de onların grubuna katıldım.

Okula başladığımda tecrübesizliğimden okul derslerinin bana çok zor geleceğini ve sınıf arkadaşlarımın daha evvel iyi okullarda yetişmiş çocuklar olup bunlara yetişebilmem için bütün gücümle çalışmam gerekeceğini tahmin etmiştim. Hepsinden üstün olmak arzusu ile değil, başarısızlığa uğramak korkusu ile kendimi bütün gücümle çalışmaya verdim. Birkaç ay geçtikten sonra da sınıf arkadaşlarımın orta derecede öğrenciler olduklarını, okulun derslerinin de benim için hiç bir güçlüğü olmadığını anladım. Bunu anladığım zaman da sıkı çalışmaya alışmış ve bundan zevk alır duruma geldiğimden çalışma şeklimi aksatmadım. Kendimi bütün bütün derslerime verdim. Üç yıllık okul devresinin sonunda da sınıfımın birincisi olarak okuldan mezun oldum.

Notlarımın yüksek oluşu sebebiyle bana Rusya'da Odesa şehri civarındaki Uman kasabasında bulunan Yüksek Tarım okuluna parasız olarak girmem için bir burs teklif edildi.

Tiflis'teki okulda bize öğretilenlerin pratik yönden olan değeri hakkında hayal kırıklığına uğramıştım. Vaktimizin çoğunu tarımla uzaktan veya yakından bir ilgisi olmayan Latince veya buna benzer teorik derslere harcamıştık. Yüksek tarım okulunda ise çiftçilikle daha yakından ilgili konuların öğretildiğini tahmin ediyordum. Bundan ötürü devam etme fırsatını bana veren bu bursu memnunlukla karşıladım. Ve derhal kabul ettim. Çok geçmeden yüksek tarım okullarında öğretilenlerin de tarım pratiğinin gereklerinden çok farklı şeyler olduklarını öğrenecektim. Hakikaten, hiç değilse Birinci Dünya Harbinden önceki devrede Rusya'daki tarım okulları pratik çiftçiliğin gereklerine hiç bir şekilde yönelmemiş teorik bir sistemde öğretim yapan okullardı. Bu durum belkide Rusya'daki sınıf sisteminin bedeni çalışmayı en aşağı sosyal tabakanın yapması gereken bir iş saymasından doğuyordu. Okulda tarım aletlerinin kullanılması gibi bir iş bizlerin talebelik gururlarımıza uygun gelmeyen basit bir amelelik işi gibi sayılırdı. Bazı modern tarım araçlarını bize gösterdilerse de bu araçlarda kendimiz bizzat çalışarak bunlar hakkında gerekli bilgi ve tecrübeyi edinemezdik. Eğer mujık (amele) olmak istersen bu gibi el ve amelelik işleri yapmanı hoş görürlerdi. Aksi halde insanın ellerini temiz tutması ve tarımı Latince, astronomi, matematik ve Rus grameri çalışmak suretiyle öğrenmesi gerekirdi.

Tiflis'te bana sağlanan burstan faydalanabilmem için vakit geçirmeden Uman'daki okula gi-

dip kaydımı yaptırmam gerekiyordu. Bu sebeple Kafkasya'dan ayrılıp yeni bir çevreye giderken vakit bulup ta Suşa'ya giderek ailemi ziyaret etmem fırsatı olmadı. Buna karşılık babama uzun bir mektup yazarak okulda kazandığım büyük başarıyı ve bu başarının bana sağladığı bursu ve bunun yarattığı fırsatı anlattım. Keza arzusuna karşı geldiğim için de beni affetmesini rica ettim. Tiflis'ten ayrılmadan önce babamdan mektubumun cevabını aldım. Beni affettiğini bildirip, tuttuğum yolda başarılı olmamı diliyor ve fırsat bulursam eve gelip kendisini ziyaret etmemi rica ediyordu.

Tiflis'te yaşadığım devre bana hayat tecrübelerimi ve bilgimi arttırdığım kanısını vermişti. Benim gibi sadece dağları ve bu dağlardaki ufak kasaba ve köyleri tanıyan bir insan için demiryolları, heybetli binalar, opera, şehri dolduran insan kalabalığı ve şehir hayatının çeşitli heyecanlı olayları bana büyük bir macera ve tecrübe olmuşlardı. Şimdi de Uman'a giderken evvela iskelet şeklindeki binlerce petrol kulelerinin bulunduğu büyük petrol şehri Baku'ya ve oradan da Hazar denizinin çıplak kıyılarından ve uçsuz bucaksız ovalarından geçerek uzun bir tren yolculuğu yapmıştım. Bu ovalar tarım için ne güzel topraklardı. Benim bildiğim kadarı ile Kafkasya'da tarım pek dik olmayan Dağların yamaçlarındaki küçük toprak parçalarında yapılırdı. Rusya'da ise trenle geçilmesi günlerce süren bu geniş ovaların her dönümü tarım için çok elverişli topraklardı. Ömrümde ilk defa ufkun dağlarla çevrelenmediğini görüyordum.

Bu uçsuz bucaksız düz araziye sayılamayacak kadar çok köyler serpiştirilmişti. Saman ve sazdan yapılma konik şekilde damlı evlerden kuru-

lu bu köylerin bazıları çok büyük köylerdi. Bu köy evlerinin arasında adeta Gulliver'in Liliput'lar arasında kalması gibi devasa kubbeleri ile hepsinin üstüne yükselen Rus kiliseleri göze çarpıyordu. Bu kiliselerin büyüklüğü aralarında kaldıkları köy evlerinin küçüklükleri ile bir tezat teşkil ediyordu.

Sabahın erken saatlerinde trenin penceresinden bakarken köylülerin evlerinden çıkarak çalışmak üzere tarlalarına doğru yola çıktıklarını görüyordum. Akşam olup da tren yüzlerce kilometre ötede diğer bir yere vardığında sabahleyin gördüklerime benzer köylü gruplarının bu defa da tarlalarından evlerine dönmekte oldukları göze çarpardı.

Ruslar, bilhassa tren istasyonlarda durduğu zaman yolculara ekmek, peynir, süt vs. gibi gıda maddeleri satan kızlar bana sanki hepsi birbirlerine benzeyen insanlarmış gibi görünmüşlerdi. Bunların hepsi de birbirlerine benzer açık renkli saçları, mavi gözleri, sarışın düzgün tenleri olan kızlardı ve hepsi de bana çok güzel görünmüşlerdi.

Nihayet dünyanın her yerinden vapurların gelip gittiği büyük bir liman şehri olan Odesa'ya vardık. İki gün burada kalıp hayranlıkla limanı seyrettikten sonra Uman'a gittim. Uman'da da kısa bir zaman sonra dersler, çalışma ve öğrenciler arasında yeni arkadaşlar edinme gibi öğrencilik hayatının günlük işleri başladı.

Okuldaki öğrencilerin çoğunluğu Rus çocukları olmakla beraber, aralarında imparatorluğu teşkil eden çeşitli ırk ve uluslardan gelmiş olanlar da vardı. Bu sonuncular arasında hatta Sibirya'nın en uzak bölgeleri ile Hazar Denizi ötesin-

deki ortaasya uluslarından gelmiş olanlara da rastlanıyordu.

Öğrenci arkadaşlarım arasında politikaya iyice dalmış olan çocuklar vardı. Bunlar arasında monarşistten anarşiste kadar her politik görüş ve düşüncede olanlar bulunmakla beraber sosyalizme meyilli olanlar çoğunluğu teşkil ediyordu. Bitmez, tükenmez konuşma ve tartışmalar dinlerdik. Bu Ruslar ne kadar da konuşma düşkünü insanlardı. Ben bunların politikayla ilgilenmelerinin politikanın bitmez, tükenmez bir konuşma konusu olmasından ileri geldiğine inanıyordum. Belki de bunun diğer bir sebebi de politik konuşmaların yasak edilmiş olmasıydı. Polis makamları öğrencileri daima patlamaya hazır devrimciler olarak kabul ederler ve bu sebeple de sadece öğrenci olmak polisin gözünde şüpheli bir ihtilâlci olarak görünmeğe yeterdi.

Buna karşılık olarak da öğrencilerin aydın insanlar olmaları ve aydın olmakla da kaçınılmaz bir şekilde çarlık rejiminden memnunsuzluk duydukları ve öğrenci derneklerinin çoğunda da gizli ihtilâl grupları bulunduğundan polisin bu tutumunda haklı olduğunu da söylemek gereklidir. Ben de nerede Ermeni öğrenciler varsa bu öğrencilerin hepsinin değilse bile bir kısmının Rusya ile Türkiye arasında sıkışmış olan Ermenistan'ın bağımsızlığını sağlamak için uğraşan gizli bir ihtilâl derneği olan Taşnak derneğinin üyeleri olduklarını bilmekteydim.

Kendi kişisel durumuma gelince, politika ile fazla ilgilenmemekle beraber öğrenci arkadaşlarımın bu tartışmalarını dinlemek hoşuma gidiyor ve bunlar ister istemez benim de çeşitli politik konularda aydınlanmama ve bunun yanında da bazı yönlerden düşüncelerimin iyice karışma-

sına sebep oluyordu. Ruslar oldukça garip yaradılışlı insanlardır. Bana öyle geldi ki bunlar tıpkı pratik ve bedenî çalışmaları sevmedikleri veya zor buldukları gibi karşılaştıkları bir sorunu güzel bir şekilde açıklarlar ve tartışırlarsa hallettiklerini sanıyorlar. Bir konuyu kâğıt üzerinde çok güzel bir şekilde planlıyor, fakat bunu plan safhasından ileriye götüremiyorlar. Filozofik düşünce ve tartışmalara büyük bir eğilimleri var. Fakat bunda da bir fikrin etrafında anlaşmalarına imkân olmayacak şekilde, her birini ayrı ayrı yönlere yöneltecek bir aşırılıkla yapıyorlar. Bu halleri ile de hiç bir meselede başarılı bir sonuca varmaları mümkün olmuyor. Çıktıkları yolda uygun ve pratik bir noktada durmasını bilmiyorlar. Meseleleri mantıkî sonuç kabul etikleri en aşırı noktasına kadar götürmek istiyor ve bu da onları çok kere başlamış oldukları noktaya getirip orada bırakıyor.

Uman'da ilginç arkadaşlar bulmuştum ve hayatımdan memnundum. İlk ders yılının sonlarına doğru derslerimin ve çalışmalarımın çok iyi gittiği bir sırada babamdan bir mektup aldım. O sene askerlik görevine çağırılanlar arasında benim ismimin de bulunduğunu, derhal bölgemizdeki askerlik Şubesine başvurmamı istediklerini ve bunun için de vakit geçirmeden eve dönmem gerektiğini bildiriyordu.

Öğrencilerin askerlik hizmetleri genellikle ertelenir. Fakat anlaşılmaz bir sebeple benim için bu erteleme yapılmamış. Askere çağırılma emri benim öğrencilik günlerimin son bulması ve bu da geleceğim için kurduğum bütün plan ve amaçlarımın darmadağın olması demekti.

Öğretmenlerim ve öğrencilerden arkadaşım olanlara veda ederek üzüntülü bir şekilde eve

döndüm. Babam beni karşıladı ve elinden geldiği kadar üzüntümü gidermeğe çalıştı. Babam ne söylerse söylesin ortadaki gerçek benim askere gitmem, kendi elimle çizdiğim ve bütün kalbimle bağlandığım meslek yolumu bırakmam ve uzun yıllarımı hiç sevmediğim bir işle, askerlik görevi ile harcamamdır.

Eve varışımın ertesi günü Askerlik Şubesine giderek kaydımı yaptırdım. Kısa bir süre sonra da askere alınan diğer Ermenilerle birlikte Moskova civarındaki Polotsk kasabasına gönderildik. Beni burada Revel piyade alayına atadılar.

BÖLÜM III

ASKERLİK GÖREVİ

Rus ordusu askerleri imparatorluğun Müslüman halk dışındaki bütün elemanlarından toplanır. Rus idaresi altındaki çeşitli ırk ve uluslardan insanlar arasında birbirlerine karşı her zaman oldukça belirli bir antipati bulunduğundan bunlar askerî birliklerde o şekilde dağıtılırlar ki her bölükte bu çeşitli ırk ve uluslardan bir kaç kişi bulunur. Ordudaki esas asker kitlesi ise daima Rus askerleridir. Bu politika sebebiyle benim askere alındığım bölge olan Azerbaycan'dan gelen biz Ermeniler çeşitli birliklere dağıtıldık. Benim atandığım bölükte kendi ırkdaşım ve soydaşım olarak tek bir kişi bile yoktu. Burada benim için şimdiye kadar bildiklerimden büsbütün farklı yeni bir hayat başlıyordu.

Biz Ermeniler Polotsk'a kendi yerli Ermeni kıyafetlerimizle gelmiştik. Bu kıyafetin bir özelliği de başlarımıza giydiğimiz koyun derisinden yapılma kalpaklarımızdı. Bu kıyafetimizin Polotsk halkına çok garip göründüğünden şüphemiz yoktu. Bize de e k i a i y o v d i (vahşî insanlar) diyor ve bizimle alay ederek bu acaip başlıkları ne diye giyiyorsunuz diye soruyorlardı. İçimizden bazıları da Azerbaycan'ın dağ ve bozkırlarındaki vahşî olan hayat şekli dışında hiç bir şey görmemiş hakikaten vahşî kılık ve yaradılışlı insanlardı. Üniformalarımızı alıp giydikten sonra ise bu vahşî görünüşümüzden hiç bir eser kalmadı ve böylece de artık sokaklarda ga-

rip sorularla karşılaşmadan serbestçe gezebilir hale geldik. Dış görünüşümüzle artık biz de Rus askerleri olmuştuk. Fakat bu dış görünüşümüze rağmen bunun altında gene de Ermeni olarak kalıyorduk ve Ruslara yabancı insanlar olduğumuz daima şuurlarımıza işlenmiş bulunuyordu.

Biz orduda belirli bir süre hizmet görecek olan erattık ve bu süreyi tamamlayıp kendi hayatımıza dönmek için terhis edileceğimiz günü bekliyorduk. Terhis edildikten sonra da hayatımız kendi çizdiğimiz yolda devam edecekti.

Ben fennî tarım bilgime dayanarak çiftçilik yapmak istiyordum. Memleketimizde kaba ve ilkel metodlarla yapılan tarım işlerini geliştirmeği ve modernleştirmeği düşünüyordum. Büyük şeyler kuruyor ve planlıyordum. Çok eski metodlarla yapılan ve öküzlerle çekilen döğenle harman döğmek yerine büyük tarım makinaları kullanmağı tasarlıyordum. Babamın karasapanını modern pullukla değiştirecektim. Atlarla çekilen harman makinaları her yıl oraklarla ekinleri kesen işçi kitlelerinin yerini alacaktı. Atlarımızın, sığırlarımızın, koyunlarımızın ve domuzlarımızın geliştirilmeleri için yapılacak pek çok şeyler vardı. İhtirasımın sonu yoktu. Bu amaçlarıma varabilmem için benim subay olmamı isteyen babamın arzusuna karşı gelmiştim. Şimdi ise kendimi üniforma giymiş cahil köylülerle arkadaşlık yapan basit bir er olarak bulmuştum. Askerlik hayatının bayağılığı, bölüklerdeki erlerin galiz küfürleri, subayların kendi kendilerine verdikleri önem ve böbürlenişleri ve erlere sert davranışları ruhumu isyan ettiriyordu. Bütün bunlar her saatında yeni ve ilginç bir şeyler olan, her geçen saatın insana yeni yeni bir şeyler öğrettiği öğrencilik hayatının sakin zevklerin-

den ne kadar farklıydı. Şimdi ise günler bana hiç bir şey kazandırmadan her gün hülya ve arzularımın bir kısmını daha eriterek geçiyordu.

Bir süre çok üzüntülü bir şekilde geçti. Nihayet duruma alıştım. Kaderin bana neler hazırladığının farkında değildim. Tarım işlerine yetecek kadar tarım öğrenimi yaptığımı, askerlik görevim bitip terhis olduktan sonra hayatıma arzu ettiğim şekilde yön vereceğimi düşünerek teselli oldum.

Talim, talim, talim. Her gün aynı şey. Disiplin çok sıkıydı. Bütün vaktimiz komutalar ve yönetmeliklerle düzenlenmiş bir şekilde geçiyordu. Kurallara aykırı en ufak bir hareket en şiddetli bir şekilde cezalandırılıyordu. İnsanı iyice sınırlandırılmış şartlar altında yaşamağa zorlayıp insiyatife hiç bir yer bırakmıyan bu hayat şekli kahredici bir şeydi. Rus askerî eğitim sistemi, erlerin subaylarına kayıtsız itaatını gerektiren bir sistemdi ve eğer robot gibi erler yetiştirilmesi yönünden ele alınırsa iyi bir sistem sayılırdı. Fakat bir orduda erlerden sadece subaylarına itaat etmekden başka şeylerin de beklenmesi gerekirdi. Her şeyin üstünde teknik bilgi lâzımdı. Bu ise Rus ordusunda öğretilmiyordu. O zaman yaklaşmakta olduğunun pek farkına varmadığımız Büyük Harp sırasında, değil erler arasında hattâ subaylar arasında bile yeterli teknik bilgisi olanların çok az olduğunu anlamıştım.

Bunun bir örneğini ve bu subayların ilim ve teknik yönlerinden yetersizliğini bölük arkadaşlarımla omuz omuza makinalı tüfek ve şarapnel yağmuru altında tahkimli bir mevziye saldırırken çok belirli bir şekilde görmüştüm. Biraz sonra ölmüş arkadaşlarımızın cesetlerine ve ölmekte olanların vücutlarına basa basa geri çekilir-

ken bu erlerin bilgisizlik yüzünden, büyük bir ihtimalle bir subayın harita okumasını bilmemesinden feda edildiklerini düşünmek acı bir şeydi. Cesaret yönünden Rus askeri dünyadaki hiç bir memleketin askerinden geri olmıyan, keza aynı zamanda da güçlüklere, ıstıraplara ve ihmallere sınırsız derecede dayanabilen bir askerdir. Fakat harp büyük bir nisbetde teçhizat ve makina işi ve bunlara hükmedebilen insanların işidir. Sadece kan ve etle harbe hükmetmeğe kalkışmak abes bir şey olur.

Eski Rus ordusunun erleri, subaylarını her şeyi yapmağa kudretleri olan insanlar olarak görürlerdi. Bu askerlerin kahramanlığı subay sınıfının yetersizliğini telâfi edemezdi. Nihayet onların kendi kahramanlıklarına rağmen başarısızlıklar, yenilgiler, sel gibi akan kanlar onları da hayal sükutuna uğratıp, dehşete kapılmalarına sebep olmuş ve subaylarına karşı evvelce duyduğu saygı ve korku hissi yerine, subaylarını küçümseyen ve onlardan nefret eden bir ruh hali hâkim olmuştur.

Burada hayat hikâyemin biraz ileri safhalarına gittiğimden tekrar başladığım yere döneyim. O günlerdeki barış devresi askerlik hayatının ufak tefek bazı zevkli tarafları da yok değildi. Benim bölüğümdeki erler basit köylü çocukları olmakla beraber aralarında keskin zekalı olanlarda vardı ve bunlar herkesin sevdiği çocuklardı. Babam bana ara sıra harçlık olarak para gönderirdi ve bu para şehre indiğimiz zamanlarda bir şişe şarap alıp bunu arkadaşlarımla birlikte içerek eğlenceli vakit geçirmemize yeterdi.

Ruslar çok güzel sesli insanlardır. Askerî birliklerde de Rus askerlerine şarkı öğretilir. Ben de şarkı söylemeği severim. Birliğimizde bize as-

kerî yürüyüş şarkıları, volga, Kazak, köy hayatı, aşk, ordu ve harp şarkıları öğrettiler. Talim ve tatbikatlarda kilometrelerce süren yürüyüşler yaparken koro halinde bu şarkıları söylerdik. Bugünkü yeni ordunun erleri de kızıl bayraklarını taşıyarak yürüyüş yaparlarken o zamanki eski şarkılarımızı söylediklerini duyuyorum. Hernekadar asker olmam bana hiç bir zevk vermediyse de bu şarkıları duyunca gene de içimde bir özleme hissi uyanır.

Alayımızın komutanı olan albay bahçe içinde büyük bir evde oturuyordu. Bu bahçenin çok bakımsız bir durumda bulunduğunu gördüm. Albayla konuşmak için izin istedim. Kendisine tarım okulu öğrencisi olduğumu ve evinin bahçesini düzene koymak istediğimi söyledim. Çok memnun oldu. Bu büyük bahçede yapılacak işler de öyle kolay kolay bitecek gibi olmadığından bana da kışla hayatının monotonluğundan kurtulmak fırsatı çıkmıştı. Böylece de vaktimi daha iyi bir şekilde geçirmeğe başlamıştım.

Orduda altı ay süre hizmet ettikten sonra sıla iznimi almak için başvurdum. Bineceğim trenin hareketine iki saat kadar bir zaman kaldığında izinimin çıktığı haberini verdiler. Evime ve aileme kavuşacağımdan duyduğum sevinçle acele ile eşyalarımı toplayıp istasyona koştum. Akşam olmuş ve karanlık çökmüştü. Hem kendi düşüncelerime dalmış olmam ve hem de karanlık sebebiyle karşıdan gelen bir subayı yönetmelik gereğince selâmlıyamadım. Yönetmeliğe göre evvelâ esas vaziyeti almam ve sonra selâm vermem gerekirdi. Halbuki esas vaziyeti alamadan yürüyüşüm sırasında selâm verebilmiştim. Subay beni durdurdu, adımı ve birliğimi sordu. Sonra da geriye alayıma dönüp, kendisinin bana

hapis cezası verdiğini birliğime bildirmemi emretti. Rus subaylarının çoğu böyledir.

İki hafta sonra sıla iznimi kullanarak evime gitmek üzere tekrar yola çıktığımda başım yine derde girdi. Kankandi'ye varabilmek için bindiğim trenlerden birinde palaskamı kaybettim. Bir trenden diğerine aktarma yapmak üzere Rostof istasyonunda trenden indiğimde palaskamı bulamadım. Yeni bir palaska almak için dükkân aramağa koyuldum. Palaskasız olarak bir subayın gözüne çarparsam bunun bana neye mal olacağını biliyordum. O anda bana sanki Rus ordusunun bütün subayları Rostof caddelerinde gezintiye çıkmışlar gibi geldi. Palaska satın alabileceğim bir dükkân bulmama imkân kalmadan bu defa da hemde bir generalin gözüne çarptım. Hemen beni durdurdu ve sormağa başladı. Adın ne? Hangi birliktensin? Nereye gidiyorsun? Sorularını cevaplandırıp trende palaskamı kaybettiğimi ve yeni bir palaska almak için dükkân aradığımı söyledim. General şefkatli ve babacan görünüşlü bir ihtiyardı. Yakamı bırakacağını anlamıştım. Sanki çok önemli bir karar veriyormuş gibi uzun bir süre düşündükten sonra iznimi geçirmek üzere yoluma devam etmemi, fakat alayıma döndükten sonra da komutanıma bu olayı haber verip kendisinin bana hapis cezası verdiğini bildirmemi istedi. Nihayet bir saraç dükkânı bulup yeni bir palaska aldıktan sonra sevinç içinde yoluma devam ettim.

Başka bir olayla karşılaşmadan köye vardım. İki haftalık iznim çok zevkli bir şekilde geçti. Babama ve ağabeyime çiftliğimizin ve mallarımızın yönetimini geliştirmeleri için bazı öğütler verdim. Fakat onlara modern çiftçilik metodları kullanmaları yönünden kendi heveslerimi pek

aşılıyamadım. Kendi bildikleri eski ve denenmiş metodlarına bağlı kalmaktan şikâyetçi değillerdi. "**Kitap çiftliği**" adını verdikleri modern metodlara güvenleri yoktu.

İznim iki haftalıktı. Bu kısa izin göz açıp kapayana kadar bitti. İstemeye istemeye alayıma döndüm ve alay komutanıma palaskamı kaybetmemden ötürü Rostof'da rastladığım generalin verdiği cezayı bildirdim. Komutan "ohannes sen iyi bir çocuksun" dedi ve o generalin gönderdiği ve ancak olayı bildirmediğim takdirde hapsedilmemi isteyen telgrafı gösterdi. Rus subaylarının bazıları da işte böyledir.

Ordudaki askerlik görevi günlerim 1914 yılı ağustos ayında Birinci Dünya Harbi patladığı zamana kadar monoton bir şekilde uzayıp gitti.

BÖLÜM IV

HARP VE AŞK

Alayımızdaki erler harp patladığı haberini sevinçle karşıladılar. Harbin neler doğuracağını düşünemeyen cahil erler bunu sadece heyecan, seyahat ve barış devresindeki askerlik hayatının durgunluğundan kurtulma diye sayıp sevindiler. Rus ordusunun kudretine sonsuz bir güvenimiz vardı. Harbin kısa bir zamanda biteceğinden ve kolay bir zaferle sonuçlanacağından kimsenin şüphesi yoktu. Bütün dünyayı kaplayacak ve kapkara edecek olan fırtına bulutlarının toplanmakta olduğunu bilmiyorduk. Nasıl bilebilirdik?

Alayımızın mevcudu beş bin kişiye yükseltildi ve Almanya'yı istilâya hazırlanan General Samsonoff komutasındaki ordunun emrine verilerek batı sınırında mevzilendik. Her şey büyük bir telâşla ve sonu gelmez bir kargaşalık içinde yapılıyordu. Doğru dürüst bir düzen kurulması sanki hiç mümkün olmayacakmış gibi görünüyordu. Ne olursa olsun erlerin şevk ve heyecanı azalmadı ve ordu çok yüksek bir moralle Almanya'ya karşı yapılacak saldırı için sınırı geçti.

Geçtiğimiz yerlerde o bölgede oturan halkın bizim ordu gelmeden önce kaçıp gittiklerini görmüştük. Büyük bir ovada günlerce ilerledik. Alaylar aralarında bir hayli mesafe olacak bir şekilde uzun bir cephe boyunca yer almışlardı. Cephe gerisindeki yolları top ve taşıt arabaları doldurmuştu. Kazak süvari birlikleri sık sık tuttuğumuz cephenin ilerisine gidip akınlar yapı-

yorlardı. Ordumuz hakikaten heybetli bir görünümdeydi ve önüne gelecek her şeyi silip süpürecekmiş gibi gözüküyordu. Arazinin yüksek ve görüş alanı geniş bir yerinden baktığımız zaman, ben ve arkadaşlarım bir parçası olduğumuz bir ordunun büyüklüğü ve heybeti karşısında gurur ve heyecan duyuyorduk. Sonra da mesut bir gülümseme ile "albayın hakkı var, bu harp bir iki haftadan fazla sürmez, Almanlar bize karşı savaşamayacaklar" diyorduk.

Bir gece bir orman kenarında kamp kurarak konakladık. Alman birliklerinin ormanın öbür tarafında birkaç kilometre mesafede oldukları öğrenildi. Ormandan silah sesleri geldiğini işitiyorduk. Derhal savaş düzenine girerek düşmana saldırmak üzere ilerlemeğe başladık. Kısa bir süre sonra kurşunlar vızıldamaya ve bölük arkadaşlarım arasında ölenler ve yaralananlar artmaya başladı. Süngülerimizi takarak kesif çalılıklarla kaplı bir arazide saldırıya geçtik. Düşman sandığımız birlikle de karşı karşıya gelince bunun işgal etmesi gerektiğinden daha ileride bir mevziyi işgal etmiş diğer bir Rus alayı olduğunu gördük. Bu çok feci bir yanlışlıktı. Zira bu yanlışlık sebebiyle yüz kadar Rus askeri kendi silah arkadaşlarının kurşunları ile ölmüşler ve dört yüz kadarı da yaralanmıştı.

Bu çarpışmanın yarattığı kargaşalık biraz yatıştıktan sonra, sabah kahvaltımızı edip tekrar yürüyüşümüze devam ettik. O gün verilen bir mola sırasında albay erlerle bir konuşma yaptı. Konuşmasında özetle, **"her ne kadar kendi ordumuza mensup bir birlikle çarpışarak bir hata yaptıksa da bu çarpışma ile gene de harp tecrübesi kazandığımızı, bunun bizleri harp tecrübesi görmüş erler durumuna getirdiğini ve artık**

bizim için düşmanı yenmenin kolay olacağı" şeklinde sözlerdi. Bu albayı ayaklarımızın altına alıp tekmelerle ezmemiz gerekirdi. Fakat o zaman albayın bu sözlerini alayın bütün diğer erleri gibi ben de candan alkışlamıştım.

Birlikler toz toprak içinde terliyerek, şarkı söyliyerek ve küfrederek ilerlemelerine devam ettiler. Rus ordusunda yürüyüşler kısa, yavaş ve hemen hemen gayretsiz bir şekilde atılan adımlarla yapılır. Bizim yürüyüşlerimizde sonradan İngiliz birliklerinde gördüğüm yürüyüş şeklinin canlılığı ve çevikliği yoktur. Hareket halinde bulunan bir Rus alayının hali derinden akan bir derenin sessiz gibi görünen hareketini andırır. Hava çok sıcaktı; çizmelerimizle bastıkça yerden küçük toz bulutlarını havaya kaldırıyorduk ve bunlar başımıza doğru yükseliyorlardı. Susuzluktan sıkıntı çekiyorduk. Yönetmeliklere göre suyumuzu idareli olarak kullanmamız gerekirken daha öğle olmadan mataralarımızdaki su bitiyordu. Suyu idareli kullanıp saklamanın da bir manası yoktu. Zira mataramızda su kalmışsa bir arkadaş rica ettiğinde ona su vermemezlik edemezdik.

Yürüyüşümüz sırasında temiz caddeleri ve Rus köylerindeki kulubelere benzemeyen büyük ve güzel evleri olan ve içlerindeki insanların hepsinin kaçmış oldukları köylerden geçiyorduk. Genellikle kazak süvarileri bizim alaylarımızın önünde ilerledikçe ve bizim alaylarımızdan önce bu köylerden geçtiklerinden bunların yaptıkları şeylerin belirtilerini bu köylerde bol bol görmek mümkündü. Askerler hoşlarına giden bir şeyi alıp götürmek imkânını bulamazlarsa, bunu kırıp parçalamaktan zevk alırlar. Bir kere geceyi geçirmemiz için bizi yerleştirdikleri

bir köyde sahipleri kaçmış olan bir evde bölük arkadaşlarımın güzel bir piyanoyu hayranlıkla incelediklerini görmüştüm. Ellerini piyanonun parlak cilalı sathında gezdiriyor ve bunun ne usta bir sanatkârın elinden çıkmış olduğunu konuşuyorlardı. Piyanoya olan hayranlıklarını bu şekilde belirttikten sonra bunu çizmeleriyle tekmeleye tekmeleye parçaladılar.

İleri hareketimiz sırasında her gece yakılan kuru ot yığınlarından çıkan alevlerin göğü aydınlattığını görüyor ve bunların düşman ajanları tarafından ordumuzun durumunu belirtmek için yakıldığını tahmin ediyorduk. Herhalde bu sebeple olacak bir direnme ile karşılaşmadık. Fakat benim, içimde işlerin yolunda olmadığı ve yakında başımıza korkunç bir şey geleceği endişesi vardı. Yaptığım tahsil bana Almanya'nın askerlik ilim ve sanatını çok geliştirmiş, büyük bir ordusu olan ve gelişmiş bir memleket olduğunu öğretmişti. Fakat bizi bekleyen akıbet ne olursa olsun bölük arkadaşlarımla birlikte buna doğru ilerlemekten başka yapılacak bir şey elimden gelmezdi. Silah arkadaşlarımın ise rastladıkları günlük aksilikler veya eğlendirici olaylar dışında benim gibi endişeler taşımadıkları görülüyordu. Onlar için silah kayışının iyi oturmaması yahutta ayakkabı bağlarının iyi bağlanmayıp gevşemesi gibi şeyler sıkıntı konusu oluyor ve bu gibi şeyler dışında ileride kendilerini bekleyen tehlikeleri pek düşünmüyorlardı. Ayakları kılıcına takılıp düşerek cakası bozulan bir subay yahutta diğer bir şekilde komik hale düşen subayların halleri erler arasında eğlenceli konuşmalara sebep teşkil ediyordu.

Çok geniş olan cephenin bazı kısımlarında düşmanla çarpışmaların başladığını biliyorduk.

Fakat cephenin bizim bulunduğumuz kısmında düşmanla henüz bir temas olmamıştı.

Nihayet kendimizi Alman mevzilerinin karşısında bulduğumuz gün geldi. Düşman hemen önümüzde bulunan siperlere yerleşmişti. Biz de onlara saldırmak üzere ilerliyorduk. Bizim alay yanaşık düzen halinde bulunuyordu. Hatlarımızı tertibe soktuk ve sanki geçit resmi yapıyormuş gibi yürüyüşe ve manevralara başladık. Sağımızda ve solumuzda diğer alaylar bulunuyordu. Saldırıya kalkan ilk birlik tozlar çıkararak yerlerinden fırladılar. Gerimizden gürleyen topların sesi geliyordu. Düşman mevzilerine atılan mermiler ıslıklar çalarak tepemizden geçiyordu. Düşman ise bunları cevapsız bırakıyordu.

Hasat edilmiş bir tarlada ilerliyorduk. Yüzüm sel gibi akan terlerle ıpıslaktı. Çok heyecanlı ve sinirliydim ve kendimi önümde koşan dev gibi iri yarı bir erin hemen arkasında buldum. Başını bana çevirip, "acele etme küçük kardeş, sonra gideceğin yere çok çabuk varacaksın" dedi.

Biz Ermeniler genellikle kısa boyluyuzdur. Ruslar ise uzun boylu insanlardır. Dev gibi bir adam olan bu bölük arkadaşım önümde koşuyor ve benim görüş alanımı kapatıyordu. Önümde ne olduğunu görmek istiyor, bunun için başımı sağa sola uzatıyor fakat önümde koşan silah arkadaşımın geniş omuzları ile kalçalarından, girdaplaşan toz bulutlarından ve sağa sola savrulup dalgalanan ve güneş ışığında parıldayan süngülerden başka bir şey göremiyordum.

Bütün erlerin sinirleri zemberek gibi gerilmişti. Bizim toplardan atılan bir mermi vaktinden önce üzerimizde patladı. Şarapnellerin çıkardığı tarrakalı ve fışırtılı sesleri, erler arasın-

da kısa süren bir şaşkınlık hali takip etti. Bir subay da saflarımız arasında koşuyor ve sesinde histerik bir çatlaklıkla avazı çıktığı kadar bize haykırıyordu. Alayımızın korosunun lideri bir şarkıya başladı ve bizler de bunun ritmine uyarak şarkıya katıldık. Söylediğimiz şarkı eski bir Kazak şarkısıydı. Eski zamanlarda çok güzel bir Türk prensesini kaçırıp onunla evlenen, çetesinin adamlarının kendilerini ihmal edip aşk ve avcılıkla vakit geçirdiğinden şikâyet etmeleri üzerine prensesi volga'da boğarak öldüren bir Kazak çete reisini anlatan bir şarkıydı.

Şarkıyı henüz bitirmemiştik ki hemen önümüzden bir yaylım ateşi açıldı. Sonra da yerler sarsıldı, gökler yarıldı ve kendimizi cehennemin tam içinde bulduk. Birbiri arkasına gelen mermi infilâklarını farkediyordum. Yerden topraklar saçılıyor ve gözlerime giriyorlardı. İnfilâkların şiddeti ile yere fırlatıldım. Erler üzerime basıp geçiyorlardı. Ayağa kalkmaya gayret ettim. Hemen yanımdaki bir subay dehşet içinde bağırıyor ve kollarını sallıyordu. Ağzı açılabileceği derecede açılmıştı. Alay bozguna uğramış ve darma dağın bir hale gelmişti. Bir küme er alay sancağımızın etrafında toplanmıştı. Koşa koşa gidip bu gruba katıldım. Burada bir savunma hattına benzer bir şey kurabildikse de, saflarımız her an üzerimizde patlayan topçu mermileri ile darmadağın oluyordu. O günkü çarpışmalarda alay arkadaşlarımdan pekçokları öldüler. Perişan bir halde canlarını kurtarabilmiş olan bizler ise yeni bir hat teşkil edip albayımızın arkasından ileri atıldık. Ancak kısa bir mesafe gidebilmiş, fakat gene de biraz olsun ilerlemeyi başarmıştık. Fakat kısa bir süre sonra biz de silinip süpürülecektik. Ortada alay diye bir şey kalmamıştı. Sadece bir zamanların mağrur bir ala-

yının sağda solda kalabilmiş korkunç bir enkazının kalıntıları vardı. Bazıları donmuş gibi, diğer bazıları da dehşet içinde kaçıyorlardı. Bir ara arkamdan alevlerin çıktığını ve kara dumanların yükseldiğini farkettim. Hemen kendimi yere attım. Bir baraj ateşi altındaydık. Uzun bir süre toprağı kucaklayıp, kendimi daha çok toprağın içine sokmaya uğraşarak orada kaldım. Her an üzerimde veya civarımda patlayacak bir top mermisi ile vücudumun parça parça olacağını bekliyordum. Birdenbire baraj ateşi durdu. gene yürümeye başladım. Kısa bir zaman önce güvenle ilerlediğimiz yoldan geri dönmekte olan bir grup erin arasına katıldım.

Bütün ordu kaçıyordu. Toplar ve taşıt araçları geride bırakılmıştı. Kaçışan er grupları yolları dolduruyor, subaylar da kargaşalığa bir düzen vermeğe çalışıyorlardı. Geriden başka alaylar getirilip, perişan bir halde geri çekilen er gruplarının arasından geçirilip ileriye sürülüyor ve bu alaylar geri çekilen ordunun ricat hattını korumaya uğraşıyorlardı. Sanki bir şişenin içine girmiştik ve üç yönümüzde de savaşılıyordu. Düşman da bu şişenin boynunu her gün biraz daha daraltarak kaçıp kurtulmamızı zorlaştırıyordu.

Çok korkunç bir savaş geçirmiştik. Pek çok insan öldü. Bir çokları da kurtuldu. Kurtulanlardan bir kısmı da bugün dahi hayattalar ki, bende bunlardan biriyim. Fakat bu büyük savaşın ben ancak ufacık bir kısmını görebildiğimden bunun hakkında pek uzun boylu konuşabilecek durumda değilim. Bu savaşın Riga'dan varşova'ya kadar uzanan uzun bir cephe boyunca geçtiğini ve buna iki taraftan da yüz binlerce kişilik orduların katıldığını öğrendim. Benim aklımda kalan ise bir an içinde bir ölüm kasırgasının ala-

yımızı silip süpürdüğü ve bu kasırgadan sonra ölmekte olan alayın son bir jesti olarak tekrar bir hat kurmağa ve ileri atılmağa çalışmamızdan başka bir şey kalmadı. Kaçışımız sona erip Mlava kasabasına vardığımızda evvelce alayımızın mevcudu olan beş bin kişiden iki yüz elli kişi kadar kaldığımızdan alayımız hakikaten ölmüş sayılırdı. Subaylarımızdan ise tek bir kişi bile kurtulamamıştı. Fakat alay sancağımızı kurtarmıştık. Bütün insanları ölmüş olsa bile eğer alay sancağı ortada kalmışsa o alay tekrar canlanabilir. Böylece de kısa bir süre sonra yeni gelen er ve subaylarla alayımız gene tam seferî kadrosuna yükseltildi.

Alayın yeniden düzenlenmesi sırasında ben de çavuşluğa yükseltildim ve yeni askere alınan acemi erlerin eğitimi ile görevlendirildim. Her gün imparatorluğun uzak bölgelerinden yeni yeni birlikler getiriliyor ve bunlar cephedeki yerlerini alıyorlardı. Bizim alaya da eğitilmek ve silahlandırılmak üzere pek çok acemi er geliyordu.

Alay seferi kadrosuna varıp savaşabilir bir şekle gelince, bizi Alman ve Rus ordularının karşılıklı olarak kuvvetli bir şekilde tahkim edilmiş mevzi ve siperlerde bulundukları Lodz şehri civarında bir mevziye yerleştirdiler. Bu cephenin bazı kısımlarında bizim siperlerimizle düşman siperleri arasındaki mesafe bir taş atımı mesafesinden fazla değildi. Biz buraya vardığımızda cephenin bu bölümünde fazla bir hareket yoktu ve biz vardıktan sonra da bir kaç ay süre ile böyle kaldı. Karşılıklı siperlerdeki Rus ve Alman askerleri arasında bir arkadaşlık havası esiyordu. Siperler arasından geçip Alman askerleri ile buluşur ve konuşurduk. Alman askerlerinin

bazılarının fotoğraf makinaları vardı. Bizim fotoğraflarımızı çekip sonrada kopyalarını bize verirlerdi. Biz de onlara bizde bol olan şeker verir, onlar da bize konyak, sigara ve çikolata vererek buna karşılıkta bulunurlardı. Sonradan anladığıma göre siperler arasında böyle bir arkadaşlık kurulması işi bizim kuvvet ve kuruluşumuzu öğrenmek amacı ile haber alma servislerine yardım için Almanların bilhassa tertipledikleri bir şey olacaktı. Bizim durumumuz hakkında Almanların bilgi derecesi bizleri daima şaşırtan bir şey oluyordu. Eğer benim bölüğüm hamama götürülmek için cepheden geri alınırsa tekrar cepheye döndüğümüzde Alman siperlerinden bize bağırıp hamamda iyi yıkanıp yıkanmadığımızı sorarlardı. Bütün subaylarımızın adlarını, cephede hangi birliklerimizin olduğunu ve bunların nerede görevlendirildiklerini biliyorlardı. Ne yapmışsak ve ne yapmağı planlıyorsak bunların hepsinden Almanların haberi oluyordu. Akıllı insanlardı ve yaptıkları işi biliyorlardı. Her yerde casusları vardı.

Hernekadar bu sıralarda bir çarpışma olmuyorsa da, siperlerdeki hayatın hoşa gidecek bir şey olmadığını görmüştüm. Çamur, pislik, bit ve monotonluk kelimeleri siperlerdeki hayatı tarif etmeğe yeter. Siperlerde subaylar sinirli, erler de asık suratlı bir hale geliyorlardı. Bölük komutanım olan yüzbaşı eski ve tecrübeli bir ordu subayı idi. Teğmenlerimiz ise yeni subay olmuş ve herhalde sivil hayatta masa başı işlerinden gelmiş tecrübesiz insanlardı. Teğmenlerin böyle yetersiz durumda olmaları biz astsubayların omuzlarımıza büyük bir yük ve sorumluluk yüklenmesine sebep oluyordu.

Vaktimizin hepsini siperlerde geçirmezdik.

Siperlerdeki çamur ve pislikle tarif etmeğe imkân olmıyacak bir derecede pis ve kokar hale geldiğimizde geri alınır ve cephe gerisindeki köylerden birine gönderilirdik. Burada evvelâ kendimizi ve üstümüzü başımızı temizledikten sonra vaktimizin büyük bir kısmını talim yapmakla geçirir ve sonra da yeniden cepheye ve siperlere gönderilirdik.

Bir defasında cepheden geri çekildikten sonra, cephe gerisinde ayaklarımızın dizlerimize kadar battığı çamurlu toprak yolları, pejmürde toprak evleri, yaprakları kırkılmış akasya ağaçları, sağa sola yığılmış hayvan pisliği kümeleri ve bunlar arasında dolaşan pejmürde kıyafetli durgun halli şişman kadınlarla pis kılıklı çocukların bulunduğu bir köye yerleştirilmiştik. Fakat bu köyde bu anlattığım çevre içinde kaşane gibi büyük ve güzel taştan yapılma bir ev vardı ve bütün köy bu evle böbürleniyordu. Bu evde çok zengin bir tüccardan dul kaldığı söylenilen Nina andreovna isminde genç ve güzel bir kadın yaşıyordu.

Koskoca Polonya ovasında ufacık bir nokta olan bu köy bir ara savaş cephesindeki değişiklik sebebiyle cepheye giden başlıca yolun üzerinde olmasıyla meçhul bir yer olmaktan çıkıp, önem kazanmış; bu köyün bulunduğu yoldan her gün cepheye giden her türlü savaş malzemesi ve sonu gelmez insan kafileleri geçmeğe başlamışdı.

Baharın ilk ılık günleri gelipde toprağın karını ve buzunu erittiğinde bu yollar bir balçık deryasına döner, cepheye giden top ve malzeme arabalarının sürücüleri atlarını kırbaçlaya kırbaçlaya, küfür ede ede bu balçık deryasını aşmağa çalışırlardı. Yürüyerek cepheye giden asker-

lerin ayakları çizmelerine yapışan ve silkelemekle çizmelerden sökülüp atılamıyan çamur kitleleri ile kaplanırdı. Sıcak yaz günlerinde de bu balçık deryası bir toz deryası olur, Polonya ovasının rüzgârları bunları savurup toz bulutları husule getirir ve bu da erlerin terli vücutlarındaki terle karışıp yüzlerini ve elbiselerini kararlan bir çamur tabakası halini alırdı.

Kasabada bulunan veya kasabadan geçerek cepheye giden subaylar daima Nina andreovna'nın evinde misafir edilir ve orada ikram görürlerdi. Bu taş evin misafirperverliğinden faydalanmak için subaylar birbirleriyle yarış halindeydiler. Cephe durumunun yeniden değişmesi ile de burası gene önemini kaybetmiş ve köy de eski meçhulluk durumuna dönerek geniş ovada tecrit edilmiş bir hale girmişti. Fakat subaylar gene de bu güzel dulun eğlencelerinden mahrum kalmamak için fırsat buldukça bu taş evi ziyaret ederlerdi.

Çavuşların dünyası subayların dünyasından farklı olduğu için bu evde olup bitenlerden bir gün yüzbaşım tarafından alay karargâhına çağırıldığım ana kadar benim hiç bir haberim olmadı. Karargâhda yanında tanımadığım diğer bir subay da bulunduğu halde yüzbaşım bana hikâyeyi anlatıp bu kadının casus olduğundan şüphe ettiklerini söyledi. Sonra da bana verecekleri görevi anlattılar. "Seni bu taş eve yerleştireceğiz" dediler. "Görünürdeki görevin erlerin bu köye kaçamak yapıp yapmadıklarını kontrol etmek olacak. Asıl görevin ise Nina andreovna'yı göz altında bulundurmak ve mümkünse şüphelerimizin doğru olup olmadığını ortaya koymak. Seni bu göreve tahsil görmüş bir insan olduğun ve **Ermeni olduğun için seçtik. Ermeniler arasında**

da Polonyalılar arasında olduğu gibi pek çok asiler ve ihtilâlciler olduğunu biliyoruz. Fakat senin sadakatından eminiz. Eğer bu kadın şüphelendiğimiz gibi casusluk yapıyorsa sen Ermeni olduğun için bir Rus'a nazaran daha kolaylıkla onun güvenini kazanabilirsin".

Casusluk etmek, bilhassa bir insanın evvelâ güvenini kazanıp sonra bu güvene ihanet etmek şerefli bir iş sayılmazdı. Fakat herhalde harp zamanında yapılması gerekli bir işti. Sonra benim gibi basit bir asker için de verilen komutaya itaat etmekten başka çare de yoktu.

Bundan sonra olanlardan, vicdan ve kalbimin emirlerine göre hareket etmediğim, bir kadını aldattığım veya hiç değilse aldatmağa kalkdığımdan (bunda da başarı kazandığıma pek emin değilim) ve sonunda üstlerimin bana gösterdikleri güvene lâyık bir şekilde hareket etmediğimden ötürü pek gurur duyamıyorum. Fakat buna rağmen de bugün dahi o zamanki hareket tarzımdan daha iyi bir hareket şekli olup olmadığını da kestiremedim.

Bazı kadınlarda garip bir cazibe kudreti vardır. Kendisine karşı casusluk yapmakla görevlendirildiğim kadın da böyle bir kadındı. Galiba benden 5 - 6 yaş kadar büyüktü; fakat yaşlarımız arasındaki bu fark bende uyandırdığı hayranlık hislerinden hiç bir şey eksiltmedi. uzun boylu, ince ve cazibeli bir kadındı. Mavi gözleri zekâsını belirtircesine parlaktı. Gülümseyişini daima hatırlarım. Bu gülümseme sanki güneş ışığının çiçekler arasından saçılışı gibi bir şeydi.

Başlangıçta ev sahibem sanki benim bu evde bulunuşumdan haberi yokmuş gibi bana karşı uzak ve ilgisizdi. İlk geldiğim gün kendisine birlikten bana verilen yazılı emri gösterdim. Bana

bazı sorular sordu ve bu evde görevlendirilmem için gösterilen sebepleri anlamış göründü.

Sosyal durumu yüksek, zengin ve yüksek rütbedeki subayların arkadaşlığını arzu ettikleri bir kadındı. Ben ise çavuş üniforması giymiş alelâde bir asker ve evinde gelmesi herhalde hoş karşılanmamış sığıntı durumunda davetsiz bir insandım. Aramızdaki bu ilgi şekli ve sosyal mesafe sebebiyle kendisine yaklaşmak için ne mümkünse yaptığım halde o bana karşı nazik ve arkadaşça bir durum takınmağa başladı. Harp günlerinde o zaman onun da, benim de müşterek memleketimiz olan bir devletin ordusunun üniformasını giyerek yabancı bir düşmana karşı savaşan mütevazi askerlere, yaptıkları işten duyulan minnetdarlık hissi ile bir çok lütufkâr hareketler yapılabilir.

Onun bu lütufkârlığından faydalanıp kendisine şahsıma ait bazı şeyler anlattım. İyi bir aileden geldiğimi ve tahsil görmüş bir insan olduğumu bilmesini istiyordum. Böylece centilmen bir insana lâyık bir rütbeyi taşımayan üniformanın onunla benim arama koymuş olduğu engeli aştım.

Nina Andreovna tanıdığım kadınlar arasında kendi memleketimin kadınlarının karakteristik özelliği olan kadının erkeğe köleliği ruhunu taşımayan, tam anlamı ile Batılı olan ilk kadındı. Belkide bunun için onunla olan ilgim, kadınla erkek arasındaki ilgilerde benim o zamana kadar hiç bilmediğim veya olabileceğini düşünmediğim büsbütün farklı bir ilgi olduğu için, bana çok tatlı gelen bir şey olmuştu.

Bana verilen görevi sanki unutmuş gibiydim. Sadece onu memnun etmeğe ve onun sempatisini kazanacak bir şeyler yapmağa çalışıyordum.

Arasıra ağzından laf almağa, düşmanla teması olup olmadığını anlamağa gayret ettiğimde olmamış değildi. Kendisine çocukluk ve öğrencilik hayatımı ve askerlikteki tecrübelerimi anlattım. Subaylara karşı büyük bir nefret duyduğumu, genellikle ordu hayatını ve bilhassa harbi hiç sevmediğimi söyledim ve ayrıca da Ermeni olduğumu bildirip, ihtilâlci Ermeni derneğinin üyesi olduğumu ima ettim.

Ya bu gayretlerim acemice ve hantalca gayretlerdi, yahut da Nina Andreovna çok kurnaz ve ihtiyatlı bir kadın olacaktı ki, kendisinin vatansever bir Rus kadını olmak iddiasını bozacak hiç bir şeyi ağzından kaçırmadı. Hakkında beslediğim şüpheler hemen hemen kaybolmuştu. Onun varlığı ile her gün daha artan bir mutluluk duymaktaydım. Ve buda bana yetmekteydi. Hakikatda ise onun casus olması veya olmaması artık beni ilgilendirmez bir şey olmuştu. Benim için önemli olan şey onun sevdiğim bir varlık olması, Nina Andreovna olmasıydı. Güvenini kazanmıştım, ama sempati ve sevgisini kazanmanın daha büyük bir başarı ve kazanç olacağına inanıyordum. Bunu başardığıma da o zaman inanmıştım. Fakat mutluluk günlerimi hemen takip eden karanlık bedbinlik günlerimde bana karşı gösterdiği ilginin bir sevgi taklidi olduğunu ve bunun hislerimi dondurarak benden bilgi almak için yapılmış bir şey olduğunu anladım.

İlk zamanlarda ben yemeklerimi kendi kendime yediğim halde ilişkilerimiz ilerleyip sıklaşınca birlikte yemek yemeğe başlamıştık. Bu devreden sonra da tamamen onun şahsiyetinin etkisi altına girdim ve ona karşı olan delice hayranlığımla bütün bütün kendimi kaybettim. Nina'nın benim ona verebileceğim şeylerden çok daha

fazlasına sahip bir kadın olduğunu bildiğimden, onunla o güne kadar kurmuş olduğum yakınlıktan daha ileri derecede bir ilgi kurmak yönünden bir ümidim yoktu. Çavuş rütbesinde bir asker ona ne verebilirdi? Her an beni bölüğüme geri çağırabilirler ve dünyanın diğer bir ucunda çar'a hizmet etmeğe yollıyabilirlerdi.

O zaman tabii çok genç ve tecrübesizdim ve hassas ve yumuşak kalbli bir insandım. Sık sık muharebe alanında yaralandığımı ve son nefesimi Nina'yı düşünerek verdiğimi hayalimde canlandırırdım ve bundan da marazî ve acınacak bir zevk duymağa başlamıştım.

Derken bu acıklı durumum için duyduğum üzüntü büyük bir sevince döndü. Nina hiç şüphe yokki kendisine karşı duyduğum hisleri çoktan anlamıştı. Çok kere görünüşte hiç bir sebep olmaksızın bana güler, bazende olur olmaz bir şey söylediğimde elleri ile saçlarımı okşıyarak "Ohannes, sen iyi bir çocuksun" derdi.

Bir gün akşama doğru otomobille yüzbaşı üniforması giymiş bir subay geldi. Şoförü otomobilde bırakıp dış kapının merdivenlerinden çıkarken Nina da koşup gelerek ilgi ile kendisini karşıladı. Otomobilde kalan şoförde biraz sonra eve gelip evvelki ziyaretlerinden alışmış olduğu bir şekilde kolaylıkla mutfağın yolunu bulup mutfağa geldi.

Bir saatdan fazla bir zaman geçmişti ve subay halâ yukarıda idi. Bahçede geziniyor ve misafirin gittiğini görebilmek için gözlerimi otomobilden ayırmıyordum. Yemek odasının ışıkları yandı ve odanın perdeleri kapatıldı. Anlaşılan misafir subay akşam yemeğine kalacaktı.

Birdenbire bu eve ne sebeple yollanmış olduğum aklıma gelmişti. Burada bir casus olarak

bulunmuyormuydum? Bu taş evde neler olduğunu öğrenmek benim ödevim değilmiydi? Yapmak üzere olduğum menfur bir iş sayılacak hareketin kıskançlıktan başka bir sebebi olmadığını kalbim bildiği halde, bunun sebebinin görev hissi olduğuna kendi kendimi inandırmağa çalıştım.

Pencerelerin birinde perdeler biribirine tam değmediği için dar bir hat halinde ışık sızıyordu. Sessizce bu pencerenin altına gidip pencerenin altındaki taş çıkıntıyı tutarak perdelerin aralığından odanın içini görebilecek şekilde kendimi yukarı çektim. Pencerenin düz taştan çıkıntısına parmaklarımın ucu ile tutunabildiğimden burada ancak çok kısa bir süre için kalabilirdim. Bu kısa an içinde ne olduğuna pek mana veremediğim garip bir manzara ile karşılaştım.

Yemek masası kurulmuştu. Şamdanlardan gelen mum ışıkları kar gibi beyaz sofra örtüsüne ve gümüş yemek takımlarına yumuşak bir parlaklık veriyordu. Subayla Nina arkalarını yemek masasına dönmüşler, subay sol kolunu Nina'nın omuzuna dolamıştı. O durumda kaldığım kısa bir an içinde her ikisinin de ellerinde içki kadehlerinin bulunduğunu ve her ikisininde duvarda asılı yaşlı bir adamın portresi olan resme bakarak bu resme doğru kadehlerini kaldırıp, şerefe içtiklerini gördüm. Vücudumun ağırlığı ile parmaklarımın kuvveti kesildiğinden pencere kenarında daha fazla asılı kalamıyarak yere düştüm.

Tekrar pencereye tırmanıp odada olanları bir kere daha görmeğe niyet etmedim. Köye kadar yürüyüp köydeki şaraphaneye girerek bir kaç saat orada vakit geçirdim.

Eve döndüğümde subay gitmişti. Nina beni her zamanki tavrı ile karşıladı ve gülerek, "be-

nim zavallı çavuşumun ne zaman bir subay gelse böyle kaçıp saklanması çok acı" diyerek bana takıldı. Hizmetçiyi çağırıp bana yemek hazırlamasını söyledi. Köydeki Şaraphanede yemekte yediğimdem itiraz ettim. "Peki" dedi. "öyleyse sana şarkı söyliyeyim". Piyanonun taburesine oturup Eugene Onegin operasından mektup sahnesinin aryasını söylemeğe başladı. Ben Tiflis'de tarım okulu talebesi iken Tiflis operasında dinlemiştim. Nina'nın parçayı çok güzel çaldığını ve söylediğini zannediyorum. Benim için onun sesi konuşurken bile çok tatlıydı. Tabii Rus klasik müziği ile ilgili bir değerlendirme yapacak yetkim de yoktu. Kulaklarımda kendi memleketimin bundan çok farklı olan müziğine alışmıştı. Ancak bu mektup sahnesi aryası, Rus klasik müziğinin tekrar tekrar çalıp dinledikten sonra güzelliğini anlıyabildiğim parçalarından biriydi.

Fakat o akşam müzik dinliyecek halde değildim. Nina ile kollarını onun boynuna dolamış subay arasındaki ilginin ne olduğunu anlamak istiyordum. Önceden üzerinde düşünmeden ve kararlaştırmadan birdenbire ağzımdan şu sözler döküldü, "Bu gün buraya gelen o subay kim? Aşığın mı?".

Nina şarkısını kesti ve ellerini piyanonun tuşlarına dayadı. Sonra yerinden kalkıp yanıma gelerek uzun uzun yüzüme baktı. O anda böyle bir soru soracak cüreti kendimde nasıl bulduğuma şaşırmıştım. Onunla benim aramda benim kendisine olan sessiz hayranlığım ve onun bana gösterdiği lütufkâr bir arkadaşlık durumunun dışında hiç bir yakınlık bulunmadığını düşünerek bütün kanımın içime çekildiğini hissediyordum.

Bana bir yüz yıl kadar uzun gelen bir süre yüzüme bakakaldı. Sonra gülmeğe, neşeli bir şekil-

de gülmeğe başladı. Ayağa kalkıp parmakları ile saçlarımı karıştırarak, "Ohannes, sen iyi bir çocuksun" dedi. İçimden gelen bir hisle ve iştiyakla onu kollarımın arasına aldım. Direnme göstermiyerek dudaklarını dudaklarıma uzattı.

İçimi dolduran büyük bir sevinç ve mutluluk hissi ile artık eve gelen o subayı düşünmez olmuştum. İki hafta kadar sanki rüyadaymışım gibi bir hayat yaşadım. Bu büyük mutluluğum sadece her an beni bölüğüme geri alabilirler ve siperlere gönderebilirler endişesi ile gölgeleniyordu.

Bir gün o yemek odasında oturmuş, bir iş için köye gitmiş olan Nina'nın dönmesini sabırsızlıkla bekliyordum ve hizmetçinin bana getirdiği bir fincan çayı içiyordum. Tesadüfen gözlerim karşı duvardaki resme; kendilerini gözlediğim sırada Nina ile ziyaretçi subayın şerefine içki kadehlerini kaldırdıkları yaşlı adamın portresine takıldı. Bu olayın hatırası hafızamda gene canlanmıştı. Belirli bir düşüncem olmadan yerimden kalkarak portreyi incelemeğe başladım. Portre duvara asılmamış, vidalarla vidalanmıştı. Gözlerinden birinin görünüşü biraz acaipti. Bu göz o şekilde boyanmıştı ki, adeta canlı gibi bakıyor, düz bir boya değilde sanki kabartma bir röliyefmiş gibi görünüyordu. Bir sandalyanın üstüne çıkarak elimle portrenin bu gözüne dokundum. Göz hareket etti. Biraz daha sert bastırınca bütün kanvas portrenin çerçevesinden ayrıldı ve bunun arkasında saklanmış bir telefon meydana çıktı. Meydana çıkardığım şeyin önemini idrak ederek şaşırmış ve şoke olmuştum. Kanvası çerçeveye yerleştirip portreyi yerine koydum ve hemen o odadan uzaklaştım.

Ayaklarımın beni nereye götüreceklerini dü-

şünmeden büyük bir üzüntü içinde saatlarca kırlarda dolaştım. Yerine getirmem gereken bir ödevim vardı. Fakat bu ödevi ancak kısmen yerine getirebileceğimi ve tam olarak yerine getirme gücünü kendimde bulamıyacağımı anlıyordum. Ödev hissi o andaki duygularımın sadece pek ufak bir kısmıydı. Asıl beni ilgilendiren kendi mutluluğumun yıkılmakta oluşuydu.

Eve döndüğümde karanlık çökmüş ve yemek vakti geçmişti. Fakat benim için hazırlanmış olan yemek sofradan kaldırılmamıştı. Nina geç kaldığım için beni azarladı. Hemen oturup yemeğimizi yedik. Bütün yemek boyunca içime çekilmiş bir durumdaydım ve hiç konuşamıyacak şekilde perişan bir haldeydim. Yemekten sonra Polonyalı hizmetçi kadın sandalyalarımızı ovanın bütün genişliği ile göründüğü pencerenin önüne çekerek şamdanların mumlarını söndürdü ve biz de adetimiz olduğu şekilde kuzeyin uzun süren alaca karanlığını seyretmek üzere iskemlelerimize oturduk. "Ohannes bu akşam çok durgunsun" diyerek bana sitem etti. "Sanki bütün gün tarlada çalışıp düşünceleri uçmuş bir mujike benziyorsun". Küçük elini omuzuma koymuştu. Elini elime alıp dudaklarıma götürerek öptüm. Bir şamdanın mumunu yakarak bunu alıp telefonu gizleyen portrenin önüne yürüdüm ve şamdanı portrenin altındaki masanın üstüne koydum. Sevdiğim kadına dönerek onu kollarımın arasına aldım. Yavaşça başını omuzuma dayadım. "Nina" dedim. "Eğer şartlar bunu gerektirirse hemen bu akşam buradan ayrılıp bir yerde gizlenebilir misin? Seni saklayacak arkadaşların var mı?

Kollarımdan sıyrılırken nefesinin kesilmiş olduğunu hissediyordum. "Niçin? Ne oldu? Niye

bunu soruyorsun?" dedi. "Mesele bu portrenin arkasında saklanmış olan telefonun öbür ucunun nereye gittiği meselesi" dedim. "Sevgilim bunu herhalde biliyorsun. Benim boş yere telaşlanıp telaşlanmadığıma sen karar ver. En geç yarın sabah meydana çıkardığım bu gizli telefonu üstlerime bildirmek zorundayım. Ben bir askerim. Başka türlü hareket etmeme imkan yok". "Sen bu akşam kendini bir yerde saklayıp kaçıp kurtulabilir misin?". Nina andreovna hiç ses çıkarmayıp sadece derin derin soluyordu. Bana doğru döndüğünde de titremekte olduğunu hissediyordum. Alaca karanlıkta bile yüzündeki düşünce ve endişeyi farkediyordum. Bocalıyormuş gibi, "Yapabilirim" dedi. Kendisini kucakladım. O da bana sarıldı. Bir süre öyle kaldık. Sonra yavaşca ve çekingen bir şekilde kollarımdan sıyrıldı. Elini öpüp veda ettim ve kendi odama çekildim. Düşüncelerimin ağırlığı ile uyuyamadan sabahı ettim. Sabahleyin Nina gitmişti. O gün bu gün kendisini bir daha görmedim. Gizli telefonu keşfetiğimi üstlerime bildirdiğimde bir subay komutasında bir müfreze asker gelerek eve el koydular. Nina andreovna'nın kaçışı ile ilgili olarak pek çok fikirler ortaya atıldı; fakat hiç kimse benden şüphelenmedi. Aksine olarakta bu işte oynadığım rol hakkında pek çok takdir edici sözler söylenildi. Bu takdirkâr sözler bana iğne batar gibi batmış ve beni manen daha da perişan bir duruma getirmişlerdi.

Gene bölüğüme katıldım. Bir kaç gün sonra emrime verilen bir manga askerle önemli bir yol kavşağını kontrol ve koruma işi ile görevlendirildik. Her gün bu yoldan dikenli tel yüklenmiş arabalar geçiyor, bu telleri ilerimizdeki siperlere götürüyor ve sonra da boş olarak geri dönüyorlardı. Ben bu arabaların hepsini durdu-

rup arabanın yükünü ve arabacının vesikasını incelemekle görevliydim. Akşam saat beşten sonra yolu kapatıyorduk. Bir gün saat beşi biraz geçmişti ki, dikenli tel yüklü bir araba çıkageldi. Arabayı durdurup pejmürde kıyafetli ve sakallı bir ihtiyar Yahudi olan arabacıya yolun kapandığını ve ileriye geçemiyeceğini söyledim. Gecikmesinin tellerin geç olarak arabasına yüklenmiş olmasından olduğunu, uzun bir yoldan geldiğini ve bunun için atlarının çok yorgun olduğunu söyleyerek geçmesine izin vermem için yalvardı. Zavallı hayvanların başları dizlerine kadar düşmüş olduğundan söylediklerinin atlar için olan kısmının doğru olduğu besbelliydi. Cepheye de dikenli tel lâzımdı. Geçmesine izin vermeği kararlaştırıp izin kâğıdını görmek istedim. İzin kâğıdı yoktu. İzin kâğıdını şapkasının içine koyduğunu, bir ara başını kaşımak için şapkasını çıkardığında rüzgârın izin kâğıdını uçurduğunu söyledi. Geri dönmesini söyledim. Yalvarmağa başladı ve beni mangamdaki askerlerin duymamaları için bir köşeye çekerek para teklif etti. Bunun üzerine kendisini tevkif ettim. Sonra da arabayı dikkatli bir araştırmadan geçirdik. Dikenli tel yığınlarının altına gizlenmiş 15 kilo kadar ağırlıkta gelen bir torba altın bulduk. Bir kaç hafta sonra gerek taş evde yaptığım görev ve gerekse bu Yahudinin altın kaçırma teşebbüsünü önlemem sebebiyle çarın imzasıyla vatana yaptığım hizmetlerden dolayı teşekkür eden bir mektup aldım. Hepsi bu kadardı; fakat o günlerde sadece çarın bu mektubu bir asker için en büyük bir takdir ve mükâfat olarak kabul edilirdi.

Uzun bir süreden beri devam edegelen hareketsizlik ve gerek siperlerde ve gerekse bizim bulunduğumuz Lodz şehrinin ilerisindeki cephe gerisi kamplarındaki nisbî bir sükunet hali her-

halde subaylarımızı gevşetmiş ve güvenlik tedbirleri almakta dikkatsiz ve ihmalci bir duruma getirmişti. Hernehalse ordumuz burada yeniden felâketli bir yenilgiye uğradı. O gün de her gün gibi durgun bir şekilde başlamıştı. Benim bölüğüm siperlerdeki görevini bitirmiş ve cephenin bir kaç kilometre gerisindeki bir köyde yerleşmişti. O gece silah başı yaparak muharebeye sürüldük. Düşman siperlerimize girmişti. Gerek cephedeki ve gerekse ihtiyatda bulunan bir çok birliklerimiz kuşatılmıştı. Daha bizim alay tam bir şekilde savaş düzenine girmeden top mermileri köye düşmeğe ve saflarımızda boşluklar yaratmağa başladı. Alay harekete hazır olmasına rağmen herkeste bir şaşkınlık vardı. Alayımız Rus alayları içinde en iyilerinden biri, şanlı bir geçmişi olan seçme bir alaydı. Karanlıkta önümüzdeki cepheden geri çekilen birliklere ait insanların panik halinde kaçıştıklarını ve korkunç infilaklarla patlıyan top mermilerinin alevlerini görüyorduk. Daha henüz toplanamamıştık ki, hücuma kalkmış düşman birlikleri ile karşı karşıya geldik ve delice bir döğüşme başladı. Birliklerin bütün tertip ve düzeni bozulmuştu. Parça parça küçük guruplara bölünmüştük. Çarpışmanın yarattığı hava ile kendimizden geçip vahşileşmiştik. Gülenler, şarkı söyliyenler, küfür edenler, abuk sabuk söylenenler vardı. Almanlar çok iyi askerdirler. Fakat o gece biz de onlara Rus askerinin neler yapabileceğini göstermiştik. Süngü ile, tüfek dipçiği ile, çıplak ellerimiz, yumruklarımız, tekmelerimiz ve dişlerimizle savaşarak düşmanı püskürttük. Köy alevler içindeydi. Düşman arkamızdan da bize saldırıyordu. Her tarafımızdan kuşatılmış olduğumuz halde köyün sokaklarında çarpışarak, sırf savaş havasının doğurduğu bir coşkunlukla çılgınca bir

döğüşme yaparak yolumuzu açıp, etrafımızdaki düşman çemberini yarıp kurtulduk.

Sonra da uzun bir çekilme başladı. Bu çekilme sırasında da düşmanla bir çok çarpışmalar oldu. Çekilme hareketimiz Minsk şehrine kadar devam ederek orada durduk. 5000 e yakın mevcutlu alayımızdan 500 kişi kadar bir şey kalmıştı.

Minsk'de tekrar bir reorganizasyon devresi geçirdik. Askerler bu sonsuz boğazlaşmaların kendilerine sadece yenilgiler getirmesinin hoşnutsuzluğu ile vahşileşmişlerdi. Aralarında uyanan genel kanı komuta mevkiinde olanların ihmaline ve ihanetine uğradıkları şeklindeydi. Artık köylerine ve tarlalarına dönmek istiyorlardı. Askerlerde daha o devirde ileride patlıyacak olan ihtilâli candan benimsemelerine yol açacak bir ruh hali gelişiyordu. Bu ruh hali ile ileride bütün disiplin icap ve geleneklerini bir tarafa atacak, eski üstlerinin onlara karşı gösterdikleri sert ve gaddarca muameleye aynı derecede, tabii daha kültürsüz bir gaddarlıkla karşılık vereceklerdi.

Harp devam ediyordu. Benim alayım yeniden normal mevcuduna yükseltilip savaşa sürüldü. Yazın sıcağında, Rusya kışının acı soğuklarında muharebeler oldu. İlerlemeleri gerilemeler, zaferleri yenilgiler takip etti. Eski subay ve erlerin yerlerini yenileri aldılar. Ölenlerin yerlerini doldurmak üzere devamlı bir şekilde yeni askere alınmış acemi erler geliyordu. Sonra da muharebe ve insan öldürmenin yeni icatları çıktı. Uçaklar, el bombaları, siper havanları, tanklar, daha büyük toplar ve nihayet zehirli gaz. Bu gibi yeniliklerde biz daima düşmanın bir hayli gerisinde kalıyorduk.

Nihayet beni cepheden aldılar ve yedek subay okuluna gönderdiler. Bu okulda ben Petrograd, Moskova ve diğer büyük şehirlerden gelme ve çoğunluğu sivil hayatta masa başı işlerinde çalışmış çocuklara ata binme talimleri yaptırdım.

Rusya'da harbin ordu saflarında açtığı boşlukları dolduracak bitmez tükenmez bir insan kaynağı olduğu halde, subay olabilecek derecede öğrenim yapmış insan bulmakta büyük bir zorluk çekiliyordu. Bu sebeple de hiç olmazsa okuma ve yazmasını bilen bu gibi şehir çocuklarından subay yetiştirmek zorunluğu oluyordu. Bunların bazıları kısa bir süre sonra süvari subayı olacaklar ve ordu birliklerinde ileri yaşlara varmış ve ömürleri at üzerinde geçmiş er ve erbaşlara komuta edeceklerdi. Beni yedek subay okuluna göndermeleri de gene bu sebeptendi. Okulda bulunduğum üç aylık devrede ders ve kursları büyük bir ilgi ile takip ettim.

Subaylık rütbemi aldıktan sonra beni Romanya cephesinde savaşan ordunun karargâhı ve başlıca üssü olan Odesa'daki 48. Piyade alayına atadılar. Bu yeni alayıma katılınca da bana alaya yeni gelmiş acemi erlerin talim ve terbiyesi görevi verildi. Bir kaç ay süre ile bu sinir bozucu görevi yaptım.

Alay komutanımız albay Soboloff eski geleneklere göre yetişmiş bir ordu subayı idi. Bayanların ellerini büyük bir zerafet ve reveransla öper ve askerî merasimlerde öyle cakalı bir şekilde kılıç çekerdi ki bu haliyle dünyaya meydan okuyormuş gibi bir poz alırdı. Bunları onun bu hareketlerinin hafızamı canlandırmağa yardım ettiği için belirtiyorum. Sarhoş olduğu zaman hareketleri yaradılıştan nezaketli bir insanın hareketleri gibi olur ve cömert ve lütufkâr bir ko-

mutan gibi gözükürdü. Allahtan olacakki hemen hemen daima sarhoştu. Ayık olduğu zamanlar ise son derece sinirli, harbin alay mensupları arasında yarattığı moral kırıcı etkiyi idrak etmeyen, laf anlatılmaz vesveseli bir insan olurdu.

Bir gün albay Soboloff'un beni çağırdığını söylediler. Ofisinin bekleme odasında bir saata yakın bir süre beklerken beni niye çağırdı diye merak ediyordum. Nihayet yanında bulunan bir bayanı geçirmek üzere odasından çıktığını gördüm. Hemen ayağa kalkıp esas vaziyetine geçerek selâmladım. Kendisine has özel poz ve reveranslarla bayanın elini öpüp geçirdikten sonra odasına gelmemi işaret etti.

Ben masasının önünde ayakta dururken bana Kafkasya'daki Türk kabileleri ile ilgili olarak bir görev yapılacağını ve bu görev için de Türkçe bilen bir subaya ihtiyaç olduğunu anlattı. "Türkçe bildiğini biliyorum, fakat bu dili ne derece iyi bildiğini bilmiyorum" dedi. Zihnimden seri bir şekilde Türkçe diline vukufumun derecesi ile bu göreve atanmamın veya atanmamamın kararlaştırılacağı geçti. Kendisine Türk memleketinde doğup büyüdüğümü ve Türk dilini de Rusçam ve kendi ana dilim kadar iyi bildiğimi söyledim. Doğrusu da buydu. Azerbaycanlı Ermenilerin hemen hepsi gibi ben de Ermenice, Rusça ve Türkçeyi aynı kolaylıkla anlar ve konuşurum.

Ödevimin esasını ve ayrıntılarını açıklamaksızın bu görevi kabul edip etmeyeceğimi sordu. Kabul ettiğimi söyledim. Memnunluğunu belirtti. Ödevimin mahiyetini kendisinin de bilmediğini, sadece bu görev için bir okula gönderileceğimi ve burada bir kaç hafta sürecek özel bir eği-

tim görüp talimat alacağımı bildiğini söyledi. Sonra da yanından ayrılmam için izin verdi. Türklerle ilgili bir işte karşılaşılacak tehlikeler yönünden pek iyimser değildim. Fakat böyle bir işteki risk bu görevi reddedersem gönderileceğim muhakkak olan cephedeki risk ve tehlikelerden büyük olamayacağını da biliyordum.

Bana verilecek işin nasıl bir iş olacağını merak ediyor ve çeşitli tahminler yapıyordum. İngilizler Gelibolu'da yenilgiye uğramışlardı. Rus orduları da Türkiye'yi istilâ teşebbüslerinde büyük bir ilerleme gösterememişlerdi. Türklerin bu başarıları sebebiyle Türkler Ruslara karşı isyana hazır bir duruma gelmişlerdi ve benim görevim de herhalde bu isyan hazırlığına karşı bir görev olacaktı. Bu merakımı gidermeğe imkân olmadı. Çünkü bu göreve yollanamadım. Albayla konuşmamızdan bir kaç gün sonra ve özel eğitim görüp, direktif alacağım okula gitmem için gerekli emir çıkmadan önce, önceden bir belirti göstermeden ve aniden gelen bir ihtilâl ateşi birdenbire bütün Rusya'yı sarmış ve Rusya'daki eski sistem ve düzen bu devrimle yanıp kül olmuştu.

BÖLÜM V

MENŞEVİKLER VE BOLŞEVİKLER

Şimdi ilk olarak anlatacağım ayaklanma Kerensky'nin, Menşeviklerin ihtilalidir. Bolşevikler sonradan sahneye geleceklerdir. O zaman bunların sözlerinin bile edildiği yoktu. Ayrıca da Rus halkının büyük bir çoğunluğu için Lenin, Troçki ve komünistlerin diğer liderleri o günlerde adları bile bilinmiyen meçhul kimselerdi.

Ortada bir şeyler döndüğünün ilk belirtisi hemen hemen bütün subayların birdenbire ortadan kaybolmaları oldu. Ortada görülebilen subaylarsa ancak benim gibi küçük rütbeli subaylardı. Daha yüksek rütbeli subaylar ihtilalin patlıyacağını vaktinde haber alıp ve bunun da askerlerde uyandıracağı tepkiden korkarak ya kaçmışlar ya da saklanmışlardı. Bu subaylar çok sert bir disiplin kurmuşlardı. En ufak kusurları lüzumsuz derecede şiddetli cezalandırırlardı. Bu da askerlerde subaylara karşı büyük bir infial ve kin yarattığından ihtilal olunca askerler başı boş kaldıklarından subaylar çaresiz ve korkulu bir duruma düşmüşlerdi. Ben ihtilalin başladığı haberini askerlerin öğrenmesinden önce öğrenemediğimden kaçmama ve saklanmama fırsat olmadı. Fakat benim için ben de adeta bu askerlerden biri imişim gibi onların içlerinde yaşadığımdan ve onlara hiç bir zaman kötü ve sert muamele etmediğimden kaçmam ve korku duymam için bir sebep de yoktu.

İhtilalin başladığı haberi gelir gelmez her

alay kendi mensupları arasından alayın işlerini yürütmek için birer komite kurdular. Bu komitelerin ilk işi de rütbe farklarını ve disiplinle ilgili kuralları kaldırmak oldu. Artık ne üstleri selâmlama, ne talim, ne ders ve ne de nöbet diye bir şey kalmamıştı. Bizim gibi geride kalabilmiş bir kaç subayla eski astsubaylar, bir nebze dahi olsa askeri bir yönetimin ve disiplinin korunmasına gayret ettik. Fakat erlere emir vermek imkânı olmadığı için bu zor bir işti. Her geçen gün moral bozukluğu gitgide artıyordu. Erler her geçen gün daha da başı boş hale geliyor, vakitlerini şehire inmek ve dolaşmak ve sonu gelmez tartışmalar yapmakla geçiriyorlardı. Başlangıçta ihtilalin yarattığı serbestlikten ve bunun onlara sağladığı imkânlardan ancak deneme yapar gibi ihtiyatlı bir şekilde faydalanıyorlardı. İhtilalin daha tam olarak hızını alamadığı bu ilk devrelerde büyük bir komutan bunlara söz geçirebilir ve iyimi yoksa kötümü olurdu bilemem ama ihtilal selini gerisin geriye akıtabilirdi zannediyorum. Fakat o günlerde böyle büyük ve kudretli bir komutan ortada yoktu. Her geçen gün de askerler ellerine geçen serbestliğe daha iyi bir şekilde sahip çıktıklarından gitgide azgınlaşıyor ve ele avuca sığmaz hale geliyorlardı. Her nasılsa bol bol votkada bulunuyordu ve bu da askerlerin anarşisinin daha da artmasına sebep oluyordu.

İnzibatlar herhalde askerlerin kendilerine karşı duydukları antipatiyi bildiklerinden bunun korkusu ile ortadan kaybolmuşlardı. Odesa'da öğrenciler ve sivil gönüllüler ellerinden geldiği kadar bir düzen ve güvenlik sağlamağa çalıştılar.

Alayda kurulan komite beni alay komutanlığına atamıştı. Bu, böyle bir zamanda kendimi

ortaya atmayı hiç istemediğimden elimden gelseydi reddedeceğim bir şerefti. Bu iş bana hiç bir otorite verilmeden büyük bir sorumluluk yükleyen bir işti. Orduda otorite kuvvetle sağlanır. Disiplinin korunması hapis cezaları ile icabında kurşuna dizmelerle basitleştirilir ve güven verici bir otorite kurulur. Benim şimdi yapabileceğim idare ise sadece ikna etmek ve hile ve kaçamakla mümkün olabilecekti ve bunlarda da pek az bir şey yapılabilirdi.

Daha ilk günlerden itibaren alayda mesele çıkarıcı bir kaç kişi vardı ki beni çileden çıkarıyorlardı. Bunlar her şeyden şikâyet eder ve hiç bir şeyden memnun olmazlardı. Bunları evlerine dönmeğe ikna edebildim. Kendilerine özel bir işlem olmak üzere süresiz olarak izin verdim ve böylece de bu baş belâlarından kurtuldum. Her gün ortaya çıkan bir sürü yeni meseleleri de bu adamlara verdiğim süresiz izin gibi geleceği hiç düşünmeden sadece o günkü derdi önliyecek şekilde halletmeğe çalıştım.

Pek iyi hatırlıyamıyorum ama galiba ihtilalin patlamasından üç ay kadar bir zaman sonra geçici hükümetin başı olan Kerensky Odesayı ziyaret etmişti, Halk ve askerler tarafından coşkunlukla karşılandı. Otomobili ile şehrin caddelerinden geçerken caddeleri dolduran insan kalabalığının attıkları çiçekler açık otomobilini doldurmuştu. Kerensky Odesa'da hemen hemen şehrin bütün halkının ve askerlerin gelip dinledikleri bir açık hava konuşması yaptı. Kalabalık o derece büyüktü ve o derece bir insan kitlesi birbiri üzerine yığılmıştı ki Kerensky'nin son derece gür ve kudretli sesinin bile kalabalığın ucuna erişmesi mümkün olmamıştı.

Halk kendisini büyük bir huşu içinde dinli-

yor, onun kendilerine yapacağı telkin ve tavsiyeler ne olursa olsun bunları candan benimsemeğe hazır görünüyorlardı. Kerensky çok kudretli bir hatipdi ve herhalde şimdiye kadar da Odesa'da yaptığı konuşma kadar güzel ve etkili bir konuşma yapmamıştı. Çok çekici bir belagatla bize geçmişteki Rusyanın karanlık taraflarını ve gelecekteki Rusyanın bunun tamamen aksi olacak durumunu gözlerimizin önüne sererek kalabalığı büyülemişti. Harpten de bahsetti. Düşmanın anavatanın kapılarını zorladığını hatırlatıp vatanın savunulmasında ve müttefiklerimizi desteklemede azimli olmamızı istedi.

Konuşmasını tamamladığında yeni bir şevk ve inanış doğmuş ve harbi zaferle sonuçlandırma arzu ve kararlılığı bir ateş gibi içimizi doldurmuştu. Veciz bir konuşmanın insanlar üzerinde bu derece etkili olabilmesi çok olağan üstü bir şeydi. Ben bile o anda Rus olmayıp da Ermeni olduğumu unutmuştum.

Kerensky'nin bu konuşmasından sonra ordunun askerlik ruhu kısmen geri gelmişti. Eski subaylardan bazıları tekrar ortada gözüktüler. Bir çok birlikler avusturya cephesine gönderildi ve hatta bu cephede bir saldırı harekâtı bile yapıldı. Bununla beraber geçici hükümet subayların elinden bütün otoriteyi alıp, bu otoriteyi erlerin kurduğu komitelere vermiş olduğundan birliklerde ciddi bir askeri disiplin kurmak mümkün olamamıştı.

Kısa bir süre sonra da geçici hükümete karşı da ayaklanma için propagandalar başladı. Sosyal reformların en aşırı şekilleri ve bunları sağlamak için de idareci sınıflara karşı yok etme savaşı açılması fikri savunuluyordu. Propagandacıların başlıca üzerinde durdukları konular: Alman-

ya ve Avusturya ile barış yapılması, köylüye toprak dağıtımı ve kapitalist sınıfa karşı savaştı. Bu aşırı fikirlerin savunucularına "**bolşevik**" deniliyor ve geçici hükümetin taraftarlarına da "**menşevik**" adı veriliyordu.

Rus donanmasının deniz erleri gemileri ellerine geçirmişlerdi. Bunlar kendilerine diledikleri gibi izin verip karaya çıkıyor ve serbestçe kara askerlerinin arasına karışıyorlardı. Bolşevik doktrinleri deniz erleri arasında çok taraftar bulmuştu ve bunlar, sanki bir virüs salgını gibi kara askerleri arasında da yayılıyordu.

Artık ne olacağını anlamak için kahin olmağa lüzum kalmamıştı. İşler çok kötü olacağa benziyordu. Ben de kendim için en doğru hareketin bir an evvel memleketime dönmek olduğuna karar verdim ve bunun için bir imkân aramağa başladım. Rusyada olan bu ihtilâl tamamen Rus halkını ilgilendirmesi gereken bir şeydi. Kendimin de bunun kurbanları arasında bulunmasını istemiyordum ve o günkü işimde kalmakta devam edeydim bu kurbanlar arasında olacağımdan şüphem yoktu. Memleketimin ve evimin hasreti de beni yakıp kavuruyordu. Boyuna hülya kuruyor, hayalimde kendimi evime dönmüş, koyun ve sığır sürülerimizi güdüyor, atımla dağları dolaşıyor, arkadaşlarımla buluşuyormuşum gibi hayallere dalıyordum. Arzularımın esasları sulh ve sükun içinde olmak, yaşama ve çalışma güvenliğine sahip olmaktı.

Bir süre sonra Kerensky tekrar Odesa'ya geldi. Kendisini görmek isteyen her parti ve guruptan delegeleri kabul etti. Ben de ordu mensuplarından diğer Ermenilere katılarak bizi memleketimize yakın bir yerde olmak için Kafkasyadaki Rus ordusuna atanmamızı rica eden bir dilekçe-

yi kendisine verdik. Bu ricamız iyi karşılandı. Bununla ilgili emir çıkar çıkmaz da işlerimi düzenleyip Kafkasyadaki ordunun karargâhının bulunduğu Tiflis'e gitmek üzere yola çıktım.

Bu sıralarda Rusyada neler olup bittiğini çok görmek istiyordum ve bu sebeple de seyahat planımı bir kaç büyük şehirden geçecek şekilde düzenledim. İlk vardığım büyük şehir Harkof oldu. Trenimiz buraya vardığında şehrin sokaklarında çarpışmalar oluyordu. **Bu defa da bolşevikler tarafından yönetilen yeni bir devrim** başlamıştı.

Eğer tren yoluna devam edebilseydi, Harkof'da kalma arzumdan seve seve vazgeçip yoluma gidecektim. Fakat devrimciler tren istasyonunu ele geçirmişler ve tren hattını kapatmışlardı. Geçici hükümetin askerleri treni idarelerine aldılar ve yolcuları trenden indirdiler. Yolcular evvelâ trenden inmek istemeyip Ruslara has şekilde kızgınlıkla yüksek sesle bağıra çağıra askerlerle bir laf yarışmasına girişmişlerdi. Sonunda askerler yolcuların bazılarını pencerelerden dışarı atmak suretiyle tartışmayı kazandılar.

Ben içimden bu askerlere komuta eden subaya baş vurup bir görev istememin doğru olup olmıyacağını düşünüp kati bir karara varamadan ister istemez şehrin yolunu tuttum. En sonunda vardığım karar, kargaşalıktan uzakta bulunmağa bakmak ve bir an evvel bu şehirden kaçmağa çalışmak oldu. Şehirde halk arasında büyük bir kaçışma oluyordu ve bütün dükkânlar ve oteller kapalıydı. Herkes o derece telâş içindeydi ki, sorduğum sorulara hiç kimseden bir cevap almak mümkün olmamıştı. Çeşitli yönlerden silah sesleri geliyor ve bu silah seslerinin şehrin merkezine doğru ilerlediği anlaşılıyordu.

Sokakta kalmanın tehlikeli olacağını sezdim ve bulduğum ilk otelin kapısını yumruklamağa başladım. Kapıya hem yumrukla ve hem de kılıcımın kabzası ile vuruyordum ki, nihayet kapıyı açtılar ve beni içeri aldılar.

Otelde pek çok subayların bulunuşu beni şaşırtmıştı. Bu subaylar o anda şehirde yapılmakta olan çarpışmaları kayıtsızlıkla karşılıyorlardı. Bu çarpışmaların her ikisinin de kendileri için aynı derecede menfur iki devrimci grubun döğüşmesi olduğunu ve kendilerinin buna karışmaları için bir sebep görmediklerini söylüyorlardı.

Rusyanın yüksek tabakalarından olan insanların ve bu arada yüksek rütbeli subay sınıfının devrimin grubu olan bolşeviklerle menşevikler arasındaki farkı anlamakta kör oluşları, bu körlüğün karşılığını hayatları ile ödemelerine sebep oldu. O gün otelde gördüğüm bu subayların hepsi veya büyük bir kısmı da bu gafletlerinin cezasını daha o gün bitmeden öldürülmek suretiyle gördüler. Bolşevikler idareyi ellerine geçirdikleri zaman Petrograd'da bulunmuş bazı insanlarla daha sonra konuşmuştum. Bana temin ettilerki o zaman şehirde geçici hükümete sadık olan askerlerden ayrı olarak, isteselerdi bolşevik ayaklanmasını önlemeğe yetecek sayıda subayda bulunmaktaydı. Fakat teşebbüs yokluğu ve iki ihtilâlci gurup arasındaki çarpışmaya duyulan kayıtsızlık bu subayları tarafsız kalmağa sevketmiş ve sonunda da bunlar ya memleketlerinden kaçmağa mecbur kalmış veyahut da birer birer yakalanıp öldürülmüşlerdir.

Harkof şehrindeki savaş, sonunda Bolşevik grubun tam bir zaferi ile bitti. Bunlara karşı çıkarılan kuvvetler ya dağılmış veyahutta kendilerine katılmıştı. Aşırı grubun kazandığına dair

daha ilk haber gelir gelmez ben otelden ayrılmış ve sokaklardaki kalabalığa karışmıştım. galiplerin, ellerine geçecek bir subaya merhametli davranacaklarından pek ümidim yoktu. Otelin de iyi bir saklanma yeri olacağını zannetmiyordum. Korkumun çok yerinde olduğu hemen anlaşıldı. Subayları yakalamak üzere bütün şehirde daha o gün sistematik bir av başladı. Nerede bir subay yakalarlarsa hemen öldürüyorlardı. Ben buradaki çarpışmalara katılmamıştım. Fakat üzerimde askerî rütbemi gösteren bir üniforma vardı ve bu, yakalandığım takdirde ölüm hükmü yerine geçecekti.

Ateş sesi gelen yönlerden aksi yönlere olmak üzere koşa koşa otelden uzaklaştım. Bir köşeyi döndüğümde üzerinde yüzbaşı üniforması olan uzun boylu bir adamla karşılaştım. O da koşa koşa kaçmaktaydı ve soluk soluğaydı. Elimi yakalayıp, "kaç, saklan" diye bağırdı ve gene koşa koşa uzaklaştı. Caddenin öbür ucundan da karmakarışık bir bağırma ve çığlık sesleri duyulmaya başlamıştı. O tarafa başımı çevirdiğimde askerlerden ve silahlı sivil insanlardan büyük bir kalabalığın gelmekte olduğunu gördüm. Hemen tabanları kaldırıp biraz evvel ayrıldığım otelin bulunduğu yöne doğru koşmaya başladım. Koşarken caddenin karşı tarafında bulunan bir fırıncı dükkânı gözüme çarpmıştı. Fırıncı sakin sakin işi ile uğraşıyordu. Caddenin bu tarafına geçip fırına daldım ve fırıncıya telâş içinde durumumu anlattım. Allaha şükür iyi ve anlayışlı bir adam çıktı. Beni saklamayı kabul etti. Üniformamı çıkarıp üzerime bana verdiği ve boynumdan dizlerime kadar gelen bir fırıncı önlüğünü giydirdi. Üstüme de bol bir şekilde un serpeleyip beni de orada çalışan bir fırıncı çırağı şekli-

ne soktu. Ömrümde bu kadar büyük bir heves ve gayretle çalıştığımı hiç hatırlamıyorum.

Dükkânında kendime sığınacak bir yer bulduğum ivan Kostelen halk tabakasından olan Ruslar arasında pek seyrek olmıyan oldukça garip ve filozofvari düşünceli bir adamdı. Öğrenim yetersizliğini aklı ve keskin zekası ile bol bol karşılamıştı. Harkof'daki ihtilâlde gördüğüm bazı olaylardan acı bir ifade ile konuştuğumda benim düşünüş tarzımı yanlış bulup beni tenkit etmişti. Bir gün bir kalabalık fırının tam önünde bir adamı tekmeleye tekmeleye öldürmüştü. Bu feci öldürmeyi her ikimiz de gözlerimizle gördük. Gördüklerim beni korku ve dehşet içinde bırakmış ve Kostelen ile konuşurken gösterilen vahşetten duyduğum hisleri acı bir şekilde ifade etmiştim. O ise sakalını karıştırarak, "**Hayır, bu iş pek öyle değil**" dedi. "**Bunu tam olarak izah edemiyorum**" diye devam etti; "**Şimdi ihtiyar bir adam olmasaydım, hiç şüphem yok ben de onlarla birlik olup, devrimin bu eğlencelerine katılacaktım. Ben iyi kalpli bir insanım. Hiç kimseyi incitmek istemem. Ama ben de bu adamı tekmeleyen yoldaşlarla beraber olsaydım, belki bir süre sonra o adama ben de bir tekme atardım**" dedi.

Arasıra kızıl askerler ve silahlı işçiler fırına geliyorlar; fakat hiç biri fırıncı yamağı kıyafeti altındaki hakiki hüviyetimi keşfedemiyorlardı. Pek nadir olarak sokağa çıkmağa cesaret ederek bir hafta kadar bu fırıncı dükkânında çalıştım. Sonra da Kostelen'in yardımı ile kendimi memleketime dönmek isteyen Ermeni bir işçi gibi gösterip Kafkasyaya doğru yoluma devam etmemi sağlıyan bir yol vesikası edinebildim.

Nereye bir tren işliyorsa bu trenler büyük bir

asker kalabalığı ile doluydular. Kalabalık dediğimde trenlerin tepeleri de dahil olmak üzere her tarafının iğne atılsa yere düşmeyecek kadar dolmuş olmasını kastediyorum. Siviller ancak göz yumulursa kaçamak olarak trenlerde yer bulabiliyorlardı. Harkof'dan bindiğim trenin benim bindiğim vagonunda kaba bir yazı ile yazılmış, "**Askerler, tren hareket halindeyken lütfen yolcuları trenden dışarı atmayın devrime dışarıda kötü bir şöhret kazandırmayın**" diye bir ihtar asılmıştı.

Tren servisi tamamen karmakarışık bir durumdaydı. Rus ordusu kendi kendisini dağıtıp ortadan kalkmıştı. Başı boş asker kafileleri trenlere el koyuyor ve tren memurlarını Demiryolları idaresinin emirlerini ve demiryolları kural ve yönetmeliklerini dinlemeksizin kendi emirlerine göre hareket etmeğe zorluyorlardı. Her istasyonda çılgın bir hale gelmiş, dövüşken bir gurup zaten ayak basacak bir yer kalmamış olan trene saldırıyor ve binmeğe çalışıyorlardı. Pencereler trene yegane giriş ve çıkış yeri haline geldiklerinden bunların hiç birinde en ufak bir cam parçası kalmamıştı. Koridorlar o derece doluydu ki bunlardan değil geçmeğe hatta adım atmağa bile imkân yoktu. Tren yolcularının hepsi açlık ve susuzluktan şikâyetçi idiler. Fakat su ve yiyecek bulmak için istasyonlarda yerlerinden kalkarlarsa bir daha trene binmek garantili olmadığından kimse yerinden kımıldamağa cesaret edemiyordu. Trenin nihayet Tiflis istasyonuna varması ile bu işkenceden kurtuldum. Derhal buradaki askeri karargaha başvurdum. Bir kaç gün sonra da beni Aleksandropol'da Severski kışlasında bulunan **223. Piyade alayına atadılar.**

BÖLÜM VI

ERMENİSTAN

Tekrar Ermenistana vardığımda benim için hayat yeniden canlanmağa başlamıştı. İki ay kadar bir dinlenme ve sükûnet devresi geçirdim. Devrimin patlamasından sonra Odesa'da geçen olayların yarattığı asab gerginliğinin kalkması beni çok ferahlatmıştı. vakıa devrim Kafkasyaya doğru da yayılıyor ve bu bölgede anarşik bir duruma doğru sürükleniyordu ama burada kendi ırk ve milletimin insanları arasındaydım. Bu insanlardan biri olmanın yarattığı güvenlik hissini duyuyordum. Bu his Rusyada iken hep hissettiğim, olayların sadece etrafında dönebilen, fakat hiç bir zaman hareketlerin içine girmesine imkân olmıyan, kitleye yabancı bir insan olmanın şuuruma iyice işlediği hisden büsbütün farklı bir şeydi. Devrim Rusyada gelişip Rus ordusunu eline geçirince, Ermeni halkının tabii olarak duyduğu korkunun yanında bir de ümit hissi belirdi. Liderlerimiz Rusyanın karşılaştığı güçlüklerden faydalanarak uzun bir süreden beri arzu edilen bağımsız bir Ermenistan kurulması fırsatının çıktığını açıkça ifade etmeğe başladılar.

Benim vazife gördüğüm 223. Piyade alayının personeli hemen hemen tamamen Ermeniydi. Bu durum evvelce belirtmiş olduğum Rus ordusunun bu yönden olan prensiplerine aykırı bir hal teşkil ediyordu. Subayların bazıları da azerbaycan'ın Suşa bölgesinden gelme Ermenilerdi; daha çocukluğumda okul sıralarında tanıdığım eski

arkadaşlarım veya aile dostlarımızın çocuklarıydılar. Yeni alayıma atandığımda bunlar beni sevinçle karşıladılar ve benimde aleksandropol'un sosyal hayatına karışmama yardımcı oldular.

Aleksandropol'da iken bir ara hemen hemen her gece bir ziyafete davet ediliyordum. Bu yönden olan fırsatları sınırlandıran tek şey bunlara dayanabilme kudretimdi. Ermeni evlerinde davet, ziyafet ve parti gibi şeyler düğün, doğum, vaftiz veya doğumgünü gibi aile hayatında önemli bir olayı kutlamak için yapılır. Ermeniler genç evlendikleri ve çoğunlukla aileleri büyük olduğu için bu gibi mutlu olaylar sık sık olagelmektedir. Partiler akşamın 6 veya yedisinden ertesi sabahın sekiz veya dokuzuna kadar sürer. Bütün bu zaman devresi içinde yeme ve içmeye hiç ara verilmez. Evlenme ve vaftiz gibi olayların törenlerinden hemen sonra ilk içki ve yiyecek ikramı yapılır. Bu genellikle tatlılar, pastalar, kurabiyeler, meyva ve şerbetlerdir. Bunu çiğ ve pişmiş balık ve diğer deniz ürünleri, havyar, peynir, salam, kaz ciğeri, zeytin, taze soğan, turşular ve sonu gelmiyen diğer bir çok şeyleri ihtiva eden mükellef bir meze sofrası takip eder. Böylelikle uygun bir başlangıç yapılıp iştahlar iyice açıldıktan sonra bir tabak yemeği diğeri takip eden esas ziyafet yemeği faslına geçilir. Kızarmış tavuklar, süt domuzu, mantar ve kestaneli sığır veya dana eti, kuzu ve av hayvanları eti, şarap ve diğer içkilerin yardımı ile yenilir. İçki bardaklarının bardaklar doldurulunca kadar olan süreden fazla boş kalmasına fırsat verilmez. Şimdi biz Ermenilerin o zaman zenginlik içinde olduğumuzu ve bu yiyecekleri yiyebildiğimizi hatırlamak çok zevkli bir şey oluyor. Zira o bolluk devresi geçtikden sonra uzun açlık ve sefalet yılları geçirdik.

Bu gibi ziyafetlerde kadınlar millî elbiselerimizi giyerler ve ailelerinin zenginlik derecesine göre altın paralarla işlenmiş başlıklar, altın bilezikler ve sıra sıra inci gerdanlıklar takarlardı. Başlıklarına işlenmiş altın paraların değerinin 2000 Rubleden fazla olması nadir görülür bir şey değildi.

Ev sahibi, ziyafet sofrasının şeref mevkiinde oturur, sık sık şerefe kadeh kaldırmağı teklif eder veya bu tekliflere katılır ve genellikle konuşmaları yönetip eğlenceli vakit geçirilmesini sağlardı. Durumu saltanat sofrasında çar'ın durumu gibiydi.

Kadınlar erkeklerle birlikte sofraya oturmazlardı. Onlara diğer bir odada ziyafet sofrası kurulurdu. Davete çalgıcılar da getirilir ve bunların çaldıkları memleket havalarına misafirler de çoğunlukla katılıp şarkı söylerlerdi. Kadınlarla erkekler, davetin yapıldığı evin durumuna göre bazen ayrı ayrı, bazen de hep bir arada dansederlerdi. Dans sırasında dansa katılmıyanlar da el çırparak dans edenlere tempo tutarlardı.

Ruslar bizim musikimiz ve danslarımızla alay edip, bunların bizim Doğulu insanlar olduğumuzun delili olduğunu söylerler. Ermenistan asırlarca Doğu'nun etkisinde kalmış bir memleket olduğundan bu iddia doğru olabilir. esaslarına vakıf olmıyan insanlar için bizim danslarımız manasız ve kaba hareketler, musikimiz de hüzünlü ve ağlamalı melodiler gibi gelebilir. fakat biz Ermeniler için bu danslardaki her hareket halkımızın hayat şeklini temsil ettiğinden derin bir anlamı vardır. Müziğimiz de manaları olmayan melodiler değildir. Her şarkı bir hikâyeyi anlatır; memleketin tarihinden bir olayı nakleder veya günlük yaşayışının bir özelliğini şaira-

ne bir şekilde ifade eder. Mevsimlerle, doğumla, ölümle, ümit ve ümitsizlikle ilgili müzik ve şarkılar vardır. Koyunlara, sığırlara, ekin sürme ve tohumlamağa, harman ve mahsül kaldırmaya velhasıl halkımızın bütün zevkleri ve günlük çalışmalarına ait türküler bestelenmiştir.

Aleksandropol'a varışımdan kısa bir süre sonra gittiğim bir düğünde ileride karım olacak olan kızla tanıştım. Düğün merasimine ve ziyafetine ben de davet edilmiştim. Zengin bir müteahhit olan Hamparyanın kızı evleniyordu. Hamparyan Rus ordusuna müteahhitlik yaparak çok zengin olmuş bir adam olduğundan, çok şahane bir düğün yapacağını ve iyi eğleneceğimizi zannediyordum. Kızının düğünü gibi bir olayı şanına ve zenginliğine yakışır bir şekilde kutlamak zorundaydı.

Düğünün olacağı akşam alayda pek çok can sıkıcı ve ayrıntılı işlerle uğraşmak zorunda kalmış ve vaktinde işimden ayrılamamıştım. Düğüne o da benimle aynı alayda çalışan çocukluk arkadaşım Serkis Moravyan'la birlikte gidecektik. Ben elimdeki bir sürü raporu inceleyip işimi tamamlamağa uğraşırken o sabırsızlık içinde bıyıklarını buruyor, hırslanarak ayaklarını yere vuruyordu. işim bitince bir fayton çağırıp yola çıktık. Yolda Moravyan'ın sabırsızlığı geçmişti. Bir şarapçı dükkânının önünden geçerken burada durup bir şişe şarap içmemizi teklif etti. "**Şimdi düğüne gidersek tam merasimin ortasında oraya varacağız ve merasimi karıştıracağız. Düğün merasimleri de zaten sıkıcı oluyor**" dedi.

Teklifini kabul ettim. Faytondan inip şarapçı dükkânına girdik. Burada bir çok subaylar oturmuş şarap içiyorlardı. Bizi candan bir şekilde selâmlayıp kendilerine katılıp birlikte içki içmeğe

davet ettiler. İyi şarap, iyi müzik ve neşeli arkadaşlar bulmuştuk. Bizim için de bunlarla birlikte bol bol içip, eğlenip, hep birlikte söylenen şarkılara katılmaktan başka bir şey kalmamıştı. Gurupta bulunan bir Rus subayı fazla bir teşvik beklemeden ortaya çıkıp kazak dansları yapmaktaki marifetini göstermişti. Onun gösterdiği heves de gürcistanlı diğer bir subayın kendi memleketinin millî oyunlarını göstermesine yol açtı. Buna biz Ermeniler de en az 12 kişinin katıldığı bir Ermeni halk dansı ile karşılık verdik. Arkadaşım neşesinden coşmuştu. Şarkıcılardan birinin elindeki gitarı alıp dinleyicilerin alaylı bağırışma ve gülmeleri arasında acemce bir şarkı okumağa kalkıştı. Şarkısını bitirdikten sonra da bir masanın üstüne zıplayıp gene teşvik ve bağırışmalar arasında sallanan ve gıcırdayan masanın üstünde bir kazak dansı yaptı.

Nihayet o akşam bir düğüne davet edilmiş olduğumuzu hatırladık. Meyhaneden ayrılırken oradakiler meyhanenin çalgıcılarını da beraber götürmemizi ısrarla istediler. Burada uzun bir süre kalmış ve çok içmiştik. Müzisyenleri de düğüne götürmemiz teklif edilince bu teklif bize de çok parlak bir fikir gibi göründü. Böylece genel bir alkış, kahkaha ve iyi dilek bağırışmaları arasında ben, arkadaşım ve müzik aletleri ile birlikte 3 çalgıcı bir faytona atlıyarak düğün evinin yolunu tuttuk.

Araba ile giderken müzisyenlerin çalgı çalıp bizim de şarkı söyliyerek buna katılmamız düğün evine varana kadar geçtiğimiz yollardaki insanların alkış ve bağırışları ile teşçi edildi. Böylece cümbüşlü ve merasimli bir şekilde oraya vardığımızda düğün halkı da bizi coşkun bir şekilde karşıladılar. Bu arada düğün için tutulmuş olan

orkestranın müzisyenleri de gelmişler, onlar da bizim getirdiğimiz çalgıcılara katılmışlardı. Misafirler bizim faytonun etrafına toplanmıştı. Teker teker bizi faytondan indirip içeri götürdüler. Yaptığımız bu patavatsızlık büyük bir başarı kazanmıştı.

Evvelâ Moravyan'la birlikte düğün sahibine giderek saygılarımızı ve tebriklerimizi bildirdik. Bu formaliteyi tamamladıktan sonra artık eğlencelere dalmakta serbest kalmıştık.

Planladığımız şekilde şimdiye kadar çoktan bitmiş olan düğün töreni kısmını atlatmıştık. Düğünün eğlence yönü ise henüz başlamıştı; kadınlar bir tarafta ve erkekler başka bir tarafta olmak üzere düğün yemeği yeniyordu. Erkeklerin bulunduğu kısımda yemek masaları duvarlara yakın ve paralel bir şekilde yerleştirilmiş ve odanın orta yeri de dans yeri olarak açık bırakılmıştı. Biz getirdiğimiz müzisyenlerle birlikte salonun bir köşesindeki masalardan birinde yerimizi aldık.

Gelin sevinçli ve gülümser bir yüzle davetliler arasında dolaşıyor kendisine yardımcı olan diğer kadınlarla birlikte düğün yemeklerinin dağıtılmasına nezaret ediyordu. Gayri ihtiyari ve kaçamak bakışlarla sofrada babasının yanında oturan damada baktığını da farketmiştim. Görülmeğe değer bir şey olan millî kıyafetlerimizden çok güzel bir elbise giymişti. Maalesef bu güzel millî kıyafetler sonraki senelerde gitgide daha az görülür bir şey olacaklardı. Bunlar artık geçmişe ait anılar durumuna gelecekler, bunların yerini o güzellikte olmıyan, daha ucuza çıkan, modaya daha uygun elbiseler alacaktı. Kadınlarımızın bu eski millî elbiselerinin birer sanat eseri olmaları dışında tarihi özellikleri yö-

nünden de anlamlı olmaları sebebiyle, kadın elbiselerimizin böyle modernleşip değişmesi üzülmeğe değer bir şeydi.

Gelinin kıyafeti uzun ve bol bir eteğin üstünde boyuna kadar yükselip vucuda sıkıca oturan ve dar olan kolları omuzlara doğru genişliyen bir elbise diye özetlenebilir. Başına da sıra halinde altın paralar iliştirilmiş ve hepsi alnının ortasından şakaklarına ve oradan da omuzlarına kadar inen bir altın kitlesi halini almış bir para dizisi bulunan kadifeden yapılma bir başlık giymişti. Boynunda bir kaç sıra halinde inci gerdanlık bulunuyordu ve kollarına sıra sıra altın bilezikler takmıştı. Pırlanta bir yüzükte parmağında ışıldıyordu.

Rusların bizi daima itham ettikleri gibi altın ve mücevherlerin bu şekilde teşhir edilmesinin vahşi bir adet sayılmasında belki de bir hakikat payı vardır. Fakat Rusyada iken operaya gittiğimde Rus kadınlarının da hatta belki de bizim kadınlarımızdan daha fazla mücevherat takındıklarını görmüştüm. Biz Ermeniler bu adet için ise bunun bir ihtiyaçtan doğduğunu; yüzlerce senedir servetimizin fazlasını her zaman el altında bulunan, kolayca taşınabilen ve kolayca saklanabilen bir şey olmak üzere mücevherata yatırmak zorunda olduğumuzu iddia edebiliriz.

Düğün ziyafeti Ermenilerin bu işlerdeki adetlerine uygun bir şekilde ilerliyordu. Masalar daima taze taze getirilen yiyecek ve içkilerle boş bırakılmazken bir taraftan da müzik, şarkılar, dans ve nutuk söyleme gibi şeyler birbirini takip ediyordu.

O sırada aleksandropol belediye reisi olan ünlü hatip Tartaryan da misafirler arasındaydı. Çok güzel bir konuşma yaptıktan sonra alkışlar

arasında yerine oturmuştuki daha evvel görmediğim yahut da görüpte farketmediğim bir kız dans etmeğe başladı. Bir kız dans etmeğe başlayınca eğer bu kız tanınmış bir artist veya dansöz değilse genellikle kısa bir süre sonra diğer kızlar da dansa kalkarak ona katılırlar ve hep birlikte dans ederler. Bu kızın dansında da tanınmış artistlerin danslarında olduğu gibi olmuş, başka kimse dansa kalkmamıştı. Müzisyenler de kendisini tanıdıklarını belli ettiler. Müziğin kalitesi değişti, daha canlı bir müzik halini aldı. Yerde oturanlar geri çekilip dans alanının etrafında bir halka husule getirerek dans alanını genişlettiler. Benim de aralarında bulunduğum yemek masalarının duvar etrafında oturanlar önümüzdeki kafaların arasından daha iyi görülmediğinden daha iyi görmek için iskemlelerimizin üstüne çıktık.

Çocukluğumda kendimi bildiğim zamandan beri bu halk danslarımızın her çeşidini seyretmiştim. Çok güzel, çok büyüleyici şekilde dans eden pek çok dansöz kızlar görmüştüm. Fakat bu defa gördüğüm büsbütün başka bir şeydi. Bana öyle geldi ki ırkımızın ruhi güzelliklerinin hepsi çok zarif bir şekilde belirmiş ve bunların hepsi danseden bu kızın yüzünün ifadesinde canlanmıştı. O gece ilk defa olarak dans yerini çevreliyen seyircilerin çıt bile çıkarmadan bir dans seyrettiklerini gördüm. Şamdanlardan gelen ışıkların parlattığı beyaz yüzlerinde derin ifadeler husule geldiğini, dumanların isi ile kararmış olan odanın duvar ve tavanının müziğin ritmi ile garip bir şekilde sarsıldığını hissettim.

Dansın teması eski bir kafkas efsanesinin motifleri ile işlenmişti. Efsaneye göre bir prense aşık olan bir kız; prensin harbe gidip sarayın-

da bulunmadığı bir zamanda, kıskanç rakibesinin entrikaları ile kale duvarları içindeki bir duvara canlı canlı gömülmesidir.

Dansözün sanatı kusursuzdu. Vücudunun ince hareketleri ve zarif jestleri ile efsanenin aşk, nefret, entrika ve korkunç faciasını sözlerin bunu ifade edebileceğinden çok daha büyük bir anlam ve güzellikle ifade etti. Bitirdiği zaman evvelâ kısa süren bir sessizlik anı olmuş ve bunu hemen coşkun ve bitmek bilmez bir alkış tufanı takip etmişti.

Bu sıralarda gecenin oldukça ileri bir saatındaydık. Resmilik bir derece ortadan kalkmıştı. Bir çok kadınlar erkeklerin grubuna karışmış ve erkeklerin sofrasındaki yerlere oturmuşlardı. Az evvel danseden kız da büyük hatip ve Aleksandropol belediye başkanı olan arşak Tartaryan'ın yanında oturuyordu.

Yaptığım soruşturma ile bu kızın Tartaryan'ın kızı olup adının Markuhi olduğunu öğrendim. Tartaryan benim memleketim olan Suşa bölgesinden gelmiş bir adamdı ve ailemi iyi tanırdı. Bu durum, kızının sanatkarlığı için gidip kendisini tebrik etmemi ve sonra da kızı ile tanışmamı çok basitleştirdi. İskemlemi kızının oturduğu iskemleye yaklaştırıp, kendisine dönerek, "**hayatımda bu kadar güzel bir dans görmedim, siz dansederken ben de adeta o efsaneyi yaşadım**" dedim.

Babası kolunu kızının omuzlarına koyarak bana doğru eğildi, "**Kızım artisttir**" dedi. Sonra da iskemlesinin arkasına yaslanarak pırıldayan gözleri ile kızına baktı. Tekrar bana doğru eğilerek, "**Niçin olduğunu söyliyeyim**" dedi. "**Çünkü kızım memleketine ve memleketinin insanlarına aşıktır; bunlara o derece aşıktır ki her şeyde**

senden ve benden fazla bunların güzelliklerini görür. Onları bir hazine gibi saklarken, bunların çirkin ve sefil yönleri kızımın hafızasında hiç yer etmez" dedi. Konuşmasını kesip, "Belki" dedim. "**Kızınız bunları bana açıklar**".

Markuhi bütün iyi yetiştirilmiş Ermeni kızları gibi mahcup ve çekingen bir kızdı ve kendisine ait şeylerden bahsetmek istemiyordu. Fakat kızı ile iftihar ettiği belli olan babasının ısrarı ile konuşmak zorunda kaldı.

"**Ettiğim dansın teması çok sevdiğim ve her dans edişimde adeta kalbimi doldurduğunu hissettiğim çok güzel ve acıklı bir hikâyeden alınmıştır**" dedi. "**Kendimi artık bu hikâyenin bir parçası imişim gibi hissediyorum**". Markuhi gene sıkılgan bir hale geldi. Kelimeler arasında duraklıyordu ve sonunda söyliyecek başka bir şey bulamıyarak sustu. Ben ise kendisi ile çok ilgilenmiştim ve konuşmağa devam etmesini istiyordum. Alelade insanların ağzında çok kaba bir havası olan ermenicenin, onun ağzında bir yumuşaklık ve adeta bir kuş sesi imiş gibi berraklık kazanmış olması çok hoşuma gitmişti.

Konuşmağa devam etmesini sağlıyabilmek için kendim söze giriştim. "**Hiç şüphesiz ki pek çok halk danslarımızı biliyorsunuz**" dedim. "**Bu danslar arasında iyi dans edemedikleriniz, meselâ dansa esas olan hikâyeyi sevmediğiniz danslar var mı?**" diye sordum.

Babası sigarasını içiyor, sevgi ve hayranlıkla kızına bakıyordu. Markuhi başındaki başlığa dizilmiş altın paraların sallanmasına sebep olan bir baş hareketi ile sorumu cevaplandırdı.

"**Evet, iyi dans edemediğimi bildiğim danslar da var**" dedi. "**Bu dansların belirttikleri şeyler zaman, sahne ve olaylar bakımından tama-**

men benim bilgi ve tecrübelerimin ötesinde olan şeyler. Hiç şüphesiz insan anlamadığı bir şeyin iç yüzünü bilemez, onu hissedemez ve sevemez. Tamamen anladığım ve bildiğim bir şey, meselâ bir köy hikâyesi büsbütün başkadır" dedi. "**O zaman gözümün önünde toprak renkli bir köy canlandırırım. Ya büyük bir ovanın bir parçasıdır veyahut da bu köyün evleri etrafındaki taş ve kayalardan farkedilmiyecek bir şekilde bir sırta veya dağ yamacına yaslanmıştır. Sabahları bu evlerin bacalarından dumanlar yükseldiğini görürüm. İnsanlar ve öküzler tarlalara doğru gitmektedir. Çobanların kaval seslerini, ineklerin böğürmelerini, kuzuların melemesini işitirim; köylülerin bütün çalışmalarını, oyunlarını ve onların bütün zevk ve ıstıraplarını tahayyül eder ve hissederim. Ben de bu hayatın bir parçası olurum ve bütün bunlar kalbimi sevgi ile doldurur. İşte o zaman bunları hissederek dansederim**".

Tartaryan masayı sarsan ve tok bir ses çıkaran bir şekilde elini masaya vurdu. "**Babasının kızı**" dedi. "**Bunları hissettiğini bilmiyordum. Bak nasıl da konuşuyor**". Markuhi mahcup olmuş ve kızarmış olan yüzünü elleri ile kapamıştı.

O anda herkesin dikkati başka bir şeye çevrilmişti. Ev sahibi bütün misafirlerin şerefe kadeh kaldırmasını istedi. Markuhi'de bu esnada yavaşça oturduğumuz masadan sıyrılıp, salondan çıkarak diğer bir salonda toplanmış olan kadın misafirlerin arasına karıştı. Düğün, gün ışıkları ağarıp, odalara girerek cümbüşçülere günlük işlerini hatırlatıncaya kadar devam etti.

O gece Markuhi'yi bir daha görmedim. Fa-

kat düğünden sonraki 3 - 4 hafta içinde kendisini tekrar görüp konuşmam için bir çok fırsatlar çıktı. Bu karşılaşmaları kendim hazırlamış değildim. Kendimi evlenme ile sonuçlanması gereken bir duruma sokmak istemediğimden, onu arıyormuş gibi görünmemeğe çok dikkat ediyor ve bilhassa evlerine gitmekden kaçınıyordum. Çok uzaklarda kalmış olan Polonyada son defa kendisini taş evin salonunda kederli ve düşünceli şekilde görüp veda ettiğim Nina andreovna'nın hatırası hala da çok sıcak ve tatlı bir şekilde kalbimde yaşıyordu. İlk aşkım olan bu kadının hatırası, kalbimi cennete inanma ve sonsuz bir şekilde allaha tapmağa benziyen kutsal bir hisle doldurmuştu ve bu his hala devam ediyordu.

Bu yönden gösterdiğim ihtiyatlılık fazla bir işe yaramadı. Düğünden sonra bir kaç defa daha Markuhi'ye rastlayıp konuştum ve bir süre sonra da amcası tarafından yapılan evlenme teklifi ile karşılaştım. Ermenistanda evlenmeler genellikle bu şekilde olur. Evlenecek olan kimselerin birbirleri ile konuşup anlaşarak evlenme kararı vermeleri yerine, araya giren bir aracının delaleti ile aileler arasında bir evlenme anlaşmasına varılır. Babamın uzak bir yerde bulunup bu yönden kendisi ile temas edilmesi güç olduğundan, benim de bu yolla evlenmem imkânsızdı. Ben ise ailenin ve aracı durumundaki amcasının gururlarını kırmamağa çalışarak kaçamaklı bir şekilde bu işi idare etmeğe çalışıyordum. Amcası ise bir ara bu işi unutmuş gibi görünüyor, fakat sonra tekrar tekrar ele alıp meseleyi bana açma fırsatlarını kaçırmıyordu.

Ben vakarlı ve idareli bir şekilde davranıyordum. Olayların gidişi bir süre sonra benim aleksandropol'dan ayrılmamı gerektireceğinden bu işin de kapanıp gideceğini düşünüyordum. Fa-

kat bir gün meyhanede amerikadan yeni gelmiş ve california'nın fresno şehrinde şarapçılık yapan bir Ermeniye rastlamam işin idişini değiştirdi. Uzun bir süre oturup bu adamla içki içmiştik. Bana amerika hakkında pek ilginç şeyler anlatıyordu. Derken Markuhi'nin amcası da meyhaneye geldi masamıza oturarak konuşmalarımıza katıldı.

Amerikalı Ermeni amerikan usulüne göre içki içmemizi teklif etti. Buna **"bottom-up"** deniliyor ve kadehdeki içki son damlasına kadar bir yudumda içilip sonra da kadehin boşaldığını göstermek için kadehin dibi yukarı gelecek şekilde masanın üstüne koymak gerekiyordu.

Bottom-up beni iyice sarhoş etmiş, neşeli ve espirili bir havaya sokmuştu. Fresno'lu adam biraz sonra meyhaneden ayrılıp beni Markuhi'nin amcası ile baş başa bıraktı. Şimdi masada onunla karşı karşıya oturuyorduk. İskemlenin arkasına dayanmış, masa arkadaşımın konuşmalarını zevkle ve nezaketle dinliyordum. elindeki kehribar tesbihle oynuyordu. Bu sefer onunla birlikte olmak bende eskiden olduğu gibi bir ürküntü hissi yaratmamıştı. En hassas, en cömert ve etrafımdaki bütün dünya ile tam bir barış havası içinde olduğum bu anda Markuhi'nin amcası gene evlenme meselesini ortaya attı. Yeğeni ile evlenmemi ısrarla istedi. Bir kere bu iş resmi bir safhaya döküldükten sonra benim için hiç şüphesizki bundan bir daha geri dönmek olamazdı. Markuhi'nin ailesi zengin, nüfuzlu ve çok sayılan bir aileydi. Bu defa yapılan teklife itiraz etmek imkânını bulamadım. içimden de artık evlenme yaşına vardığımı, gerek şahsı gerekse ailesi itibariyle Markuhi gibi bir kıza bir daha rastlamıyacağım düşüncesi doğmuştu. Ayrıca da Markuhi'den başka ilgilendiğim veya benim için bir

değeri olan başka bir kız da yoktu. Bütün bu sebeplerle kızını istemek için babasına başvurma teklifini kabul ettim. Bir ay kadar sonra da nişanlanmıştık.

Hiç şüphesiz ki evlenmek için babamdan izin almam gerekliydi. Onun da memlekette benim için evlenme yönünden bir hazırlık yapmış olması veya hiç değilse benim için bir kızı aklına koyması ihtimal dışı bir şey değildi. Alaydan izin vermedikleri için bu meseleyi bizzat giderek kendisi ile konuşamadım. Durumu mektupla kendisine bildirdim. Babam mektubuma verdiği cevapta beni evlenmek için serbest bırakıyor, fakat seçtiğim kız ve ailesi için önceden kendisine danışıp fikrini almadığım için kararımdan ötürü kendisinin bir sorumluluk kabul etmiyeceğini bildiriyordu. Buna karşılık olarakta evlenme sırasında olacak masraflarımı düşünerek bir miktar para yollamış ve bununla da oldukça haşin sayılacak cevabını bir derece yumuşatmıştı. Böylece bu engel de ortadan kalkarak Markuhi ile evlendim.

Evlendiğimiz zaman Ermenistan bolluk içinde ve varlıklı durumdaydı. Yiyecek sıkıntısı diye bir şey yoktu. Rus ordusunun ihtiyaçları için her çeşit malzeme ve erzak depoları kurulmuş ve bütün bunlar bize kalmıştı. Köylüler mahsüllerini iyi fiyatlarla değerlendirebiliyorlardı. Tüccarlar ve köylülerin mahsüllerinin pazarlandırılmasında aracılık yapan müteahhitler zengin olmuşlardı. Çok yakında başlıyacak olan olaylar serisi ise memleketi tasavvura imkân olmıyan derecede büyük bir sefalete yöneltecek; istilâlar, kırımlar, iç savaşlar, salgınlar ve kıtlıklar sanki bütün Ermenistan halkının dünyadan yok olması gerekiyormuş gibi bir durum yaratacaklardır.

BÖLÜM VII

DEVRİMCİLER

Bundan sonra anlatacaklarıma ışık tutmak üzere Ermenistan ve bu memleketin insanları ile Taşnak partisi diye bilinen Ermeni ihtilâl federasyonu hakkında biraz bilgi vermem faydalı olacaktır.

Bu teşkilât 1892 yılında Moskova civarındaki Petrovsky Razumouskaya Tarım enstitüsünde talebe olan Simon Zavariyan ve Kristofer Mikaelyan adlarındaki iki Ermeni tarafından kurulmuştur.

Derneğin amacı ilk olarak teorik bir şekilde yahut da herhalde aktif bir şekilde Türk idaresi altında bulunan Ermenilerin feraha kavuşturulmalarını organize etmekti. Orijinal kurucuların amaçları ne olursa olsun dernek kısa bir zaman içinde Ermenistanı Türk ve Rus idarelerinin boyunduruğundan kurtararak bağımsız bir Ermenistan cumhuriyeti kurulmasını amaç edinen gizli ve yeminli bir ihtilâl derneği olarak gelişti. Dernek üyelerinin sayısı kısa zamanda arttı ve bir süre sonra da hem Türkiye'de hem de Rus Ermenistanında dallanıp budaklanarak yerleşti. Derneğin yayın organı olarak D r o s h a c k (bayrak) adlı bir dergi cenevre'de yayınlanmağa başladı.

Ermeni görüş açısından Rus Ermenistanı Ruslar tarafından kötü bir şekilde yönetiliyordu. Memleketi ekonomik ve sosyal yönlerden geri bırakmak ve halkın cahil kalmasını sağla-

mak Rus politikasına uyuyordu. Rusların Ermenistana bir demiryolu döşedikleri ve bir kaç kara yolu yaptıkları doğrudur. Fakat bunların yapılması askeri ihtiyaçları karşılamak yönünden olmuştur. Rusların amacı istanbulu ele geçirmekti. Ermenistan ise bu amaca varmakta sadece bir basamak noktası sayılırdı. **Rusların yaptıkları yollardan bazıları adeta bir mermi yolu gibi dümdüz bir şekilde Türk hududuna doğru uzanıyor ve orada kesiliyordu.** Bu yolların ötesinde dağ ve çöllerin ıssızlığı ve vahşiliği vardı. Bu yolların memleket ekonomisine faydalı olması sadece bunların yapılması amacına, yani Türkiyenin düşünülen askerî işgaline uygun olduğu takdirde, bu askerî yollar civarındaki bölgeler için tesadüfen mümkün olmuş bir şeydi.

Bu noktaları önemle belirtmeme sebep, Rusların Ermenistana yaptıkları tek modernleştirme gayreti olan bu yollarla çok böbürlenmeleridir. Bu askeri yol ve demiryollarını Rus idaresinin oluşturduğu gelişmeye ve Rus cömertliğine misal diye göstermeleridir. Ermenilerin faydalanmış olduğu belirtilen bu yollar ve demiryolu Ermeniler faydalansın diye yapılmayıp, Ermenilerin bunlardan ancak tesadüfen faydalanmış olduğunun anlaşılması için bunları belirtmeyi faydalı sayıyorum. Aslında çarlık idaresi altındaki Ermenistan, emperyalist sömürünün diğer bir kurbanından başka bir şey değildi. Bununla beraber memlekette asayiş ve düzen yerinde idi ve mal ve can güvenliği vardı.

Türkiyedeki Ermenilere gelince, bunlar amerikalıların, Fransızların ve Almanların da yardımlarıyla öğrenim ve kültür bakımından daha ileri durumda idiler. Bu memleketler **Ermenilerin faydalanması için Türk illerinde okullar ve**

kolejler açmışlardı Bu nedenle Taşnak teşkilâtı Türkiyede daha çabuk bir şekilde gelişti.

İhtilâlci hareketin başlamasından bir kaç sene sonra **Türkiye'de, Ermeniler tarafından kurulmuş ve Türk hükümetine karşı silahlı direnmeye hazırlıklı gizli bir hükümet bulunuyordu. Bu gizli hükümetin kendi yargı organları, yasaları ve bu yargı organlarının vereceği hükümleri yerine getirecek olan "Mauserit'ler" adı verilen bir suikastçılar ordusu (profesyonel katilleri) vardı.**

Bu teşkilât bütün Türkiye'de ve nispeten daha az derecede olmak üzere Rus Ermenistanında yerleşip kökleşmişti. Bu teşkilâtın kaleleri Amerikan, Alman ve Fransız okul ve kolejleriydi. Bu okul ve kolejlerin her birinde bu teşkilâtın bir merkezi veya kolu, genellikle kültür derneği kisvesi altında kurulmuş bulunuyordu. Derneğin liderleri de genellikle bu okul ve kolejlerin öğrenci ve öğretim üyeleri aralarından seçilirlerdi.

Taşnaklar Türk Hükümetine karşı açıktan açığa isyan bayrağını kaldırmışlardı. Türkler derneğin kökünü kurutmak için şiddetli hareketlere baş vurdular; fakat hiddetlerini yönetecekleri belirli bir şey bulamadıklarından ve meselenin köküne inemediklerinden başarılı bir sonuç alamadılar. Adeta havanda su döğen bir durumdaydılar. Rus hükümeti de bu gayretlerinde, Türklere karşı olan sevgilerinden değil, İstanbul yolu üzerinde karşılarında bağımsız bir Ermeni devleti görmek istemediklerinden ve keza Rus idareci sınıfının hiç bir çeşit ihtilâl organına tahammülleri olmadığından yardımcı oldular.

Rusların ihtilâlden korkuları meşhur toprak ve istilâ aç gözlülüklerinden de daha büyüktür.

Bu durum bir zamanlar Taşnakların Ruslarla Türkleri birbirine düşürmek amacı ile mesele çıkarma politikası güttükleri, bir Rus - Türk harbi çıkararak Rusların, Türkiyede Ermenilerin yaşadığı bölgeleri Rus Ermenistanına katmalarını arzuladıkları zaman anlaşılmıştır. Toprak ve istilâ aç gözlülüğü çok iyi bilinen Rus hükümeti, böyle bir hareket kendilerine yeni topraklar kazandırmak ihtimalini öngördüğü halde ihtilâlcilerin ön ayak oldukları böyle bir hareketi hoş karşılamadıkları anlaşılmıştır.

1896 da Taşnaklar yanlış bir düşünceyle genel bir isyan hareketi çıkartmışlardır. Türkler bu isyanı bastırdılar. Bu arada ingiltere müdahale etti. Fakat bu müdahale ancak kendisi için Türklerden yeni tavizler alacak derecede oldu. İsyan bastırıldı. Fakat Taşnak derneği yaşamaya devam etti.

Rus - Japon harbini takip eden Rusyadaki 1905 devriminden sonra bir süre için Rus Ermenistanının da bağımsızlığını sağlamak mümkün görüldü. Taşnaklar bu durumdan faydalandılar ve ihtilâlci hareketlerini Rus Ermenistanına da yaydılar. Burada da bir terör kampanyası açıldı. Dernek kasasına para sağlamak için zengin Ermenilere tehditler yapıldı. Zengin bir adama partiye bağış yapması için belirli bir para takdir ediliyordu. Bu parayı ödemeyenler ölüm ilâmlarını almış sayılırlardı.

Partinin her üyesi kendisine verilecek emirleri sorgusuz olarak yerine getirmekle görevliydi. Dernek bir adamın öldürülmesini kararlaştırmışsa, bu adamın celladını tespit etmek üzere ya kura çekilir veyahut da bu iş derneğin mauserist'lerinden birine havale edilirdi.

Rusyada beliren ihtilâlci akımlar Taşnak der-

neğinin de belirli bazı sosyalist prensipler edinmesine yol açtı. Bununla beraber dernek ulusal amaçlarından ayrılmadı ve Rus sosyalist partilerinden tamamen bağımsız olarak kaldı. Derneğe sosyalizmin aşılanması Taşnaklar arasında da bir bölünmeye yol açmış olup, tamamen ulusal amaç güden Taşnak kolu ile ulusal - sosyalist amaçlar taşıyan kol arasında açılmış olan uçurum bu güne kadar kapanmamıştır.

1905 yılı başları kendi memleketlerinde ayaklanmış olan Rus halkının çıkardığı isyanlarla dertde olan ve bunları bastırmağa uğraşan Rus hükümetinin, ajanları eliyle Kafkasyada kundaklamış oldukları Türk - Ermeni savaşının daha çocukken Azerbaycandaki köyüm Kankandide ve Suşa'da tanık olduğum olaylarını evvelce anlatmıştım.

Ruslar tarafından zaptedildiği günden beri Rus Ermenistanı, İstanbulu ele geçirmek üzere yapmayı düşündükleri saldırının basamak noktası olarak seçilmişti. Böyle bir saldırı için lâzım olan bahane de her zaman için vardı. Bu bahane, Türkiyede hiç bir zaman eksik olmayan kargaşalıklardı. Her nekadar bu kargaşalıkları çok kere Taşnak derneği kundaklamakta ise de, Türklerin kötü idareleri gözönüne alınırsa, Taşnakların bunu yapmakta haklı oldukları da hatırlanmalıdır.

Rusların amaçlarına erişememeleri Türklerin kuvvetli olmalarından değil, avrupa devletlerinin Rusların İstanbul ve Çanakkale boğazlarını ele geçirmelerini istememelerinden olmuştur. Rusların buraları ele geçirmeleri ancak onların avrupa devletlerini müdahale edemiyecekleri zayıf bir zamanlarında yakalamaları ile mümkün olabilirdi. Bu özlenen fırsatı beklemek

üzere Rus hükümeti Rus Ermenistanında büyük bir orduyu hazır bekletti. Büyük ordu merkezleri kuruldu. Stratejik bölgeler ve bunlar arasında Kars şehri çok kuvvetli bir şekilde tahkim ve takviye edildi.

Rus idaresi memleketin bilinen veya potansiyel zenginlik kaynaklarının işletilmesi veya halkın seviyesinin geliştirilmesi için hiç bir şey yapmadı. Halk kitlesinin büyük çoğunluğu her zaman olduğu gibi büyük bir ilkellik, cehalet, tembellik ve yoksulluk içinde yaşamaya devam ettiler.

Tarihi devirlerden kalma Ermeni köy ve kasaba harabelerindeki evlerin kalıntıları, son bin yıllık devre içinde köy barınaklarında hiç bir gelişme olmadığını ortaya koymaktadır. Bu eski barınaklar da, köylülerimizin bu gün yaşadıkları barınaklar gibi tek katlı, işlenmemiş taştan yapılma, zeminleri bir metre kadar toprak seviyesinin altına inen barınaklardır. Evlerin damları topraktan ve kesekten yapılmakta ve bir kaç sıra çatı kerestesi ile takviye edilmektedir. Toprak döşemenin orta yerinde ocak yerine geçen bir çukur bulunmakta ve tavanda açık bırakılmış bir delik de buradan dumanın çıkmasını sağlamaktadır. Pencere diye bir şey bulunmaz. Eğer çok nadir olarak penceresi olan bir ev olursa bu çok nadir ve lüks bir şey sayılır.

Çok kere ailenin hayvanları da bu toprak altı barınağını ailenin insanları ile paylaşmaktadır. Yaz aylarında hayvanların dışarıda bırakılması mümkün olduğu zaman yaşama şartları tahammül edilir gibi olmakta, kışın ise hayvanları da içeri almak gerektiğinden tarifi imkânsız derecede kötü olmaktadır. Geceleri izbenin kapısı iyice kapatılır. Yegane havalandırma yolu izbenin

damındaki dumanın çıkması için bırakılmış olan deliktir. Bu odanın içinde ailenin insanları; sığırları, koyunları, kümes hayvanları ve köpekleri ile bir arada yaşarlar. Hiç şüphesizki gerek bu insanlar arasında ve gerekse bunların hayvanlarında kızamık, tifüs, çiçek, sıtma ve tüberküloz gibi hastalıklar çok görülmekte ve bunlar sık sık salgınlar husule getirmektedir. Bütün bu köylerde trahom'a yakalanmamış insana rastlamak hemen hemen mümkün değildir.

Kullanılan tek yakıt maddesi, bulunabilen tek yakıt olan kurutulmuş hayvan pisliği, tezektir. Bunun kullanılması da yalnızca yemek pişirmek için olur. Evin içinde bulunan hayvanların vücut ısıları evdeki insanların ısınmaları için yeterli sayılır. Ancak çok soğuk havalarda kuzzi veya Toniz (tandır) kullanılır. Bu büyücek bir masa gibi bir şeydir ve üstü bir örtü veya halı ile örtülmektedir. Bu masanın altına, içinde yakılmış tezek bulunan bir mangal konulur. Aile üyeleri bu masanın etrafına sıralanıp ayaklarını halı veya örtünün altına uzatıp ısınırlar.

İnsanlar evin toprak zemininde yaşarlar. İskemle, sofa, karyola gibi şeyler çok nadir görülür ev eşyalarıdır. Uyumak için toprak zeminin saman döşenmiş bir köşesine yer yatakları serilir. Gündüzleri de bu yataklar katlanıp odanın bir köşesine yerleştirilir. Yataklar daima nemli ve rutubetli durumdadır. Bu da bilhassa kadınlarda, bunların erkeklere nazaran günlerinin daha büyük bir kısmını evde geçirmelerinden ötürü romatizma hastalığının çok yaygın oluşuna sebep olur. Bu insanlar pislik kelimesinin en ileri anlamında bir pislik içinde yaşarlar. Bitlenme de son derece yaygın olan bir şeydir.

Bütün yaz boyunca açık havada sıkı bir şekil-

de çalışmaları bu köylülerin yaşıyacak bir enerji ve canlılık kazanmalârını mümkün kılar. Gün ağarırken kalkarlar; bir dilim ekmek yiyip bir bardakta votka içerek tarlalarına çalışmaya giderler. Saat sekize doğru ekmek ve su ile kahvaltı ederler. Öğle yemekleri ise ekmek ve buna katık edilen peynir veya matzun'dur. Akşama doğru yediklerinden geriye ne kalmışsa onu da yiyip evlerine dönerler. Yatmadan evvel de akşam yemeklerini yerler.

Kadınların ev halkı içinde düşük bir sosyal durumları vardır. Yemeklerini erkeklerinden ayrı olarak çocukları ile birlikte yerler. Yemek, topraktan yapılma bir kap veya çömlekle ortaya konur. Aile fertleri ellerini bu kaba veya çömleğe daldırmak suretiyle yemeklerini yerler. Yemek yenip herkes doyunca toprak çanakta geriye bir şey kalmışsa ve evde bekâr bir kimse varsa bu kalan yemeğin ona ikram edilmesi adettir. Ev sahibi artan yemeği, "**cesur bir karın olmasını istiyorsan, çanağı iyice temizle**" diyerek ona uzatır.

Tipik bir Ermeni köyü, büyük bir nisbette köyün dışındaki dünya ile hiç bir bağlantısı olmadan yaşamasını sürdürür. Her erkek tamir işlerinden anlar. Evini bizzat kendisi yapar ve gerektiğinde gene kendisi tamir eder. Yapı maddeleri tamamen o bölgeden sağlanan maddelerdir. Böylece aynı köydeki evlerin hepsi de birbirine benzediği ve her birinin ancak pek az derecede bir konfor ve barınma şartları sağladığı halde; bölgeden bölgeye bazı yerlerde hepsinin kaba taşlardan yapılma evler, diğer bazı bölgelerde kerpiçten yapılma evler olmaları gibi farklar gösterirler. Kiremit yapmağa uygun kil bulunabilen yerlerde evlerin damları kiremitle örtülür. Mem-

leketin ekonomik durumunu tipik bir şekilde ifade eden bir şey, damlarına kiremit konabilmiş evlere kil kuyularına yakın köylerden başka bir yerde rastlanmamasıdır. Buralarda yapılan kiremitleri, kiremit yapmağa uygun kil bulunmayan bölgelere yollamak imkânı yoktur.

Bu, Ermenistanın dağlık bir memleket oluşu ve ulaştırma araçlarının yavaşlığı ve pahalılığı ile izah edilir. Demiryolları dışında ulaştırma araçları arabalar ve yük hayvanlarıdır. Bu ulaştırma yetersizliğinin bir sonucu da, memleketin çeşitli bölgeleri arasında pek az bir bağlantı kurulabilmesi ve bu bölgeler arasında bir mal değişimi yapılamamasıdır. Bundan ötürü de her bölgede kendi kendisine yetecek ve bölgenin özelliklerine uygun bir ekonomi gelişmiştir.

Her köy kendi ihtiyacına yetecek derecede ekmeklik buğday üretir. Büyük kuyruklu koyunlar, et, süt, peynir ve eğirmek için yün ihtiyaçlarını karşılar ve bu koyunların derilerinden de iyi ısıtan paltolar, kalpaklar ve yatak malzemesi yapılır. Köy dışından sağlanması gereken maddeler çay, şeker, tütün gibi lüks sayılan bir kaç kalem öteberiden ibarettir. Ermenistan çok küçük bir memleket olduğu halde, burada hemen hemen avrupa gibi koca bir kıtada görülen birbirlerinden çok farklı özellikler gösteren iklim bölgeleri vardır. İklim şartları, bilhassa yağışlar bu bölgelerin tarım şeklini düzenleyip, bu da dolayısı ile köylülerin yaşama tarzlarını, evlerinin yapıt şekillerini ve sosyal gelenek ve kuruluşlarını etkiler.

Ermenistan çok eski bir memlekettir. **Her nekadar Ermeni mitolojisi Nuh'un gemisi yolcularının soyundan gelmiş insanlar olmak şerefini**

bize verirlerse de hangi soydan geldiğimiz pek kati bir şekilde belli değildir.

Ermeni milleti hürriyet denen şeyi hiç tatmamıştır. Hatta bağımsız olduğumuz devirlerde bile memleket birbirleri ile devamlı bir şekilde savaşan ve kendi halkını esirlik seviyesinde tutan küçük krallıklara bölünmüştü. Son 700 yıllık devrede ise pek çok insanlar ve uluslar hürriyetlerine kavuştukları ve uygarlıkta ilerledikleri halde biz arap, İran, Moğol, Türk ve Rusların yönetimleri altında kaldık.

Bu fetihler ve istilâlar, Ermenistanda ve Ermeni halkında silinmesine imkân olmıyan bir doğululuk damgası bıraktı. Bu bizim geleneklerimizde, giyinişimizde, terbiyemizde, mûsikimizde, danslarımızda, sanat ve edebiyatımızda açıkça görülür. Bununla beraber bizi, bizleri çevreleyen doğulu insan topluluklarından ayıran çok önemli bir fark vardır. Bunu derken hıristiyan olduğumuzu ve bütün dünyadaki hıristiyan topluluklarının en eskisi olduğumuzu belirtmek istiyorum.

Ermeniler hıristiyanlığı, hıristiyanlık çağının 3. yüzyılında kabul etmişlerdir. O tarihten beri dalga dalga çeşitli paganist ve islâm kavimler memleketi kasmış kavurmuş, onları galiplerin idare tarzını kabul etmeğe zorlamış, fakat Ermeniler buna rağmen hıristiyan olarak kalmayı başarmışlardır. Dinleri yüzünden Ermeni halkı hıristiyan olmayan komşularına yabancı insanlar olarak kalmış, onların şüphelerini çekmiş, küçük görülmüş, nefret edilmiş ve ezilmiştir. Fakat gene aynı sebeple şahsiyetini ve birliğini korumuştur.

İşte Ermenistan budur. Kafkas dağları içine sıkışmış, bütün dost ve müttefiklerinden tecrit

edilmiş, kendisine yabancı ve düşman ırklardan ve milletlerden insanların ortasında kalmış, kültür yönünden ilkel bir topluluk. Kendi aralarında çarpışan çeşitli gruplara parçalanmış ve Rus idaresinin çökmesi üzerine de kendi yağı ile kavrulmak zorunda kalmış bir ulus.

BÖLÜM VIII

RUSLARIN ÇEKİLİŞİ

Bolşevik ihtilâlinin çıktığı haberi, Kafkas ordularına, bu ordular Türklere karşı savaşmaktayken erişti. Bolşeviklerin dünyadaki bütün insanların birbirleri ile kardeş oluşu ve bunun sonucu olarak hemen barış yapılması isteği, evlerine dönecek olan askerlere sağlanacak hürriyet, ihtilâlin sağlayacağını vaad ettiği memleket zenginliğinin eşit bir şekilde paylaşılması, harbin bilhassa sert ve zalim bir şekilde yapıldığı şeklindeki propogandaları bu harp cephesinde çarpışan Rus askerlerine çok cazip gelmişti.

Devrim düşüncesi ve hoşnutsuzluk ordu içinde gitgide yayılınca askerler silahlarını subaylarına çevirdiler. Devrimi kabul etmiyen veya kaçamayan subaylar öldürüldü. Daha sonra da hem Türk cephesindeki ve hem de Kafkasyanın başka neresinde Rus ordusu birlikleri yerleştirilmişse oralardaki askerler bir düzen, tertip ve disiplin olmaksızın cepheyi ve görevlerini bırakıp yollara döküldüler. Hayallerindeki utopia'da kendilerine verilecek toprak ve zenginlikten paylarını almak üzere memleketlerine dönmek için vahşi bir kargaşalıkla trenlere saldırdılar.

Demiryollarına varan askerler trenleri zaptediyor, tren memurlarını demiryolları düzen ve kurallarını hiçe sayarak hareket etmeğe zorluyorlardı. Bu kargaşalığın kaçınılmaz bir sonucu olarak pek çok tren kazaları oldu ve binlerce asker öldü.

Benim mensup olduğum 223. Piyade alayının hemen hemen bütün personeli Ermeniydi. Ordunun diğer Ermeni birlikleri gibi bu alay da subayların yönetimi ve disiplini altında kaldı ve varlığın korudu, alaydaki Rus subayları ise ya kaçmış ya da saklanmışlardı.

Memleketde yegane organize gurup ve böyle bir iş için kabiliyeti ne derece az olursa olsun memleketin yönetilmesini ve hükümet kurulmasını sağlayacak tek teşkilât, eski gizli Ermeni ihtilâl derneği olan Taşnak partisiydi. Taşnaklar bu durumdan faydalanıp hükümet kurma sorumluluğunu üzerlerine aldılar. 28 Mayıs 1918 de Rus Ermenistanının bağımsız bir cumhuriyet olduğunu ilân ettiler.

Bu yeni hükümetin karşılaştığı zorluklar o derece büyüktü ki; en akıllı ve tecrübeli devlet adamlarının bile bu güçlüklerin altından kalkamayacağı düşünülerek bunların başarısızlıkları hoş görülebilir. Olaylar kısa zamanda gösterdi ki, Taşnak partisi üyeleri hükümet idaresi tecrübesinden yoksundular. Sonuç olarak da kurdukları hükümetin meşru yollarla görev yapamayacağı anlaşıldı.

Kurulmuş olan hükümetin üyeleri gizli ve yasa dışı yollarla iş gören ihtilâlcilerdi. Bunlar kanunî şekilde kurulmuş ve tanınmış bir hükümet teşkilâtı durumunu aldıkları ve Ermenistan'ın mukadderatını ellerine geçirdikleri zaman, Türk ve Rus hükümetlerine karşı yasa dışı ihtilâlciler gibi çalıştıkları devreyi karakterize eder şekilde terörist taktiklerini devam ettirdiler. Hükümet idare etme yönünden çok yetersiz insanlar oldukları hemen anlaşıldı. Bu idarenin karakteristik özelliği, şimdi resmî bir hükümet ve iktidar idaresi oldukları halde eski ihtilâl günlerin-

de olduğu gibi bir sorgu ve savunma olmaksızın yargı ve idamdı. Hükümetin veya bir hükümet memurunun hoşuna gitmeyen bir adam tutuklanmaksızın ve aleyhine bir ithamname hazırlanmaksızın yargılanabilir ve mahkum edilebilirdi. İdam metodu ise, bir hükümet mauserist'inin bu adamın peşine düşüp onu evinde veya sokakta yakalayıp ensesine bir tabanca dayıyarak beynini dağıtması idi. Hükümet gözünde arzu edilmeyen adam sayılanların bu şekilde ortadan kaldırılması işi, kısa zamanda hükümet işleri dışında da uygulanan bir şey oldu ve bilhassa borçlu insanların borçlarını temizlemek için çok başvurdukları bir iş halini aldı.

Ermeni halkı nihayet kendi insanları tarafından idare edilme fırsatını yakalamıştı, fakat ne çeşit bir idare şekli istediği hakkında da bir fikir birliğine sahip olmaktan çok uzaktı. Hakikaten de bu konu üzerinde her kim biraz kafa yoruyorsa kendisine has acaip bir fikre varıyor ve bu fikri savunmak için entrikalara girişmeye ve çarpışmaya arzulu görülüyordu. Bu da hükümet mauserist'lerine çok iş çıkarıyordu. Bu resmî katillerin çoğunu hasımları da tanıdıklarından bunların çoğu da hasımlarının akibetlerine uğradılar. Hatta hükümet üyelerinin kendileri bile hasımlarının kurşunlarına hedef olmaktan kurtulamadılar. Haksızlığın ve zulmün bu şekilde karşılık görmesi çok tabii bir şeydi.

Savaşta insanların birbirini öldürmesi fazla bir hisliliği ve dramı olmayan kaba ve pis bir iştir ve savaşan askerler her gün bunları göre göre kanıksarlar. Ermenistan'da da bu devrede insan öldürülmesi o derece sık görülür bir şeydi ki, artık günlük ve olağan işlerden biri halini almıştı. Ancak bunlar arasında bazı olayların dra-

matik bir özelliği olmuştur ki, aşağıda anlatacağım olay da bunlardan biridir.

İhtilâl patladıktan sonra ki ilk kış mevsiminde, bir gün bir subay arkadaşımla birlikte saatlarca atla dolaşmıştık. Civar köylerden ordu için gıda malzemesi sağlamakla görevlendirilmiştik. Hava bu dağlık bölge için bile çok soğuk sayılacak bir kış havasıydı. Hava kararırken ve kar yağmağa başlamışken Aleksandropol'un dış mahallelerinden birine yaklaşmıştık. Sert bir rüzgâr, düşmekte olan kar taneciklerini tipi halinde savuruyor, göz gözü görmez hale getiriyor ve yön tayinine imkân bırakmıyordu. Tipi bütün şiddetine erişmeden açık ovadan kurtulup şehre yaklaştığımıza şükür ediyorduk. Islaklığımızı kurutmak ve günün dedikodularını dinlemek üzere yolumuz üstünde olan ve subayların ve mahallî hükümet memurlarının sık sık gittikleri bir içkili gazinoya girdik. Gazino çok kalabalık ve gürültülüydü. Yüksek sesle konuşan bir sürü insanın sesleri birbirine karışıyordu. Bir çok insan masalara oturmuş, diğer bazıları da ayakta guruplar halinde toplanıp heyecanlı tartışmalara dalmışlardı. Salonun bir köşesinde müzisyenler şarkı söylemekteydiler. Dışarıdaki soğuk havadan sonra bu alçak ve basık tavanlı gazinodaki hava bana çok sıcak geldi. Duman, içki ve mezelerin çıkardıkları kokular birbirine karışmıştı.

Salondaki masaların hepsi tamamen dolu olduğu halde, sadece köşedeki bir masada bir adam tek başına oturuyor ve masanın diğer iskemleleri boş duruyordu. Yanımdaki subay arkadaşımla birlikte bizi selâmlıyan tanıdıkların selâmlarına karşılık verdikten sonra, bu tek başına oturan adamın masasına yürüdük ve masadaki boş iskemlelere oturduk. adamı şöylece bir se-

lâmlayıp, kendime bir şişe şarap ısmarladıktan sonra belli etmeden adamın halini incelemeye başladım. İnce fakat iri yapılı, uzun boylu bir adamdı. Belliki Rusdu ve göğsüne kadar uzanan uzun ve bakımsız bir sakalı vardı. Şakaklarında belirli bir çekikliği bulunduğunu farketmiştim. Kalın kaşlarının altında yarı gizlenmiş olan gözleri pırıl pırıldı. Koyun derisinden yapılmış paltosunu iskemlesinin arkasına koymuştu. Ayaklarında uzun bir çizme, başında siyah astragan bir kalpak, üzerine de siyah bir Kafkas elbisesi giymişti. Gümüş Kafkas kemerinden, gümüş kınlı uzun bir kama sarkıyordu. Masaya abanırcasına oturmuş, bir elini çenesine dayamış, diğer elinde de içki kadehini tutuyor ve kadehle oynuyordu.

Ben daha kendisi ile bir konuşma fırsatı bulmama imkân olmadan salonun öbür tarafından bir tanıdık, eli ile işaret edip beni yanına çağırdı. Masa arkadaşlarımdan özür dileyip el edip çağıran tanıdığın masasına gittim. ayağa kalkıp elimden tutarak kulağıma fısıldadı: "**Ohannes, dikkatli ol. Sana bir sır vereyim. Masanda oturan adam Feodor Levitsky'dir. Öldürülmesine karar verilmiş olup bu gece bu iş tamamlanacaktır. Bu kalabalık gazinoda o masada tek başına oturmasının bir sebebi yokmu zannediyorsun?**" dedi.

Ben Levitsky isminde bir kimse tanımıyordum. Kim olduğunu sordum. Aldığım cevap, "**bilmiyorum**" oldu. Kimsenin de doğru dürüst bildiğine emin değilim. ihtilâlden kaçan bir mülteci gibi görünerek bir kaç hafta önce buraya yolu düşmüştü. Arkadaşım sırtımı sıvazlayıp tekrar "**kendine dikkat et**" diyerek oturdu ve geçmekte olan bir garsonu çağırdı.

Ben kalkmış olduğum masaya döndüm. Niyetim bana yapılmış olan uyarmayı beraber gelmiş olduğumuz diğer arkadaşa iletmekti. Fakat bu arkadaş masamızdaki Rusla konuşmaya dalmıştı ve bende bu adamın Rusça olarak yapmakta olduğu konuşmanın o derece etkisi altında kaldımki böyle bir uyarmayı kendisine iletmeği doğru bulmadım. Rus, tahsil görmüş bir adamın dili ve ifade tarzı ile konuşuyor ve ara sıra zarif hareketlerle bardağındaki içkisini yudumlaması, konuşmasını kesmekten çok buna kısa bir ara vermesine sebep oluyordu.

Birlikte gazinoya geldiğimiz Ermeni arkadaşıma, "**Dostum**" dedi. "**Bana söylediklerinle ne ruhta bir insan olduğunu yeter derecede açıkladın. Bu sözlerinle senin ruhunun da benim ruhumun benzeri olduğunu anlıyorum. Benim ara sıra gelen bir deha ateşi ile ruhu kavrulan bir insan olduğumu anlıyacaksın. Uzun bir yolun yolcusuyum. Bu yol beni gitgide derinleşen bir çukurun içine itti. Fakat edindiğim büyük dehaların bilgileri daima bende kaldı. Hernekadar bu dâhi fikirler boş, faydasız ve imkânsız şeyler ve beni başa çıkılması imkânsız yasaklarla zincirliyen şeylerse de bunlar benden ayrılmadı. Bunlar benim ruhumun en acı ve büyük derdi oldu**".

Konuşmasını kestiği anlarda Rus'un yüzünde hasret çeken, kederli ve ümitsiz bir ifade beliriyordu. Salon sessizleşmişti. Müşterilerin hepsi ona dönmüş ve kulak kesilerek konuşmasını dinliyorlardı. İlk defa olarak elinde tuttuğu bardaktaki içkiyi son damlasına kadar içti ve önünde duran konyak şişesinden bardağını yeniden doldurdu. iskemlesinin arkasına yaslandı. Yumuşak ve genizden gelen sesi ile tekrar konuşmağa

başladığında yüzü gene aydınlanmıştı. Veciz bir şekilde konuşurken uzun elleri ve açılmış parmakları ile yaptığı hareketler sözlerinin etkisini arttırıyordu.

"Bu amaç için yaptığım uzun yolculuk tam bir başarısızlıkla sonuçlanıyor" dedi. **"Fakat ben hiç bir zaman ümidimi kaybetmedim. Dehanın ateşi içimde parlak bir şekilde yandığı anlarda bu ümit tekrar doğuyor ve bir fenerin pırıldıyan ışığının yolculara yol göstermesi gibi bana da her karşılaştığım meseleye bir çözüm yolu bulduruyordu. Eğer bu gelip geçici anlar bir iki senelik kısa bir süre daha uzasaydı ne başarılara erişebilecektim."**

Elindeki konyak kadehini kaldırıp, gözlerini kadehe dikerek, **"ruhumun girdiği hapishanenin kapısını açan ve kısa zamanlar için bana dünyalara hâkim olmak imkânını veren işte bu"** dedi. **"Bu akşam şimdi buradayım. Belkide yolumun sonuna geldim. Öldürülmem için karar çıkarmışlar. Saatlerdir burada bekliyorum. Belkide daha saatlerce bekleyeceğim"**.

Elini meyhanenin kapısına doğru uzatıp kapıyı göstererek, **"Orada soğuğun ve fırtınanın içinde bir aç kurt beni bekliyor. Bu aç kurt soğuğa dayanamayıp er geç buraya gelecek ve soğuk onu bu meyhaneye girmeye zorlayacak. Buraya gireceği anı o aç kurt seçecek. Bu kadehin içinde sadece kısa bir an için, bir kaç dakikalık bir zaman için bana her zor durumu karşılayacak gücü, anlayışı ve kararlılığı veren bir tılsım var. Bir anahtar var. İşte bu anı, bu yenilmezlik anını yakalamak istiyorum. Eğer o kurt, avını öldürmek için bu meyhaneye girmeğe kalkarsa, beni bu içkinin bana vereceği üstünlük ve yenilmezlik anında bulmasını istiyorum. Deha-**

mı boşaltabildiğim, her ihtimali düşünen, her tehlikeyi sezen allahın belâsı zekâmı kullanabildiğim böyle gelip geçici anlar dışında o kurtla karşılaşırsam, elinden kurtulmam imkânsız".

Rus konyağını yudumladı ve konuşmasına devam etti: **"Sizin için nasıl olduğunu bilmiyorum. Fakat benim için hayat, ağzımdaki lezetli bir yemek gibi tatlı ve güzel bir şeydir. Hayatın çalışması, güçlükleri, basit şeyleri de dahil olduğu halde her şeyini severim. Toprağı severim. Onun çok çeşitli tatlı veya kötü kokularını, güneşi, yağmuru, göğü, uçsuz bucaksız steplerimizi, heybetli akarsularımızı severim. İnsanlarla arkadaşlığı severim. İnsanların konuşmasını, çalışmasını, eğlenmesini, söyledikleri şarkıları, bilhassa basit insanların söyledikleri şarkıları severim".**

İskemlesini geriye doğru kaydırıp nefis bir bariton sesi ile bir Kazak aşk şarkısı söylemeğe başladı. Müzisyenlerden bir gitaristde bir nota parçası bulup şarkıcıya eşlik etmeğe başlamıştı.

Şarkı bitmişti; Rus başını eğerek selâm verdi. Bravo seslerinin katıldığı büyük bir alkış tufanı kopmuş, bunu takiben de her kafadan çıkan seslerin yarattığı bir uğultu salonu doldurmuştu. Rus başını kaldırdı, donuk bir bakışla salondakilere baktı, **"bu an da, arasıra gelen güçlülük anlarım gibi bir an"** diyerek arka arkaya bir kaç kadeh konyak içti. Ayağa kalkmış, arkasını masaya dönmüş ve yüzünü de kapıya çevirmişti. Salona gene büyük bir sessizlik çökmüş ve salondaki bütün insanların bakışları, ayağa kalkmış olan bu uzun boylu adama dönmüştü. Pozunu değiştirmeksizin duruyor, hiç kımıldamıyor ve bir şey beklediği anlaşılıyordu. Birdenbire kapı açıldı ve hepimizin tanıdığı menfur bir genç ma-

userist kapıda göründü. Aynı anda Rus'un elinde bir tabanca parıldadı. Kapıda görünen mauserist yere yıkılmış, acılar içinde kıvranıyordu. Rus, tabancası elinde olduğu halde kapıya doğru yürürken yüzünün ifadesi büyük bir komutanın yüz ifadesi halini almıştı. Geriye dönüp salona bir göz attı. Eğilerek selâm verdi. Kapının önünde yatan cesedin üstünden atlayarak karanlıklara karıştı.

Gazinonun açık kalmış olan kapısından içeriye soğuk ve kar serpintileri giriyordu. Lambanın alevi titreştikçe duvarlara akseden insan gölgelerinin garip hareketler yaptıkları görülüyordu. Lamba sönmek üzereydi. Çıt çıkmaz bir sessizlik salona hakim olmuştu. Birdenbire bir hareket başladı ve insan haykırışları, itilen iskemle ve masaların sesleri birbirine karıştı. Herkes birbirini masa ve iskemleleri iterek kapıya hücum etmişti.

Feodor Levitsky'yi bir daha görmedim. Şimdi ya ölmüştür, yahutta devrim dramında o da bir rol oynamaktadır. Kendisi ile beraber olduğum kısa zaman süresi içinde olağanüstü şahsiyeti bende büyük bir etki yaratmıştı. Bu adamla tekrar karşılaşmayı çok arzu ederdim.

Kendi hayat hikâyeme dönmeden önce o zamanki Ermenistan'ın havasını tam olarak belirtebilmek için Rus Ermenistan'ında hıristiyanlarla müslümanların komşu olarak yaşadıkları her yerde bu anlatacaklarıma benzer pek çok olaylar olmuştur.

Ermenistan'da çoğunluğu Türklerden oluşan oldukça büyük bir müslüman topluluğu vardır. Bunların çoğu köylü ve çiftçilerdir. Köylerde, Ermeni köylerine benzer şekilde taş ve kerpiç barınaklarda yaşarlar. Bu Türklerin bir grubu

da göçebe veya yarı göçebe durumdadırlar. Sürülerine otlak bulmak üzere devamlı olarak bir yerden bir yere göç halindedirler. Bu iki grup köylü ve göçebe Türklerden başka, varlıklı ve kültürlü Türkler de vardır ve bunlar büyücek şehir ve kasabalarda yaşarlar. Böylece her önemli şehir ve kasabada bir Türk bölgesi veya mahallesi bulunur. aleksandropol'da da durum buydu.

Rus ordusunun çözülmesi ve Taşnak partisinin idareyi eline almasından sonra bu Türkler ezilmeye ve hakaret görmeğe başladılar. Aleksandropol'daki Türkler hükümete başvurarak Türkiye'ye göçmelerine izin verilmesini istediler. Bu izin kendilerine verildi. Türkler de evlerini terkedip, eşyalarını öküz arabalarına yükleyip yola koyuldular. Aleksandropol'dan Türk sınırına giden en kısa yol, benim alayımın yerleşmiş olduğu Severski kışlasının önünden geçer.

Bu Türklerin böyle kitle halinde yolculuğa çıkmış olmaları, müslüman olan herkese karşı giderilmesine imkân olmayan kinlerini bir derece tatmin etmek için, Taşnaklara kaçırılması uygun olmayan bir fırsat gibi gözükmüştü.

Askerler Taşnak hükümetinin böyle kötü niyetli bir amacına alet olmazlardı. Bu sebeple Taşnak hükümeti kışlaya kendi silahşörlerini yerleştirdi ve bu silahşörleri de şehirden toplayabildikleri kadar bir çapulcu grubu ile takviye etti. Bunları Türk kafilelerinin geçecekleri yol üzerindeki bir vadide mevzilendirdi.

Türkler at arabaları gıcırtılar çıkartarak ve arabaların üstüne tepeleme yerleştirilmiş eşyalar kayıp eğilerek karlı yolda vadiye doğru ilerliyorlardı. Çocuklar öküz sürülerini güdüyor, tiz Türk haykırışları sopalarla dürtükleyerek öküzleri yolda tutmaya çalışıyorlardı. Arabalarda

yüzlerini Türk usulü peçelerle örtmüş kadınlar kucaklarında küçük çocuklarını taşıyorlardı. Arabalara yüklenmiş eşya yığınları arasında battaniyelerine sarınmışlar, rüzgâr ve soğuktan korunacak şekilde kendilerine yer edinmişlerdi.

Vadideki yolun bir noktasına yolu kapatan bir engel yerleştirilmişti. En öndeki araba grubu bu engele varınca durdu. Kayalar arasında saklanmış olan Taşnak silahşörleri ve çapulcular ateşe başladılar. Kadın ve çocuklar arabalardan atlayıp, çığlıklar içinde birbirlerine karıştılar. Kaçıyor ve ümitsiz bir şekilde sığınacak yer arıyorlardı.

Katliam tamamlanamamıştı. Ateş açılışını ve Türklerin canhiraş çığlıklarını işiten kışladaki Ermeni askerleri olay yerine koştular ve ancak birkaç Türk'ü kurtarabilerek katilleri oradan uzaklaştırdılar. Aynı gün Aleksandropol'un terkedilmiş olan Türk bölgesi de talan edilip yerle bir olacak şekilde tahrip edildi.

BÖLÜM IX

AKALKALAK(*)

Taşnak partisinin kurduğu hükümet; diğer alanlardaki yetersizliğine rağmen millî bir ordu kurulması, Almanlara karşı harbeden ittifak devletlerinin Ermenistanı bağımsız bir devlet olarak tanımalarını sağlamaları ve zannediyorum ki Amerikadan büyük bir miktarda borç para alabilmeleri yönlerinden takdir edilecek gayretlerde göstermiştir.

Rusyaya evlerine geri dönmek için Türk cephesinden geri çekilen Rus askerleri genellikle hafif silahlarını da birlikte götürüyorlardı. Ermeni otoriteleri de bu askerlerin silahlarını toplayıp yeni kurulan Ermeni ordusunu bu silahlarla donatmayı arzuluyordu. Bu amaçla bu Rus askerlerinin yolları kesilerek silahları ellerinden alındı. İmkânlar el verdikçe bu silahsızlandırma işi zor kullanılarak yapıldı. Ruslar büyük gruplar halinde oldukları zamanlarda zor kullanarak silahları toplama işi çarpışmayla sonuçlandığından bu gibi hallerde kendileri ile anlaşarak silahları para ile satın alınıyordu. Ben bir süre için bu işle ve aynı zamanda da askere alınan acemi erlerin talim ve terbiyesi ile görevlendirildim. o günlerde de evlendim. Evlenişimin üzerinden iki hafta kadar bir zaman geçmişti ki özel bir görevle Akalkalak'a gönderildim.

(*)Ahılkelek

Akalkalak Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan sınırlarının birleştiği noktaya yakın, demiryoluna birkaç kilometre mesafede, dağlar arasına sıkışmış küçük bir kasabadır. Burası uzun süreden beri önemli bir Rus askeri garnizonu olup, bu garnizon Rusların Türkiyenin Karadenizdeki doğu sahillerine doğru yapmayı tasarladıkları askeri hareketlerin çıkış noktası olacak şekilde düzenlenmişti. Bu stratejik askerî garnizonda, başlarında subayları bulunmıyan bir bölük kadar Rus askeri kalmıştı ve bu askerler kasabayı ve civardaki köyleri korku ve dehşet içinde bırakıyorlardı. Bana verilen görev bu bölgeyi bu yağmacı Rus askerlerinden temizlemek ve bu üsde Rus ordusunun bırakmış olduğu silah, cephane ve diğer askeri malzemeyi ele geçirmekti. Bunun için emrime 50 kişilik bir kuvvet vermişlerdi.

Eratın ve malzemenin taşınması için kızaklar temin ettim. Gideceğim yer Aleksandropol'a 100 kilometre kadar mesafede ve dağlık bir bölgede bulunuyordu. Bu bölgede, evvela vadiler arasından keskin virajlarla geçip dağ zirve ve yamaçlarına varan, daha sonra da düzce bir ovayı takip eden ve sonunda da yüksek dağ geçitlerine varan bir askeri yol bulunuyordu.

Yaptığımız bu yolculukta karım da bana katılmıştı. Mevsim kıştı ve acı bir soğuk vardı. Çıplak elle tüfeğinizin namlusuna dokunsanız eliniz namluya yapışıyordu. ızaklar kar üstünde iniltiler çıkararak gidiyorlardı. insanlar ve atlar o şekilde kar ve buzla kaplandılarki yaşlanıp, saçları sakalları ağarmış mahluklar haline döndüler. Nefeslerinin buharı buz olup yüzlerine yapışıyordu. Memleketin bu bölgesi çıplak ve ağaçsızdır. etrafta tek bir çalı dahi gözükmüyordu. Her ta-

rafı kaplamış olan beyazlığın yeknesaklığını bozan tek şey, kar tutmayacak kadar dik bazı dağ yamaçlarındaki kayaların kenarlarıydı. Buralardan sırıtan kara kaya çıkıntıları dışında her yer göz görebildiği kadar karla örtülüydü.

Geceleri ıssız köylerden birinde ve diğerinde kendimize barınacak bir yer buluyorduk. Memleketin o zamanki huzura kavuşmamış durumunda, köylüler böyle silahlı bir insan grubundan korku ve dehşet duyuyorlar ve bizi şüphe ile karşılıyorlardı. Fakat biz kendilerini bize geceyi geçireceğimiz bir barınak vermelerine zorluyorduk. Atlarımız da köylülerin evlerini sığırları, tavukları ve köpekleri ile paylaşmaları gibi, bulduğumuz bu barınakları bizimle paylaşmaktaydılar.

Geceleri haydut çetelerinin veya yasa ve disiplin dışı kalmış Rus askerlerinin bulunduğumuz köyü basmaları endişesi ile nöbetçiler çıkarıyorduk. Soğuk o derece şiddetli idi ki, bir nöbetçinin 2 - 3 saatten fazla açıkta kalmasına imkan yoktu. Nöbetçileri kısa aralıklarla değiştirmeme rağmen iki tanesinin soğuktan donarak ölmelerini önleyemedim. Müfrezede bulunan tek subay ben olduğum için görevin bütün yükü benim omuzlarımdaydı. Geceleri bir nöbet yerinden diğerine gidip nöbetçilerin nöbeti bırakıp bir kulübeye sığınıp sığınmadıklarını kontrol etmek ve onları hareket etmeğe zorlayıp uyuklayarak soğuktan donmamalarını sağlamakla geçiyordu.

Yola çıkışımızdan dört gün sonra Akalkalak'a vardık. Karımın kalacağı bir yer bulup, adamlarımın rahatlarını sağladıktan sonra Ruslar hakkında bilgi edinmek için kasabanın idari amiri ile temas ettim. Bizim gelişimiz hiç şüphe-

sizki kendisini rahatlatmıştı. O da bu Ruslara karşı bir şey yapılmasını istiyordu. Kasaba halkı ile birlikte o da bu Ruslar yüzünden korku ve dehşet içindeydi. Ruslar kasabaya saldırılar yapmış, halkı korkutmuşlardı. Bu korkudan kurtulmak ve kasabanın işlerini rahatça görmeyi arzulamakla beraber, bana bunlara karşı atak bir harekete girişmememi tavsiye etti. "**Bu Ruslar**" dedi. "**En az sizin iki mislinizden fazla sayıda. Ayrıca da iyi silahlanmış durumdalar**". Bana Rusların kasabaya 2 - 3 kilometre kadar bir mesafedeki bir kuleyi iyice tahkim ettiklerini bildirdi.

Pek az askeri eğitim görmüş olan adamlarıma pek fazla güvenim yoktu; fakat başlarında subayları bulunmayan ve tamamen disiplinsiz bir durumdaki bu Ruslara da pek fazla önem vermiyordum. Harekete geçmekte gecikirsem bu asker kaçakları burada olduğumuzu öğreneceklerdi ve başarı için bel bağladığım bunları gafil avlama şansı ortadan kalkacaktı. Bu sebeple böyle bir riske girmeden hemen o gece bu işi halletmeğe karar verdim.

Karanlık basar basmaz adamlarımı topladım. Topladığım bilgiye göre düşmanın bulunduğu yerler olan barakalara ve kuleye doğru yola çıktık. Karanlık bastığı için gizlenmek üzere bir tertip almağa lüzum görmeksizin kuleye yarım kilometre mesafeye gelinceye kadar yürüdük. Burada müfrezeyi durdurdum. Keşif yapmak için birkaç adamımı görevlendirip kule istikametine yolladım. Kısa bir süre sonra bu öncüler geri döndüler ve evvelce öğrendiğim kulede Rus askerleri bulunduğu haberini doğruladılar. Ayrıca da kulenin kapısında bir nöbetçi gördüklerini bildirdiler.

Adamlarımla birlikte bulunduğum yerden,

kulenin pencerelerinden ışık geldiğini ve burada bulunan askerlerin henüz uyanık olup hareket ettiklerini görüyorduk. Bunlar uyuyuncaya kadar beklemenin doğru olacağını düşündüm ve ilerlemeyi geri bıraktım. Orada acı soğukta bize sanki hiç bitmiyecekmiş gibi gelen bir süre bekledik. Adamlarım ısınabilmek için birbirlerine sokulmuşlardı. Ben de onlardan biraz uzakta hızlı hızlı ileri geri kısa mesafeler gidip gelerek vücudumu hareket ettiriyor ve soğuğun da kemiklerime kadar işlediğini hissediyordum.

Nihayet penceredeki ışıklar söndü. Acı soğukta dayanabileceğimiz kadar bir süre daha bekledikten sonra, nöbetçinin farkına varmaması için yavaş ve dikkatli bir şekilde ilerlemeğe başladık. Komutam altındaki adamlarım arasında Zangazur dağlarından gelme biri vardı. Adının Turkazaryan olduğunu şimdi de hatırlıyorum. Kuvveti ve cesareti ile bütün arkadaşlarının saygısını kazanmıştı. Ruslara senelerce aman dedirten bir haydut çetesinin başı olduğu söyleniyordu. Ben, kulenin kapısındaki nöbetçinin arkadaşlarına alarm vermesine imkan bırakılmaksızın ve mümkünse canı yakılmadan esir edilmesini istiyordum.

Turkazaryan'ı çağırdım ve meseleyi kendisine anlattım. Tüfeğini omuzundan çıkartıp dirseğine geçirdi ve belinden uzun bir bıçak çıkardı. "Yüzbaşım" dedi. **"Eski günlerde Rusların bizim Ermeni kiliselerini kapatmak istedikleri bir devre vardı. Kiliselerimizin her birisinin kapısına bir nöbetçi dikerler ve kimseyi içeri sokmazlardı. Bazı kiliselerin kapılarında bir kaç nöbetçi bekletirlerdi. Her sabahta bu nöbetçilerin ölülerini bulurlardı. Bu en basit ve sağlam yoldur. Kulede nöbetçilik eden bu askeri arka-**

daşlarının ruhu duymadan ortadan kaldırma işini ben üzerime alırım".

Arkadaşları uyurlarken tahkimli mevkiin kulesinin önünde ileri geri yürüyerek nöbetçilik yapan bu Rus askerini düşündüm. Herhalde sonsuz steplerin bir yerinde, yıldızların altında sessiz ve sükun içinde olan köyündeki yuvasını düşünüyordu. Dağdan inme bir insan olan bu erimin düşüncesi beni isyan ettirdi. Rus askerleri ile senelerce yaptığım silah arkadaşlığının hatırası, nöbetçiyi öldürerek sesini kesme planını onaylamamı imkânsız kılıyordu. itirazımı dinledi. "**Pek alâ**" dedi. "**Nöbetçiyi ses çıkartmadan esir almağa çalışırım. Benimle gelecek iki kişiyi seçmeme izin ver. Fakat tehlike büyük. Bu işin başarısını garanti edemem**".

Ben de onlarla birlikte gitmek istedim. Fakat Turkazaryan benim böyle işlerde tecrübem olmadığını ileri sürerek gelmemi istemedi. Ona istediği şekilde hareket etme serbestliğini vermekten başka yapacağım bir şey kalmamıştı. Yanına alacağı adamları seçip sessizce kuleye doğru ilerlemeğe başladılar.

Ben de kalan adamlarımla, nöbetçi Ruslara alarm verirse, bu asker kaçaklarının bir savunma düzeni kurmalarına fırsat vermeden kendilerini bastırabilmek için hazır ve tertipli bir duruma geçtim. Turkazaryanla birlikte giden erlerden biri bir süre sonra geri dönüp nöbetçinin ses çıkaramadan esir edildiğini bildirdi. Bu sırada biz kuleye iki yüz metre kadar bir mesafedeydik. Sessizliği bozmamalarını tenbih ederek kuleyi sardım. Turkazaryan nöbetçi Rus askerinin kafasına koyun derisi paltosunu geçirmiş ve üzerine oturarak adamı ses çıkaramaz bir hale ge-

tirmişti. Bu dağ adamı nöbetçinin canını yakacak bir şey yapmadığını söyledi.

Adamlarım kulenin kapısı önünde toplandılar. Sessizce kapıyı açıp içeri girdik. Zifiri karanlıkta göz gözü görmüyordu. Bir kibrit çaktım. Kibritin titrek ışığı karanlığı biraz açmış ve duvarlara yerleştirilmiş pek çok tüfek ve cephanenin istif edildiği bir silah deposunda bulunduğumuzu görmüştük. Bu odadan yukarı kata çıkan bir merdiven vardı ve yukarıdan uyuyan insanların horultuları geliyordu. Bundan sonra olanlar çok basitti. adamlarımı merdivenin kapısına yerleştirip, odadaki tüfekleri topladım. Bu esnada Ruslar uyandılar ve telaş içinde merdivenin başında gözüktüler. Silahlarını ele geçirdiğimiz için çaresiz durumdaydılar. Ateş açacağımız tehdidi ile bunları geldikleri yere gönderdik. Evvelce yakaladığımız nöbetçiyi de arkadaşlarının arasına kattık. Sonra da merdiven başına bir barikat kurduk.

Birkaç saat sonra yukarı katdaki Ruslar bağırıp, çağırarak niyetimizin ne olduğunu sormağa başladılar. Bir süre sonra sonları için soru sormak üzere yapılan bağırışmalar su ve yiyecek istemek için olan yalvarmalara döndü. Rusları sadece zararsız bir hale getirmek istiyor, kendilerine bir zarar vermek istemiyordum. İki gün kendilerini aç ve susuz bırakınca bu iş oldu. Yollayacakları bir komite ile konuşmayı kabul ettim. Komite serbest bırakılırlarsa hepsinin Ermenistandan gideceklerini bildirdi. Böylece yapılacak iş kararlaştırıldı. Kasaba yakınındaki tren istasyonunda furgon vagonlarına el koyup esirlerin gürcistan sınırına kadar ulaştırılmalarını sağladım. Sınırın ötesinde de her biri kendi başının çaresine bakacaktı. Silahsız olduklarından ge-

reksinmelerini silah zoru ile sağlamak imkanından yoksundular. Paraları da olmıyan bu Rus askerlerinin Rusyaya ve köylerine varmak için çok zorluk çekecekleri belliydi.

Akalkalak'da bulunan tek ordu subayı olmam bana bütün kasabaya ve civardaki bölgeye hakim olmam gibi bir durum yaratıyordu. Aleksandropol'dan ayrılırken bana verilmiş olan talimata uygun olarak bölgedeki 20 ile 30 yaşları arasında bulunan bütün erkeklerin askerlik görevlerini yapmak üzere baş vurmaları için bir emir yayınladım. 3 ay süre ile bölgenin yönetilmesi ve askere alınan eratın talim ve terbiyesi ile meşgul oldum. Hiç bir zaman halledilmesi gereken bir mesele, çare bulunması gereken bir zorluk eksik olmadığından, kendime ve karıma ayıracağım zamanım olmadı. Kasaba halkının ve köylülerin dürüstlüğüme inanmaları ve verdiğim kararların haklılığına güvenleri arttıkça halletmem için bana baş vurdukları iş ve meselelerin sayısı da gitgide çoğalıyordu. Çeşitli görevlerimin yükü altında ezildiğim halde, asker üniformasını üzerime geçirdiğim günden beri yaptığım işler arasında en çok buradaki işimden tatminkarlık duymuştum ve yaşamımdan memnundum.

Karımın babası Taşnak partisinin ileri gelenlerinden biriydi ve Aleksandropol'da yüksek bir resmî görevin başında bulunuyordu. Herhalde onun nüfuzu ile bana buradaki işimde bu derece geniş bir serbestlik vermişlerdi. Kargaşalık içinde bulduğum bu bölgede sükun ve düzenin yaratılmasını sağladığım ve yapıcı bir iş görmek fırsatını bulduğum için büyük bir sevinç duyuyordum. Büyük planlarım ve düşüncelerim vardı ve bunları ancak pozisyonum için esas şeyler

olarak kabul ettiğim iyi bir idarecilik kabiliyeti ve sıkı bir çalışma ile başarabilecektim.

Aleksandropol'dan gelen bir kurye, Türklerin Ermenistanı istilaya başladığı haberini ve emrimdeki bütün kuvvetle birlikte derhal birliğime dönme emrini getirince bütün bu planlarım hayalden ibaret kaldı ve sıfıra müncer oldu.

BÖLÜM X

ALLAH ALLAH SESLERİ

Türkiye ile bu yeni savaşın sonucunun ne olacağı yönünden hayale kapılmıyordum. Tek başımıza kaldığımız belliydi. Rusyanın yardımı olmaksızın, biz Ermeniler kendi amaç ve gayretlerimizde tamamen birleşmiş bir kitle olsak bile Türklere karşı başarılı bir savunma yapmamız imkânsızdı. Kaldı ki biz kendi aramızda da adamakıllı bölünmüş durumdaydık. Maddî imkânlarımız zayıftı. Hepsinden kötüsü biz Ermenilere çocukluğumuzdan beri Türklerden korkmamız gerektiği öğretilmişti. Seneler senesi Ermeni anneleri çocuklarını Türklerin sertliğini ifade eden ninnilerle uyuturlardı.

Karların dağları ve ovaları örttüğü uzun kış gecelerinde, her biri birbirinden tecrit edilmiş köylerde zaman geçmek bilmez. Kısa kış günlerinden sonra karanlık basınca, akşam yemeği pişirilip yendikten sonra aileler kalan ateşin etrafında toplanır. Bir kere işitilince bir daha tüyler ürpermeden dinlenmesine imkân olmıyan tabiatın vahşi ve öldürücü çağırısı olan kurt ulumaları duyulur. Köyün köpekleri bu ulumalara kızgın ve korkutucu havlamalarla cevap verip meydan okurlar. Tüyleri dikleşir, vahşi vahşi homurdanırlar. Fakat kurtların ulumaları köye yaklaştıkça onların da kuyrukları düşer, homurdanmaları yarı yarıya inleme haline gelir ve onlar da sahiplerinin barındıkları kulübelere sokulmaktan başka çare bulamazlar.

İşte böyle zamanlarda ana ve babalar, çocuklarına Ermenistanın geleneklerini ve hikâyelerini anlatırlar. Bu hikâyeler nesillerden beri süre gelen ve kurbanları Ermeniler olan zulümlerin ve ezilmelerin hikâyeleridir.

Tarihin çok uzun devirlerinden beri Ermenistan, Müslümanlıkla Hıristiyanlık arasındaki savaşın tam ortasında, bunun girdaplaştığı noktada bulunmuştur. Bu memleketde fanatik ve intikamcı bir boğazlaşmanın geçmediği tek bir köy, vadi, dağ geçidi veya dere yatağı bulamazsınız. Bu olayların hatıraları ve dehşeti de acıklı hikâye ve şarkılarla daima ayakta tutulur. Böylece bu acıklı hikâye, şarkı ve ninnilerle Ermeniler daha bebekken dağlarına akın etmiş sayısız Türk atlılarının nal seslerini ve Müslümanların savaş haykırışları olan **"Allah, Allah"** seslerini daha annelerinin kucaklarındayken işitirler.

Ermenilerin ne kadar uzun bir süreden beri ezilmiş bir millet oldukları hatırlanır ve geleneklerimiz bilinirse bizim ruh yapımızla kendisini çok kötü bir şekilde belirten esirlik psikolojisi gibi bir şey olduğu düşünülür. Keza Türkler bahis konusu olduğu zaman bir korku ve nefret geleneğine sahip olmamız gerektiği -yahut da daha doğrusu bunların her ikisinin de bizde olduğu- söylenebilir. Bize nesillerimizden miras kalmış bu gelenekler, **Türk askerleri ile savaş alanında karşılaştığımızda bizimkilerin cesaretlerini kaybedip paniğe kapılmalarını ve Türklere karşı zafer kazandığımız anlarda da intikam hissine kapılıp amansız ve vicdansız hareket edişimizi açıklar.**

Halkımızı tanıyan ve ne kadar acınacak durumda zayıf bir millet olduğumuzu bilen bir insan olarak, yapabileceğimiz en iyi şeyin dağlık

bölgelerimize çekilip kısa bir süre, belkide dışardan bir yardım gelinceye kadar devam ettireceğimiz bir gerilla harbi yapmak olduğuna inanıyordum. Böyle bir savaş sert ve zalim bir savaştır. Kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlar istilacıların merhametine bırakılır. Esirler, güvenliği süratli hareket etmeleri ve uzaklara kaçabilme kabiliyetine bağlı olan gerilla birliklerine ayak bağı teşkil ederler. Bu sebeple de esirlerin öldürülmeleri gerekir. Tıbbi malzeme, doktor ve hastahane yoktur. ağırca bir yara ölüm demektir. Dağa çıkmış bir kimse kendisini bu çevrenin zor yaşama şartlarına bırakmak zorundadır. gece ve gündüzlerini yüksek dağ ve yaylalarda barınacak bir yer olmaksızın geçirmeğe, varlığı kurumuş olan bu memlekette gıda diye ne bulursa onunla yetinmeğe mecburdur. Geride bıraktığı ve akibetleri kendisi için meçhul kalacak olan sevdiği kimseler için olan korkusu ve özleyişi kendisi için daima bir kalp acısı olacaktır.

Üzüntü içinde adamlarımı toplayıp, Akalkalak'lıları kader ve insanların alınlarına ne yazmışsa bu kaderlerine terkederek, cebri yürüyüşle Aleksandropol'a gitmek üzere yola çıktım. Kasaba kargaşalık ve korku içindeydi. Savaşın ilk yıllarında Rus orduları Türkiyenin doğu bölgesini istila ettiği zaman, **Türk halkının çoğunluğu evlerini barklarını bırakıp ilerliyen Rus ordularının önünden kaçmışlardı. Bu bölgelerde yaşıyan Ermeniler de Rusları kurtarıcıları, halaskarları gibi karşılamışlardı. Rusların gelişi onlara güvenlik vermişti. Koruyucuların yollarını açabilmek için bu Ermeniler Ruslara ellerinden gelen yardımları da yapmışlardı.**

Bir Türk şehir veya kasabasının Çar ordusu tarafından elegeçirilmesi, buradaki Türklerle

Ermeniler arasındaki durumu tersine çevirmektedir. **Bu defa mağrur olma sırası Ermeniye, aşağıdan alma sırası da Türke geçmektedir.**

Bolşevizmin yayılması ile Kafkasyadaki Rus orduları çözülüp, parçalanınca, Türkiyenin Rus ordusu tarafından işgal edilmiş Doğu bölgelerinde bulunan Ermeni birlikleri bu bölgede kalmakta devam ettiler. Şimdi bu birlikler ilerlemekte olan Türk ordularının önünden kaçıyorlardı. Bu kaçış sırasında bu bölgelerdeki Ermeni halkı da kaçan Ermeni birliklerine katılıp kaçmaktaydılar. Aleksandropol'a vardığımda bu mültecilerin öncüleri, harbin cilvelerinin yarattığı bu pejmürde insan kalabalığı benden önce bu şehre varmış bulunuyordu. Türkler de hemen peşimizde olduğundan ve Aleksandrapol'un savunulamayacağı anlaşıldığından, bu mültecilere orada da sığınacak bir yer bulmak kabil değildi. Böylece onlar da bu şehir halkının büyük bir kısmına katılarak güvenlik ve barınacak bir yer bulmak ümidi ile yeniden kaçmaya mecbur kaldılar.

Ermenistan halkı yine kaçış halindeydi. Ermeni milleti hedefi olmıyan bir yürüyüşe çıkmış bir millettir. Daima kendilerinin peşinden gelen terör'den kaçarak kör bir şekilde, güvenlikle yaşayabileceği bir yer bulmaya çalışırlar. Kaçtıkları zaman da arkalarında faydalancak hiç bir şey kalmamış boş bir toprak bırakırlar. Terkedilen her ev yakacak sağlamak üzere yıkılır. Terkedilmiyen evler her köyde bir kaç taneyi geçmez. Ermeni evlerinin bir kaç tahta direkle yapılmış olması, bunların kolaylıkla yerle bir edilmelerini sağlar..

Her köyde başlıca ihtiyarlardan ve çocuklardan oluşan küçük bir insan kalıntısı, Türklerin merhametine sığınıp yerlerinde kalmayı tercih

etmekteydiler. Türkler geldiklerinde, insanları tama yakın boşalmış ve görünüşte bütün varlığı ve hatta gıda maddeleri yok olmuş bir memleket buluyorlardı. Halbuki bu yerlerde taşınması ve götürülmesi güç değerli mallar ve hububat stokları toprağa gömülerek saklanıyordu. Kaçırılamıyan koyun, sığır gibi hayvan sürüleri dağlarda gizli mağaralara, gözden uzak ıssız vadilere götürülür ve istilacıların geri çekilecekleri zamana kadar saklanıp kurtarılmalarına çalışılırdı. Bu işler bu insanlar için yaşama ve yaşamayı uzatma için gerekli bir sanat. Başlarından geçen acı tecrübelerle Ermenilerde bu sanat çok gelişmişti. Bu, Ermenilerin fetihlere ve istilalara karşı savunmalarını teşkil ediyordu. Bu savunma sanatı, ileride yeni bir hayat kurmak için çekirdek teşkil edecek bir kaç koyun ve sığır ve bir kaç kile tohumluk buğday gibi bir dünya malına zavallıca bir düşünüşle sarılıp saklamak ve açlıktan ölme derecesine gelinceye kadar onlara ilişmemektir.

Kuzey Ermenistandaki birliklerimizin esas grubu, Aleksandropol'a 60 kilometre kadar mesafede ve demiryolu hattı üzerinde olan Karakilise şehrinde toplanmıştı. Türklerin Aleksandropol'a yaklaşmaları üzerine, biz de karakiliseye çekilip oradaki ana kuvvetlerimize katıldık. **Bu çekilişimizde Ruslar tarafından harpte esir edilmiş ve Rusların harbi bırakınası üzerine de bizim elimize kalan 3.000 kadar harp esiri Türk askerini de beraberimizde götürdük. Karakiliseye çekilişimiz sırasında bu zavallıların iki bin tanesi merhametsizce öldürüldü. Gösterilen vahşet beni hasta etmiş, fakat yapılanlara itiraz etme imkânını bulamamıştım. Bazıları gene nisbeten acı çektirilmeden vurulup öldürüldüler. Çoğunluğu ise yakılarak öldürül-**

dü. Bu yakarak öldürme işi kulubelere saman koyarak, sonra da bu kulübeleri Türk esirleri ile doldurduktan sonra samanları ateşlemek suretiyle oldu. Esirlerin bin kadarı da öldürülmeyip muhafaza edildi. Bunun sebebi de Avrupada bizim Ruslardan büyük sayıda Türk esirini devir aldığımızın bilinmesi ve ileride de bu esirlerin hesabının bizden sorulacağı endişesi idi. Öldürmediğimiz bu bin kadar esir daha sonra bizim esirlerin bakımını temin etme ve taşıma olanaklarımız olmadığından Türkler tarafından kurtarıldılar. Türkler kurtardıkları bu bin kadar esiri herhalde tekrar silahlandırıp bize karşı savaştırmışlardır. Bu yönden de iki bin kadar esirin öldürülmesini bir bakıma haklı sayabiliriz.

Bizim ordu Karakilise civarındaki dağlarda mevzilenip, gelmekte olan Türkleri bekliyordu. Bu sırada biz mevzilerimizi siperlerle takviye etmek, toplıyabildiğimiz kadar silah, cephane ve malzeme toplamak ve yeni erleri silah altına alıp bunları eğitmek gibi şeylerle hazırlıklarımızı tamamlamağa çalıştık. Fakat zamanımız fazla bir şey yapmağa yeterli değildi. Bilhassa köylerinden yeni gelmiş köylüleri; böyle kısa bir zaman içinde iyi talim görmüş, harbe hazır erler haline getirmeğe imkân yoktu. Bizim Karakiliseye varışımızdan üç hafta kadar sonra da Türkler ileri mevzilerimizin önlerine varmışlardı.

Karakilise her tarafından dağlarla çevrilmiş olup, bu dağlar arasından bir ordunun bu şehre yönelebileceği sadece bir kaç geçit vardır. Biz bu geçitleri tuttuk. Elimizde de oldukça iyi silahlandırılmış, disiplinli birliklerden kurulu, büyükçe sayılacak bir ordu vardı. Bu ordu ile biz, Türkleri bu geçitlerden geçirmez ve Karakiliseyi vermezdik.

Fakat düşman iyi yönetiliyordu. Türk komutanı mevzilerimize cepheden saldıracağı yerde, ağır silahlarını geride bırakarak hafif birlikleri ile dağlardan geçerek bizim cephemizin gerisine sarktı ve geri çekilme hattımızı tehdide başladı. Muharebe üç gün sürdü ve sonunda küçük izole çarpışmalara dönerek, bizim birliklerin şehrin çok gerilerindeki dağlara sürülmeleri ile sonuçlandı. Yaptıklarımızdan başka bir şey yapamazdık. Bir defa daha geri çekilmeğe, bu defa Karakilisenin 30 kilometre kadar doğusundaki Dilican kasabasına çekilmeğe başladık.

Aleksandropol'dan çekilirken karım da benimle birlikte Karakiliseye gelmişti. Son çarpışmaların ilk üç gününde, Türkler Karakiliseyi sarmış olmakla beraber şehirden biraz uzak bir mesafede bulunuyorlardı. Bundan ötürü de şehir henüz işgal edilmiş olmamakla beraber tecrit edilmiş durumdaydı. Karım da harp sahasının içinden geçip kaçamıyan şehir halkı ile birlikte esir edilme durumu ile karşı karşıyaydı.

Dilican'da askeri ve idari liderler genel bir toplantı yaptılar. Komutanımız General Nazarbekof bu toplantıda harbin durumu hakkındaki düşüncelerini açıkladı. Türklere karşı başarılı bir savunma yapamıyacağımızı bildirdi. Türklerin sayı, silah ve malzeme yönlerinden bizden üstün durumda olduklarını açıkladı. Silahlarımızı gömmeyi ve herkesin kendi uygun bulacağı bir şekilde bir güvenlik yolu aramasını öğütledi.

Nazarbekof ehliyetli bir general ve işini bilen bir komutandır. Öğütlerine uyulsaydı iyi olacaktı. Fakat toplantıya Taşnak partisinden de bir sürü partici katılmıştı. Bunlar askerlikle bir ilgileri olmamakla beraber, hiç değilse şampiyonluğunu yaptıkları fikirleri savunmayı iyi bilen par-

lak hatiplerdi. Bu partililer heyecanlı düşüncelerini empoze ettiler. Askerlik mülahazaları bir tarafa bırakılıp, savaşmanın devam ettirilmesi ve icab ederse hakiki vatansever insanlar gibi silahlarımız ellerimizde olarak hayatlarımızı vatan için feda etmemiz gerektiğini söylediler. Dramatik bir şekilde, ilk çağlardan bu güne kadar Ermenistan tarihini dile getirdiler. O anda da tarihimizdeki kahramanlarımız, vatanseverlerimiz ve azizlerimiz gibi hareket etmemiz gerektiğini belirttiler. Ermenistandaki tarihi kalıntıların taşları üzerine yeminler ederek, kendilerinin de savaşmayı bırakmaktansa savaşarak ölmek istediklerini açıkladılar.

Hayatlarımızı memleketimiz uğruna ne şekilde feda edeceğimizi bir an düşünmeden, böylece bütün Ermenilerin ölmesi kadar Türkleri memnun edecek bir şey olmadığını idrak edemeden, o toplantıya katılmış olan ordu mensuplarının büyük bir kısmı da bu ateşli Taşnak hatiplerinin o derece etkileri altında kalmıştı ki, sadece bulunduğumuz yerde bir savunma savaşı yapmağa değil, felaketli bir savaştan sonra kaçmış olduğumuz yoldan geri dönüp Karakilisedeki Türklere saldırmağa karar verdik.

Cephe gerisinde, güvenlik içinde, arkadaşlar ve kendi vatandaşlarımız arasında yapılmış bir toplantıda ateşli nutukçuların etkisi altında kalarak vatan için ölmeyi kabul etmek kolay bir şeydir. Fakat hakikaten savaşa gidipte böyle bir ölümle karşı karşıya gelince işin rengi değişir. Savaşta çok zaman yiyecek bir şey de bulamaksızın sıcakta, soğukta, yağmurda, çamurda günlerce süren uzun yürüyüşler yaparsınız; dağlara tepelere tırmanırsınız; yaralanıp ısdırap çekersiniz. Üzerinize yağmur gibi ateş yağdırırlar ve so-

nunda da ölüm sizi bir çukurun içinde bulup dünya ile ilişiğinizi keser. Karakilise yönüne doğru geriye dönerek Türklere saldırı için hazırlandığımız sırada, bazılarımızın kafalarını, toplantıdaki hava ve düşünüş tarzı yerine böyle bir düşünüş tarzı doldurmuş olacakki ordumuzun mevcudunun yarısının firarlarla ortadan kalkmış olduğunu gördük. Bana gelince yapacağımız saldırının başarı şansı yönünden aklım başımda olmakla beraber, bu saldırının bana karımı kurtarma fırsatını vereceği düşüncesiyle buna katılmaya arzuluydum.

Kuvvetlerimizin yarısını firarlarla kaybetmiş olmamıza rağmen bu delice maceraya atıldık. Öncülerimiz düşmanın henüz Karakiliseye girmediği, fakat şehri tamamen kuşattığı haberini getirdiler. Türklerin kazançlarını pekiştirmekte oldukları ve tekrar ileri harekete geçmek için takviye bekledikleri anlaşılıyordu. Bizim kuvvetlerimiz hakkında pek fazla bir bilgileri olmasına ve aramızda eski Rus ordusundan kalma birliklerin bulunup bulunmadığını bilmelerine imkân yoktu.

Aleksandropol üzerinden Karakilise yönüne yaptıkları ileri hareket, Kafkasyadaki Türk ordusunun o anda yapmakta olduğu çeşitli yönlere yönelmiş bir kaç ilerleme hareketinden sadece biriydi. Diğer ilerlemelerin ne durumda olduğunu bilmediklerinden, herhalde diğer bölgelerdeki birlikleri ile uygun bir temas ve bağlantı kurulmasını bekledikleri anlaşılıyordu.

O anda Türkler Karakilisenin 20 Kilometre kadar doğusundaki ve tren hattı üzerinde bulunan Kalagaran istasyonuna kadar olan bölgeyi kontrolları altında bulunduruyorlardı. Kalagaran'da demiryolu bir dağ uzantısının kenarında-

ki bir vadiden geçer ve bu demiryolu üzerinde birkaç tünel vardır. Bu dağlarda bulunan yüksek rakımlı bir geçit yoğun ve zengin bir halk kitlesinin yaşadığı Gilga Chi vadisinin demiryoluna ulaşmasını sağlar. Bu yönden Kalagaran bölgesinin büyük bir ekonomik ve Kalagaran istasyonunun büyük bir stratejik önemi vardır.

Bizim planımız bir kolumuzla Kalagaran istasyonundaki ve diğer bir kolumuzla da Karakiliseye giden tren yolunun diğer bir noktasındaki Türk karakollarına sürpriz şekilde ani birer baskın yapmak ve ana kuvvetlerimizle de şehrin dışındaki tepelerdeki Türk mevziilerine saldırmaktı.

Yeterli şekilde silahlandırılmış ve donatılmış ve iyi talim ve terbiye görmüş birliklerle bu saldırı planı başarıya ulaştırılabilirdi. Fakat komuta heyeti ile birlikler arasındaki irtibatın yaya ve atlı kuryelerle sağlandığı, ileri hareketin çeşitli kademeleri ile komuta makamı arasında bir bağlantı kurulamamış, çeşitli birlikleri arasında bir koordinasyon sağlanamamış bizim ordu gibi bir ordu ile böyle bir saldırı planı, başıraya ulaştırmamıza imkân olmayan bir plandı.

Birliklerin kendilerine verilen hedeflere sıçrama pozisyonuna getirilecek şekilde yerleştirilmeleri bir kaç günlük bir zaman aldı. Bu bir kaç günlük devrede düşmanla ufak tefek çarpışmalarımız oldu. Bunlar devriye birlikleri arasında veya ileri mevzilerdeki esasında önemsiz çarpışmalardı. Bununla beraber hiç şüphesizki bir şeyler hazırladığımız intibaını vererek düşmanı uyardı ve hazırlıklı bulunmasını sağladı.

Benim komuta ettiğim bölük ana kuvvetlerimizin bulunduğu guruptaydı. Bir gece önce Dilican - Karakilise demiryolu hattı boyunca Karaki-

liseye bir kaç kilometre kadar bir yere kadar yürümüş ve buradan Rus Ermenistanında bulunan bir kaç ormandan biri olan kayın ve meşe ağaçları ile kaplı bir dağ bölgesine sapmıştık.

Gün ağarırken ormanın içinde dikkatle ilerliyerek dağın daha yüksek kısımlarına ulaşmağa çalışıyorduk. İleri hareketimize başladık. Kısa bir süre sonra sağımızda ve solumuzda aralarına ara sıra hafif topçu ateşinin de karıştığı silah ve makinalı tüfek atışları işitilmeğe başladı. Benim bölüğüm bu sırada 3 tarafından ağaçlı bir vadiye doğru inen bir dağın 3 yamacından birine tırmanıyordu ve burada tecrit edilmiş durumdaydık.

Askerlerimizden diğer bir grubun da solumuzdaki vadide ilerlediklerini görüyordum. Silah seslerinin şiddeti artmağa ve bunlar gitgide daha fazla olarak gerimizden gelmeğe başlamıştı. Gün ilerlediği ve bütün çevremde çarpışmalar devam ettiği halde, benim bölüğüm düşmanla henüz bir temas sağlıyamamıştı. Ne yapacağımı şaşırmış durumdaydım. İlerlemeye devama ve tırmandığımız yamaçtan tepenin zirvesine varmağa karar vermiştimki vadiden ani olarak gelen silah sesleri dikkatimi vadideki askerlere çekti. Baskına uğramışlar ve ölen ve yaralananların dışında hepsi kaçmağa başlamıştı. Ermenistan vadilerinde böyle baskınlara uğramak çok denenmiş bir şey olduğundan, kendi birliğimde bunu önlemek için ileriye öncüler çıkartmıştım. Bu öncüler koşa koşa gelerek tepenin kenarında Türk askerlerinin göründüğünü haber verdiklerinden, vadide baskına uğrayan Ermeni birliklerinin durumu ile ilgilenmeme imkan kalmamıştı.

Türkler hemen ateş açtılar. Yamaçta askerle-

rimi bir hat üzerinde toplayıp kayaların arkalarına yatırarak mevzi almalarını sağladım. Komutama uyup mevzilendiler ve açtıkları ateşle bu sefer de Türkleri savunma tedbirleri almağa zorladılar.

Solumuzdaki vadideki Türkler buradaki Ermeni askerlerimi temizledikten sonra, dağın yamacından bizim mevzimize ilerlemeğe başladılar ve beni, adamlarımı bu yönden gelen tehlikeyi de def edecek şekilde tertiplemeğe zorladılar. Bu durum tuttuğum mevziin ters bir "L" harfi şeklini almasını gerektirdi. İki yönden yapılan saldırılarla karşı karşıya kalmıştık. Mevzilerimizi koruyan kayaların arkalarına saklanarak durumumuzda fazla bir değişiklik olmadan bir kaç saat kadar bir süre karşılıklı avcı ateşi teatisinde bulunduk ve mevzilerimizi koruduk. İki taraftan da pek fazla bir kayıp verilmemişti. Bizim tek bir hafif makinalı tüfeğimiz ve el bombalarımız vardı. El bombaları yamacın aşağısından bizim yönümüze yukarı doğru tırmanmak isteyen düşmana karşı çok etkili oluyordu. Hafif makinalı da bize nazaran tepenin daha yüksek kısımlarında mevzilenmiş olan Türklerin buradan bize karşı saldırıya geçmelerini önlüyordu.

Düşmanın ateşi şiddetlenmeğe ve kayıplarımız artmağa başlamıştı. Komutam altında 60 kişilik bir birlik vardı. Öğleye doğru bunların çoğu ya öldürülüp ya da ağır yaralanarak saf dışı olmuşlardı. Geriye kalanlarda da panik başladı. Civardaki diğer çarpışmalardan gelen silah sesleri şimdiye kadar her tarafımızdan geliyorken, artık yalnızca gerilerimizden geliyor ve ana birliklerimizin ya kuşatıldığı veyahut da ricat halinde oldukları anlaşılıyordu.

Bizim mevzilerimizden daha yüksek tepede-

ki Türkler takviye almışlar, bir kayanın arkasından diğerine sıçrıyarak ve bizi devamlı bir şekilde ateş altında tutarak ilerlemeğe başlamışlardı. Tek bir kaya parçasının arkasına birlikte gizlendiğimiz bir erim vuruldu ve kütük gibi yere yıkıldı. Bir süre hareketsiz kaldıktan sonra acılarla sarsılmağa ve korkunç bir şekilde inlemeğe başladı. Nihayet ruhunu teslim etti. Makinalı tüfek erim elleri ile yüzünü kapamış olarak yerinden fırladı, parmakları arasından kan fışkırıyordu. Bir mermi, sert ve kemiklerin parçalanışını belli eden tok bir sesle kafasına girmişti. Biraz sendeledi ve o da yere yıkıldı. O anda Türkler Allah, Allah sesleri ile hücuma kalktılar. Adamlarımı cesaretlendirmek için haykırıp makinalı tüfeğe sarıldım. Makinalıyı koşa koşa üzerimize doğru gelen 5 - 6 askerlik bir gruba çevirdim. Heyecanımdan gerekli şekilde nişan alamıyordum ve silahımdan saçılan mermilerin toprak ve yaprakları sağa sola saçtıklarını görüyordum. Makinalı tutukluk yapıyordu. Bu anda askeri eğitimim heyecanıma üstün geliyor ve parmaklarım otomatik hareketlerle tutukluğu gideriyordu. Adamlarımdan bazıları silahlarını fırlatıp kaçmağa başlamışlardı. Korku ve panik hepsine yayıldı. Kaçanları durdurmağa çalıştım, fakat sonunda yapayalnız kaldığımı gördüm. Ben de yerimden fırlayıp kaçanlara katıldım. Türklerle birlikte vadiden Karakilise yönüne doğru karmakarışık bir koşma, kaçma ve kovalama başlamıştı.

Artık herkes kendi başının çaresine bakmaya çalışıyordu. Nefes nefese yaptığım uzun bir koşuşmadan sonra nihayet tek başıma kaldığımı ve arkamdan gelen hiç kimse olmadığını gördüm. Artık hafiflemiş olan ve bulunduğum yere nazaran uzaklardan gelmekte olduğunu işittiğim silah seslerinden, o günkü savaşın da bizim

için felâketle sonuçlandığını seziyor ve aynı zamanda da kendimin Karakiliseyi kuşatmış olan Türk kuvvetleri arasında bir yerde bulunduğumu anlıyordum.

Yorgunluğumu giderebilmek için küçük bir korulukta saklandım. Durumumu gözden geçirdim. İki şıktan birini seçmem gerekiyordu. Bunlardan birincisi pek o kadar tehlikeli sayılmazdı. Geceyi bekler, sürünerek Türk hatları arasından geçer ve Ermeni hatlarına varabilirdim. İkincisi ise Türkler Karakiliseyi işgal etmeden önce şehre girmem ve burada saklanmamdı. Bu ise tehlikelerle dolu bir iş olacaktı. Bu tehlikelere rağmen karımın Karakilisede bulunuşu ve karımı oradan kurtarmayı başarabilirim düşüncesi ile bu ikinci ve tehlikeli olan şıkkı seçmeğe karar verdim.

Gece iyice ilerlediği zaman şehre varmıştım. Yolum üzerinde benim gibi kendilerini gizlemeğe çalışan birliklerini kaybetmiş Ermeni askerlerine rastlamış ve konuşmuştum. Bunlara o günün olaylarını sordum. Fakat kendilerinin katıldıkları plansız ve düzensiz çarpışmalar hakkında verdikleri bilgilerin dışında bir bilgi edinemedim. Dikkatli ve ihtiyatlı bir şekilde hareket etmeğe yetecek kadar bile bir enerjim kalmamış ve çok yorgun ve bitkin bir durumdaydım. Böylece hiç bir gizlenme ve güvenlik tedbirine lüzum görmeyerek şehre yürüdüm. Bütün sokaklar bomboştu ve bütün evlerin kapıları kilitlenmişti. Hiç bir yerde bir ışık görünmüyordu. Türkler henüz şehirde gözükmemişlerdi.

Karımı bulacağımı ve onunla birlikte buradan kaçmayı başaracağımı ümid ediyordum. Kendisini bir tanıdığımızın evine bırakmıştım. Bu evi buldum ve kapıyı çaldım. Uzun bir süre

hiç bir ses çıkmadı. Sadece yaptığım gürültüyle sokaktaki köpeklerin havlamalarına sebep olmuştum. Nihayet kapı açıldı ve yaşlı bir kadın gözüktü. O evdeki ailenin gittiğini söyledi. Karımı tanımıyordu ve bana verebileceği başka bir bilgisi yoktu. Karımın bu şehirde olduğunu biliyordum; fakat her bakımdan çökmüş ve perişan bir durumdaydım. Onu bulmadan buradan ayrılmayı da istemiyordum. Ertesi gün belki bulabilirim diye düşünüyordum. O gün kendime bir yer bulup Karakilise'de kalmayı kararlaştırdım.

Bir süre ne yapacağıma karar veremeden sokaklarda dolaştım. Bir ara önünden geçmekte olduğum bir evin penceresinden içeride bir kibrit çakılması gibi bir ışık parıltısı gözüme çarptı. Evin kapısını çaldım. Biraz sonra kapı açıldı ve içeri girdim. Evde bir adamla karısı oturuyorlardı. Adam bana askerlik çağını geçirmiş ihtiyar bir insan olduğunu, yollara düşüp kaçmaya imkân bulamadığını, kendisinden çok daha genç olmayan karısı ile Türk hatlarından geçerek kaçmaya kalkmanın zorluklarını ve tehlikelerini göze alamadıklarını söyledi. Bunu başarsalar bile bunun onları amacı olmayan, meçhullerle dolu bir yere vardıracağını, bunu yapmaktansa Türklerin merhametine sığınmayı daha uygun bulduklarını ekledi.

Benim gelişim kendilerinde büyük bir telaş ve korku uyandırmıştı. Karısı ellerini kavuşturmuş, bir ileri bir geri sallanarak sessiz, sessiz ağlıyordu. Adama beni saklamasını rica ettim. Buna itiraz edip, bana hiç bir yardım yapmasına olanak olmadığını söyledi. Beni şüphe ile karşılamışlardı. Ben de kalkıp gitmek için hiç bir hareket yapmıyordum. Karanlık oda da bir süre

böylece kaldıktan sonra nihayet, "**gel**" dedi. "**Sana saklanacağın bir yer göstereyim**".

Evden çıkıp civardaki dar sokaklardan geçerek, beni harabe halini almış kulübe gibi bir yere getirdi. Elimden tutarak bu kulübenin köşesindeki merdivenden, kulübenin altındaki izbe gibi bir bodruma indirdi. Kendisi benim önümden indi. Ben de arkasından bodruma inince, bir kibrit çakıp başımın üstündeki izbenin tavanını işaret etti. Kulübenin döşemesi iki sıra tahtadan yapılmıştı ve alt sıradakinde gevşek bir şekilde tutturulmuş bir kapağı kaldırıp burada bir boşluk olduğunu gösterdi. Bir insan bu delikten geçip kendisini döşemenin iki katlı tahtaları arasında gizleyebilirdi. Bana bir parça da ekmek vererek iyi dileklerini bildirip ayrıldı. Ekmeği yiyip, döşemenin tahtaları arasındaki bu boşluğa kendimi yerleştirip uyudum.

Uyandığımda sabah olmuştu. Üstümdeki döşemenin aralıklarından gün ışığı sızıyordu. Türkler şehre girdiler. Gizlendiğim yerde yakalanırım diye korkuya kapıldım. Bu oyuktan sürünüp çıkmak, kendimi dışarı atıp kaderim bana ne göstererecekse ona razı olmak içimden geliyordu.

Karım da benim gibi bu şehirde bulunuyor ve belki o da şimdi benim gibi böyle pis ve karanlık bir oyukta ağzına, genzine tozlar, örümcek ağları dolarak gizleniyordu. Dehşete kapıldım. Zavallılığım ve çaresizliğim için hüngür hüngür ağladım.

Bütün günüm bu daracık hapishanenin içinde yakalanma korkusu ile geçti. Şehirde olagelenleri duyabilmek için kulaklarım dikkat kesilmişti. Caddeden geçen top arabalarının tekerleklerinin parke taşlarında çıkardıkları gürültüleri, yürüyen askerlerin ayak seslerini, Türkçe

haykırılan askerî komutları, tek tük işitilen silah seslerini ve Türk askerlerinin gülüşmelerini duyuyordum. Kulübeye yakın bir yerden haşin bir sesin bağırdığı duyuldu ve bunu bir kadın çığlığı takip etti. İşittiğim her sesle dışarıda olan şeylerin neler olduğunu tasarlağama çalışıyordum.

O gün üzerimdeki döşeme tahtaları kulübeye giren insanların ağırlığı ile defalarca esnedi. Böyle anlarda nefes almağa bile cesaret edemiyor, bu daracık yerdeki sıkıntılı durumumu unutuyordum. Gün geçti ve yine karanlık bastı. Dudaklarım ve boğazım kurumuş ve şişmişti. Yiyecek bir şey, bilhassa su bulmak zorundaydım. Kaldı ki ne böyle daracık bir yerde hareketsiz olarak kalabilir ve ne de karımın akibeti için duyduğum endişenin işkencesine dayanabilirdim.

Civarda bulunabilecek bir kimsenin dikkatini çekmemek için hiç gürültü yapmamağa dikkat ederek büyük bir eziyet ve acı ile kendimi bu oyuktan çıkarıp izbeye indim. Dikkat ve duyularımı en son haddine vardırarak civarda kimse bulunmadığına emin olduktan sonra kulübeden çıkıp etrafı gözledim. Kulağıma akan bir su sesi geldi. Su sesi bir sulama kanalından geliyordu. Buraya varıp kanıncaya kadar su içtim. Sessizce oradaki büyük bir yabanî ot kümesinin altına yattım. Kulaklarım kirişteydi ve işittiklerimle şehirdeki durumun ne olduğunu anlamağa çalışıyordum. Türk askerleri sokaklarda devriye geziyorlar ve keskin sesli düdüklerle birbirlerine sinyal veriyorlardı. Bazı evlerden de neşeli Türk kahkahaları geliyordu.

Bu bulunduğum yerde daha fazla kalmamın bir anlamı yoktu. Amacıma nasıl varacağım, karımdan nasıl haber alacağım hususunda hiç bir

fikrim olmadan yürümeğe başladım. Karanlık bir sokakta ayağıma takılan bir şeyle sendeledim. Bir Ermeni askerinin cesedi idi. Üzerimdeki subay üniforması ile yakalanırsam yaşama şansım sıfırdı. Sokakta yatan zavallı ölünün ise artık korkacağı bir şey kalmamıştı. Ölü askerin üniformasını çıkararak kendim giydim ve alelâde bir asker kıyafetine girdim. Elbise yırtık, pırtıkdı ve bazı yerleri kuruyan kanla sertleşmişti. Fakat gene de bu kıyafete girdiğime memnundum. Kendi üniformamı da fırlatıp attım.

Kıyafet değiştirmem henüz bitmişti ki, Türk askerlerinin ayak seslerini ve Türkçe verilen komutları işittim. Devriye hemen hemen üstüme gelmişti. Taş duvarlar arasında içinden ancak bir at arabası geçebilecek genişlikte dar bir sokaktaydım. Duvarlardan birine tırmanıp atlıyarak bir evin bahçesine düştüm. Sessizce yere yatıp Türklerin geçip gitmesini bekliyordum. Elbiselerini aldığım ölü askerin yanına gelince durdular. Bir el feneri yandı. Ölünün elbiselerinin ne olduğunu tartıştılar. İçlerinden biri diğerlerini küçümseyen otoriteli bir sesle, "**akbabalar**" dedi. "**Kendi ölülerini avlıyorlar**". Devriye geçip gitti.

Bahçesinin kenarında bulunduğum evi karanlığın içinde incelemeğe çalışıyordum. Eve doğru yürüdüm. Tek katlı tipik bir Ermeni eviydi. Bu evlerin zemin katı toprak seviyesinin altında, dış duvarları da oldukça alçaktır. Ve kolaylıkla damlarına çıkılabilir. Sessizce evin damına tırmandım ve Ermeni köylü evlerinin hepsinin damlarında bulunan duman çıkmasına yarayan deliği aradım. Deliği bulup içeriyi dinledim. Aşağıdaki odada uyuyan bir adamın horlaması duyuluyordu. Yavaş sesle Ermenice, "**kardeş,**

kardeş" diye seslendim. Hafif bir kıpırdama oldu, fakat bir cevap gelmedi. Tekrar seslendim. "**kardeş**". Bir ses cevap verdi. "**Kim çağırıyor beni? Ne istiyorsun?.**" Cevap veren bu seste, nefesimin kesilmesine sebep olan bir nüans ve kalitesini tayin edemediğim bir ümitsizlik ve keder ifadesi vardı. Kalbim buz gibi oldu. Adamı görebilmek için gözlerimi zorluyordum. "**Ermeni askeriyim, karımı bulmağa veya ondan haber almağa çalışıyorum**" dedim. Aşağıdan ağlamaya benzer bir gülme sesi geldi. "**Allahın bile yardım edemiyeceği benim gibi bir adamdan yardım istiyorsun, ha**" dedi. Odada birisi yürüyor gibi bir ses işittim. Sonra da bir kavın demire sürtülüşü gibi bir ses geldi. Karanlıkta ufacık kıvılcımlar parıldadı. Çakılan kav alev haline varınca yavaşca büyüyen ve parlaklaşan bir ışık gördüm. Işık bir ara dağıldı ve sonra oda hafifçe aydınlandı. Kandil yakılmıştı.

Altımdaki oda, pencereleri olmıyan, tek bir kalın kapı ile korunan, darmadağınık basit bir köy evi odası idi. Kafası sargılarla sarılı, bumburuşuk derili, ak sakallı bir ihtiyar adam bana bakıyordu. Titriyen ellerinde bir kandil tutuyordu. Tersine dönmüş bir peykeyi düzeltip tavandaki deliğin altına itti ve delikten yere atlamamı işaret etti. Dediğini yaptım.

Odaya inince üniformama yapışan toprak ve çamurları temizlemeye uğraşırken, ihtiyar elindeki kandili duvardaki bir oyuğa yerleştirdi. Odanın bir köşesine konmuş yatak ve yorganlara doğru yürüyerek, el yordamı ile bunların arasını yokladı ve bir süre sonra bir somun levoş (pide şeklinde ince buğday ekmeği) bulup çıkararak bana ikram etti. Açlıktan ölüyordum. Ada-

mın yanında bu yatakların kenarına oturup ekmeği yedim.

Ekmeğim bitince ev sahibime dönüp o gün neler olduğunu sordum. Yüzüme alık alık baktı; yaptığı hareketlerle sanki her şeyi ifade ediyormuş gibi ellerini sallıyarak, "**Türk askerleri**" dedi. Sonra sessizce başını eğip uyur gibi gözüktü.

Karakilisede kaldığım her an, tanınma ve yakalanma tehlikeleri ile doluydu. Şehrin civarındaki bir tepeden bahçelere su getiren bir sulama kanalının bulunduğunu biliyordum. Bu kanalın kenarına saklanarak ilerliyebilirsem Türk hatlarını aşıp kaçabilirim diye düşündüm. Mantığımdan çok korkum henüz imkân varken beni kaçıp gitmeğe zorluyordu. Fakat içinde bulunduğum sefaletin kara örtüsüne örtünmüş ve cehenneme dönmüş olan bu şehirde bir yerde bulunan karımı bulmak için bir gayret göstermezsem, bir daha vicdan huzuru bulamayacağımı da anlıyordum.

Ayağa kalkıp kandili söndürdüm. Dışarıya süzülebileceğim derecede kapıyı araladım. Karanlıkta gözlerim bir şey görmüyor ve civarda da hiç bir ses duymuyordum. Kapıyı kapatmış ve tekrar evin bahçesine çıkmıştım. Evin etrafını dolaştım. Tahmin ettiğim şekilde evin cephesi sokağa doğruydu. Duvarda bahçe kapısını buldum, fakat bir devriye duyar korkusu ile kapıyı açmağa cesaret edemiyordum. Duvara tırmanıp dikkatle etrafı araştırdım. 100 metre kadar ileride bir asker topluluğu yaktıkları bir ateşin etrafında toplanmışlardı. Civarda bir yerde de sokağa saçılmış ev eşyaları görülüyordu. Onları gözetlediğim sırada askerlerden biri bunlardan bir iskemle alarak yanan ateşe attı.

Duvarın üzerinde sürünerek ateşin yandığı

yönün aksi tarafdaki evin bahçe duvarına geçtim. Bu evi askerler işgal etmişti. Seslerini duyuyor, fakat ne konuştuklarını işitemiyordum. Nihayet birisinin yüksek sesle bağırıp diğerlerine gürültüyü kesmelerini, kendisinin yarın sabah erkenden bir esir kafilesini yola çıkaracağı için uyumak istediğini söylediğini işittim. Diğer bir ses bu ilk sesi alaya alıp, onun zaferin meyvalarından faydalanmak için çok yaşlı olduğunu söyledi. Bu alaycı ses ilâve etti. "**yarınki iş için seni seçenler akıllı adamlarmış**".

Bunu kahkahalar takip etti. Sonradan sesler mırıltılara döndü. Bozuk bir Ermenice ile konuşan bir Türkün sesi olduğu besbelli olan biri çay istedi. Buna Ermeniliğinden hiç şüphe edilemeyecek bir kadın sesi cevap verdi, "**hemen şimdi gidip yapayım**". Şaşırmış ve ihtiyatsız şekilde yerimde kımıldamıştım. Duvardan bir taş yuvarlandı. Düşmesini önlemek için korku ile taşı yakalamağa çalıştım. Büyük bir gürültü ile duvarın bir kısmı yıkıldı ve ben de taş ve toprak parçaları ile beraber sokağa yuvarlandım.

Paniğe kapılmış bir şekilde ayağa kalktım. Şaşkın bir halde olduğum halde ıstırabım olduğunu hissediyordum. Yolumun sonuna vardığımı ve biraz sonra çamurlar içinde yatan bir ceset olacağımı düşündüm. Kaçmağa çalıştım, yön hissim kalmamıştı. Koşamıyor, ancak sendeleyebiliyordum. Bir bağırışma işittim; üzerime çevrilmiş bir fenerin ışığı parıldadı. Karanlığın içinde yere yığıldım.

BÖLÜM XI

SİBİRYALI DEMİRCİ

Kendime geldiğimde kafamı çatlatan bir baş ağrısı hissediyordum. Gözümü kapattığım zaman da sanki bir boşlukta sonu gelmez bir şekilde düşüyordum. Gözümü herhangi bir şeye dikersem, sanki bütün dünya o şeyin etrafında dönüyormuş gibi bir his geliyordu. Hayal meyal ve ilgisiz bir şekilde bir çok başka insanların da bulunduğu bir odada yatmakta olduğumu ve bir duvardaki camsız bir pencereden odaya gümüş bir kılıca benzer şekilde bir ışık hüzmesinin girdiğini farkettim. Birisi dudaklarımın arasından su akıtıyordu. Bunu yudumladım. Sanki bütün vücudumdan bir elektrik akımı geçmiş gibi oldu. Verilen suyu kana kana içtim, sonrada tekrar başımı yere koyup gözlerimi kapadım. Yeniden uykuya daldım.

Bundan sonra hatırladığım şey her taraf karanlıkken gene uyandığımda başım gene ağrıyordu. Tekrar uyudum ve bir süre sonra gene uyandım. Bu defa artık hislerime oldukça hâkim durumdaydım. Başımdaki korkunç ağrı da artık azalmıştı. Kalkıp oturmak için yaptığım hareket bir an için başımda gene ağrılar husule getirdiğinden başımı ellerimle tuttum.

Gözlerimi tekrar açtığımda etrafımı gözden geçirdim. Büyük bir odanın bir köşesinde taş bir zemin üzerinde yatıyordum. Odanın tavanına yakın bir yerden odaya ışık girmesini sağlıyan demir parmaklıklı camsız küçük bir pencere var-

dı. Odaya çoğu asker olmak üzere Ermeniler doldurulmuştu. O kadar çok insan konulmuştu ki, ancak güçlükle hareket edebiliyorduk.

Yanımdaki adamın kaburgalarımı ezen dirseğinden kendimi kurtarıp durumumuz hakkında ondan bilgi almak istedim. Adam şaşkınlıkla bana dönüp "**yaşıyorsun ha**" dedi. "**Ben seni ölü zannetmiştim. Vücudunu yastık diye kullanıyordum. Allahın işine bak, ne diye ölmedin sanki. Şimdi nasıl olsa tekrar öleceksin**". Gülerek sakalı ile oynuyordu. Buraya nasıl geldiğimi sordum. Sorumu hiç duymamış gibi yaptı ve ilgi ile bana bakarak, "**senin için tekrar hayata dönmek bir şey ifade etmez**" dedi. "**Ben öldüğüm zaman tekrar dirilmemek üzere öleceğim. Anlıyormusun? Ebediyyen. Son**" Aklında belkide tam olarak toparlayamadığı bir şeyi ifade etmek istiyor gibi yumruklarını sıkmış ve yüz hatları gerilmişti. "**Ondan sonra ne olacaksa hepsi Allaha kalmış bir şey. Bu bahar tarlama arpa ekmiştim. Bunun yeşerip yeşermediğini göremeyeceğim. Eğerlenmeye hazır bir tayım vardı. Ben öbür dünyaya gittikten sonra bu tay ne olacak? Bir ev yaptıracaktım. Bu köyün en güzel evi olacaktı. Bunun için taş almış ve taşıtmıştım. Çalışmayı, inşaat yapmayı, iyi şeyler, iyi iş yapmağı, yaptığım işi başkalarının yaptığından daha iyi yapmağı severim. Taşlarını sıralı ve tertipli şekilde yerleştirerek toprağı temiz ve düzgün bir şekilde süren sapanlar yaparım. Ben demirciyim ve işimin ustasıyım**" dedi. Konuşmasını kesti. Dirseklerini dizlerine dayamış, elleri ile de çenesini destekliyordu. Gözlerini odanın bir köşesindeki bir yere dikmişti.

Ayaklarımın dibinde oturan ve çocukluktan henüz kurtulmuş yaşta genç bir asker koluma

dokundu. Demirciyi işaret edip parmakları ile başını göstererek aklı yerinde değil anlamına gelen bir işaret yaptı. Bu çocuktan durumumuz hakkında bilgi aldım. Ben iki gündür bulunduğum köşede bazen ölü gibi sessiz, bazen de çıldırmış gibi sayıklayarak yatmışım. "**Burada olan bizlere gelince**" dedi, Türklerin yakaladıkları şehirde saklanmış Ermeni askerleri ile eli tutar yaşta erkekleri getirip buraya attıklarını söyledi. Üçüncü günün sabahı muhafızları ile birlikte bir Türk subayı geldi ve içlerinde benim de bulunduğum ve mevcudun yarısı kadar olan bir grubu ayırdı. Dışarıya avluya çıkarıldık. Hepimize birer somun ekmek verildi. Sokakları temizleme işine çıkarıldık. Sokaklardaki pislik ve süprüntüleri topluyorduk. Sonra arabaları Türk askerleri alıp bunları şehrin dışındaki tarlalara ve çukurlara boşaltıyorlardı.

Karakilise civarında bir yerde zengin bir Ermeni kadınının malı ve Ermenistan'ın en güzel malikanelerinden biri olan büyük bir ev vardır. Ana yola yakın bir yerde, yüksek taş duvarlarla çevrili büyük bir bahçe içinde şahane bir evdir. O gün akşama doğru karanlık basmakta iken bizim çalışma grubumuz bu evin önüne gelmişti. Evin Türk subayları tarafından işgal edilmiş olduğunu gördüm. Evin taraçasında bir kaç Türk subayı oturuyordu.

Bu hayattan tek kurtuluş çaresi sıradan ayrılıp fırlayıp kaçmak ve civardaki köy evlerinden birinde saklanabilmekti.

Aniden yerimden fırlayıp ilerideki köy evlerine doğru bütün hızımla koşmağa başladım. Arkadaşlarıma hiç bakmıyor ve koşabildiğim bütün hızla koşuyordum. Etrafımızı kuşatmış olan Türk askerlerinin bulunduğu yere varınca bir ta-

nesi süngü ile üzerime atıldı. Fakat tam zamanında yana kayarak kendimi süngü saldırısından korudum. Kaviser ve sert dönüşler yaparak koşa koşa bir kaç dakika içinde köy kulübelerinin bulunduğu yere varmıştım. Bu kulübeleri de geçip sığ bir dere boyunca koşmama devam ederek nihayet şehrin kenarındaki duvarlarla çevrilmiş bahçelerin bulunduğu yere varıp nisbî bir güvenliğe kavuşmuştum. Burada bir evin bahçe kapısı adeta beni davet ediyormuş gibi açıktı. Derhal içeri dalıp, kapıyı kapattım.

Bahçede bulunupta karşıma çıkan ihtiyar adama herhalde çok korkunç bir halde görünmüştüm. Adamın benden daha fazla bir şekilde heyecandan titrediğini görüyordum. Kendisine otoriter bir sesle beni saklamasını söyledim. Yüzümün ve sesimin ifadesinden ümitsiz bir durumda bulunduğumu herhalde o da anlamış olacak ki, kaçınmağa kalkmaksızın bana bir mahzene açılan üstü örtülü bir kapağın yerini gösterdi. Bu kapaktan içeri girip kendimi bitkin bir şekilde mahzenin zeminine attım. Az sonra ihtiyar elinde ekmek, çay ve bir battaniye olduğu halde tekrar gözüktü.

Bu mahzende, ancak başını kuma sokup kendisini sakladığını hisseden bir deve kuşu kadar kendimi saklıyabileceğimi biliyordum. Burada ancak bu ev askerlerce aranmadığı sürece güvenlikteydim. Fakat o anda bunları düşünemeyecek kadar yorgundum. Battaniyeye sarılıp yere uzandım. Bir ara karımı ve onunla birlikte Ahılkelekte geçirdiğimiz güzel günleri düşündüm. Sonra kendimden geçip uyumuşum. Rüyamda Nina Andreovna'yı ve çok uzaklardaki Polonya'daki taş evi gördüm.

Ertesi sabah kaburgalarımda hissettiğim tek-

melerle uyandım. Gözlerimi açınca evinde kaldığım ihtiyar adamla bir kaç Türk askerinin başımda durduklarını gördüm. İhtiyar adamın bir araştırma ekibi evine gelir de beni bulurlarsa bunun kendisi için doğuracağı tehlikelerden korkarak beni Türklere haber verdiğinden şüphe yoktu.

Askerlerle konuşmağa çalıştım. Fakat onlar sözlerime kulak asmayarak ite kaka beni mahzenden çıkardılar. Sokaklarda Türk askerlerinden başka pek az insan vardı ve onların da ne bana ve ne de muhafızlarıma aldırış ettikleri yoktu. Anlaşılan burada gizlenmiş bir Ermeni askerinin yakalanıp esir edilmesi kimsenin dikkatini çekmiyen alelâde bir olay haline gelmişti. Beni bir gün evvel çıktığım hapishaneye götüreceklerini tahmin ediyordum. Bunun yerine, içinde 300 den fazla sivil ve asker Ermeninin bulunduğu bir avluya götürdüler. Bunlar arasında evvelki hapishanede birlikte bulunduğumuz Ermenilerin de olduğunu gördüm.

Bunlardan biri de beni öldü zannedip yastık diye kullanan adamdı. Avluyu çevreleyen duvarların güneş alan bir köşesinde oturduğum sırada uzaktan beni görmüş, avludaki kalabalığı dirsekleyip kendisine yol açarak yanıma gelmişti. Yanıma otururken bana acaip bir şekilde bakarak bir kere daha öbür dünyadan geri geldiğimi belirtti. "**Fakat dostum**" dedi. "**Bu defaki gelişinde dünyaya eşek olarak geldin. Şimdi burada toplanmış olan hepimiz birer eşeğiz. Şimdi hepimizin sırtına birer eşek yükü yük yüklenecek ve bu yüklerle Erzurum'a doğru yola çıkacağız. Bu yolun her kilometresinde şimdiki kuvvetimizin, cesaretimizin ve ümidimizin birer parçasını kaybedeceğiz**". Parmakları ile yırtık elbisesi

ile oynamağa başladı. Yırtıkların kenarlarından iplikler çekip bunları kederli bir yüzle inceliyordu. Onu teselli edecek bir şeyler söylemek istiyordum, fakat kendi üzüntüm içimi o kadar doldurmuştu ki, sadece kolumu sempati ve kardeşlik hissi ile geniş ve kuvvetli omuzuna koymaktan başka yapacak bir şey bulamadım.

Dirseklerini dizlerine ve çenesini de ellerine dayamış, bana bakmadan kendi kendisine konuşur gibi, "**Senelerce önce Erzurum'a yol yaparlarken Ruslara amelilik etmiştim. Her sabah koca taş yığınlarını koyarlardı önümüze. Bütün gün biz bu taşları kırarak küçük parçalara ayırırdık. Bu kayaları önüme koyar, koskoca bir çekiçle vura vura bunları ufalardım. Akşam olunca önümdeki koca kaya parçaları yerine, yapacakları yola serecekleri küçük taş yığınları husule gelirdi. Kırdığım bu taşlar sonra ayaklarımı keser, yaralar açardı. O zaman niçin olduğunu, nasıl olduğunu anlayamadımsa da aklımı belirli bir yöne çevirebilirsem şimdi hepsi iyice anlaşılıyor**" dedi.

Bir ara konuşmasını kesti. Yerde bulduğu küçük bir tel parçasını yerden aldı. Telin iki ucunu taşlar arasında ezdi ve teli kuvvetli parmakları ile ustaca kıvırarak bunu pekalâ iş görür bir çengelli iğne haline getirdi. Bununla da ceketinin yırtık uçlarını birbirine tutturdu. O bu çengelli iğneyi yaparken ben de dikkatle bunu nasıl yaptığına bakıyordum. Kendimde uzun bir süre bu işte bir hayli çalıştıktan sonra bunun hünerini öğrendim. Bu hünerin ileride bana büyük bir faydası olduğunu anlatacağım.

Çengelli iğne yapışına dikkat ettiğimi o da anladı ve kocaman nasırlı ellerini bana doğru uzatarak bunu nasıl yaptığını açıkladı. "**Ben**

demirciyim, bir demirhanede ustabaşıydım" dedi. Düşünceleri bir ara dağılmıştı. Sonra derin bir nefes alıp, ofluyarak devam etti. "Elimde tekrar çekiç olduğunu bilmek, kızıl hale gelmiş olan demirin örs üzerinde elimdeki çekiçle istediğim şekilleri almasını görmek ne iyi bir şey. Daha küçük bir çocukken, başka bir öğrenim ve mektep görmeden köyümdeki demirci dükkânında bir hayli çalıştım. Sonra babam beni Aleksandropol'da bir demircinin yanına çırak olarak verdiğinde daha henüz çocuk sayılır yaşta bir delikanlıydım. Ustam Sahak Apkaryan kafalı bir işçiydi; fakat yanında iki sene çalıştıktan sonra ben ondan daha iyi bir demirci olmuştum. Dükkânından ayrılıp, şurada burada gezdim. Pek çok dünya gördüm.

1905 Türk savaşı sırasında Azerbaycandaydım. İran hududuna yakın bir köyde çalışıyordum. Köyde Türklerin sayısına yakın Ermeni vardı. İki gurup da birbirlerini ortadan kaldırmak istediklerinden, bunlar köyün kendi bölümlerine çekilip barikatlar kurmuşlardı. İşte o zaman ben hünerimi gösterdim. Ancak 4 kişinin kaldırabileceği basit bir top imal ettim. Bu top için gülleler yaptım. Ermeniler benim yaptığım bu basit topla köydeki Türk evlerini yıktılar ve Türkleri köyden kaçırdılar. Biz Ermeniler bu zaferimiz üzerine büyük bir şenlik yaptık. Herkes beni çok övdü. Şenlik sırasında bir kaç Ermeni benim yaptığım topu köyün meydanına getirmiş ara sıra ateşliyorlardı. Keyiflerinden bir keresinde topun içine çok fazla barut koyduklarından top parçalandı. Üç kişi öldü. Bu kötü kaza köydeki itibarımı azalttığından ortalık ya-

tışıpta barış ve düzen yerine geldikten sonra kendi köyüme döndüm.

Bir süre sonra evlendim. İhtirasım büyüktü: Çok çalışıyordum. Elime de yeter para geçtiğinden Aleksandropol'da bir demirci atölyesi açtım. Ben şehirde çalışırken karım köyde kalıyordu. Hiç bir demirci benim yaptığım gibi temiz iş yapamıyor ve aldıkları işleri benim kadar çabuk bitiremiyorlardı. Bu yüzden işim çoktu ve zengin olmağa da başlamıştım. Her hafta sonu ve bayramlarda köyüme gitmek en büyük zevkimdi. Bir atım, beyaz renkli bir arap atım vardı".

Konuşmasının bu anında demirci elini dizine koyarak bana doğru eğildi. **"Barbaryan'ı, topal eşkiya Barbaryan'ı tanırmısın?"** diye sordu. Kazak askerleri tarafından yakalanıp Sibiryaya sürülünceye kadar yağmurlu dağ bölgelerinde senelerce dehşet saçmış bu tehlikeli ve gözü pek hayduda ait pek çok hikayeler dinlediğimden başımı evet anlamına salladım.

"Pekalâ" dedi. **"Atım bu Barbaryan'ın en sevdiği atıydı. Bu şöhretli hayvanın nasıl olupta benim elime geçtiğini herhalde merak edersin. Bu bir sırdır. Eğer bu sır bilinseydi ben de şimdi herhalde Sibirya'da atın eski sahibinin yanında olacaktım. Şimdi bunu sana açıklayabilirim ama birazdan bizi yola çıkaracaklarından bütün hikâyemi anlatmağa vakit kalacağını zannetmiyorum. Evime ve karıma gideceğim zamanlar bizim köyden bir çocuk atımı Aleksandropol'a, atölyeme getirirdi. Çocuğa atı erkence getirmesini söylemiştim. Atı atölyenin önünde gelip geçenlerin görecekleri bir yere bağlardım. Ben demir atöl-**

yesinde çalışırken at eyerleri ve dizginleri takılı olarak kapının önünde bekler, sabırsızlıkla toprağı eşeler, boynunu, kuyruğunu sallardı. Eyeri ve dizginleri gümüş kakmalı ve eyer örtüsü de mavi renkli ve altın işlemeliydi. Rus subayları sık sık bana atı kendilerine satmamı teklif ederlerdi. Fakat ne satmağa niyetim ve ne de paraya ihtiyacım vardı. Keza atı satmak bu atın yaptığım şöhrette de büyük hissesi olduğundan doğru olmazdı.

Köyümde güzel bir evim ve bahçem vardı. Tavuklarım, koyunlarım, domuzlarım ve bir de ineğim vardı. Karım güzel bir kadındı ve kendisini çok severdim. Köy halkı zenginliğimi kıskanırdı. Onlarla konuşmaktan hoşlanır, evime geldiklerinde votka ikram ederdim. Köyüm Alagöz dağının yamacında, dağın Aleksandropol'u çevreleyen ovaya bakan yönünde bir köydü. Kıyılarında söğüt ağaçları bulunan bir dere köyün içinden kıvrıla kıvrıla geçerdi. Evde olduğum zamanlar akşamları bu söğüt ağaçlarının altındaki bahçemde beni görmeğe gelen bir sürü komşumla oturup konuşmayı adet edinmiştim. Köyün papazı bu ziyaretçilerden biri olmak fırsatını hiç kaçırmazdı. Benden çekinirler ve bana saygı gösterirlerdi. Büyük bir adamdım. İnsanın böyle arkadaşları ile bahçesinde oturup içki ve sigara içmesi hoş bir şey değilmi? Akşamın alacakaranlığında ağaçlar arasından baktığımızda ovanın öte tarafındaki Aleksandropol'un pırıldayan ışıklarını görürdük. Bunlar arasından atölyeme yakın bir kilisenin kubbesini görebilir ve bununla da hafta içinde çalıştığım atölyemin yerini kararlaştırabilirdim. Bu da hoşnutluk hislerimi arttırırdı. Sonra da karım vardı. Arkadaşlarımla konu-

şurken onun ara sıra ihtiyatlı bir şekilde kendisini göstermesi mutluluğumu tamamlardı.

Köyümde kalıp tarlamı sürseydim ve diğerleri gibi ben de fakir bir hayat yaşasaydım daha iyi olacakmış. Neden olduğunu söyleyeyim. Karım kendisine bir aşık bulmuş. Komşularım haber verene kadar benim bundan hiç haberim olmadı. Bunu işitince deliye döndüm. İşimde çalışıyormuş gibi gözükerek kendilerini gözledim. Bir gün ikisini bir arada yakalayarak ikisini de öldürdüm. Demirci çekicimle ikisininde kafalarını parçaladım. Ruslar böyle şeyleri anlamazlar. Beni Sibirya'ya sürdüler. Bunu şimdi sana Erzurum yoluna gideceğimiz için söylüyorum. Rusya'nın kuzey bölgesinde de böyle bir yol vardı ve oradaki hapishaneye götürürlerken bu yolu yürümüştüm. O yürüyüşün şimdi yapacağımızdan bir farkı vardı. Muhafızlar Türk askerleri değil Rus askerleriydiler. Bunlar yolun eziyetini çekmediklerinden çekenlerin ıstıraplarına kayıtsızdılar. Onlar Rus ben Ermeni olduğum için değil, sadece yaradılışları yönünden vahşî ve zalimdiler".

Demirci ceketini sıyırarak çıplak sırtını gösterdi. Etinde kırmızımtrak kabarıklıklar birbirine karışmış çizgiler husule getirmişlerdi. Birdenbire gayri ihtiyarî olarak "**knut**" diye bağırdım. Bu, Ruslar'ın kullandığı bir kamçının adıydı. Başıyla tasdik etti. "**Evet, beni bir madende çalıştırdılar**" dedi. "**Bu işte çok sıkılmıştım. Beni bir zindana atıp ayaklarıma zincir vurdular. Bir kere değil, defalarca acımdan kendimden geçene kadar knut'larla kırbaçladılar. Bir katildim. Daha hafif bir suçu olan bir insan için göz yumacakları şeyler**

benim için affedilmez kusurlar teşkil ediyordu. Usta işçilere her zaman ve her yerde ihtiyaç hissedilir. Benim de sanatı olan bir insan olduğumu öğrendiklerinde, beni bir demir ocağında çalıştırdılar. Durumum düzelmişti. Körükle sıktığım havanın yükselttiği alevlere bakarken ruhumda mutluluk değilse bile sükunet ve tatminlik hissi duyardım. Çekicin örsde çıkardığı sesleri dinlerken sıkıntılarımı unuturdum. Artık dayak ve kırbaç yemekten de kurtulmuştum. Savaş çıkınca beni askere aldılar. Orduda ihtilal çıkınca da köyüme döndüm."

Ben de ona kendi başımdan geçenleri anlatmağa başlamıştım ki, avlunun kapısı ardına kadar açıldı. Bir Türk subayı içeri girdi. Düzgün ve temiz bir üniforma giymiş, başına da Türk subaylarının giydikleri tipden bir kalpak geçirmişti. Bıyıklarının uçları sivriltilmiş ve yağlanmıştı. Boynunda sırmalı bir yaka vardı ve kemerinden de bir tabanca sarkıyordu. Elinde açık tuttuğu bir defter ve bir de kalem vardı. Subayın avluya girmesiyle hepimiz ayağa kalkmıştık. Herkes subayın yüzünün ifadesinden kendilerini ne gibi bir akibetin beklediğini okumağa uğraşıyordu.

Subayla birlikte bir kaç er de avluya girmişti. Subayın verdiği komuta ile avluda toplanmış olan esirleri dışarı çıkartmağa başladılar. Subay her dışarı çıkarılanın adını defterine işaretliyordu. Sıra bana geldi. Oldukça canlı bir şekilde yürüdüğüm halde kapıdan çıkana kadar askerler tarafından birinden diğerine iteklendim. Nihayet ben de avlunun dışında sokakta toplanmış olan esir kafilesine katıldım.

Sokakta cephane sandıkları yüklü bir sıra öküz arabası duruyordu. Askerler bu sandıkları arabalardan indirip her esirin önüne birer sandık koyuyorlardı. Eski tecrübelerimden bu sandıkların her birinin 15 kilo kadar ağırlıkta olduklarını biliyordum. Bunlar taşınması zor ve sıkıntılı şeylerdi. Ayağımın dibinde duran bu Allahın belâsı sandığı görünce adeta hastalanmıştım.

Bütün hazırlıklar bitince verilen komuta ile hepimiz kendimize ayrılan sandıkları omuzladık. Diğer bir komuta ile de korkunç yürüyüşümüze başladık.

BÖLÜM XII

ERZURUM YOLUNDA

Esir kafilesinin iki yanında, silahlarına süngülerini takmış birer sıra asker yürüyordu. Başlarında da az evvel avluya gelen bıyıklı subay bulunuyordu. Subay çok güzel bir arap atına binmişti. Kafilemiz geçerken at sabırsızlıkla sıçrıyor, süvarisi de atı zaptetmeğe çalışıyordu.

Yürüyüşümüzün başında geçtiğimiz Karakilise şehri sokaklarında daha pek çok Türk askerlerinin olduğunu görmüştüm. Bunlardan bazılarının bakışlarından halimize acıdıklarını seziyordum. Gurubumuzdakilerin çoğu askerlik yaşını aşmış sivillerdi. Evleri bu şehirde idi. Bunlardan yanımda yürüyen bir tanesi içimi parçalayacak şekilde ağlıyordu ve hemen hemen yere yıkılmak üzereydi. Daha şehirden çıkmamışken kafilemizin bu veya öbür kısmında karışıklıklar olmakta ve düzenin sağlanması için durmaktaydık. Muhafızlarımız tüfek dipçikleri ile düzeni sağlıyor ve yine yola koyuluyorduk.

Karakiliseden geçişimiz sırasında bir olay üzüntümü dağıttı ve çektiğim sıkıntılara katlanmam için bana kuvvet ve cesaret verdi. Bu olay, önünden geçmekte olduğumuz evlerden birinin kapısında bir adamın görünmesi idi. Bu adamın, Akalkalak'ta iken komuta ettiğim birlikte bulunan erlerimden biri olduğunu tanımıştım. Türklerle yaptığımız çarpışmalardan birinde ağır bir şekilde yaralanmıştı. Aldığı yara ile bir daha askerlik yapamayacak şekilde sakatlanmış

ve bunun sonucu terhis edilerek evine gönderilmişti. Adamın Türk Ermenilerinden olduğunu ve Mezepotamya'da İngilizlerin hizmetinde çalıştığını biliyordum.

Akalkalak'daki erlerimden yaralanan sadece bu adam olmuştu ve karım kendisi ile çok ilgilenerek terhis edildiği zamana kadar bakımını ve rahatını sağlamış ve kendisini toparlamasına yardımcı olmuştu. Adamın adının Hamadyan olduğunu da hatırladım.

Kapısının önünde dururken başı ile bana işaret etmiş ve sonra da başparmağı ile evini işaret etmişti. Bu hareketi bana karımın bu adamın yanında olduğu anlamına geldi. Eve uzun uzun bakmak ve bu adamdan daha belirli ve güvenilir bir bilgi almak istiyor, fakat buna cesaret edemiyordum. Bir süre için geleceğime daha büyük bir ümit ve cesaretle bakmağa başladım. Kollarım ve bacaklarım yorulmağa ve taşıdığım yük bana gitgide daha ağır gelmeğe başladıkça içimdeki şüphe de artıyordu. Adam belki de bana işaret filân yapmamış bana öyle gelmişti. Belki de sadece eski yüzbaşısını tanıdığını göstermek istiyordu.

Geç yola çıktığımız için ilk günkü yürüyüşümüz biraz kısa oldu. Fakat geçtiğimiz yolların sert ve keskin taşları ayaklarımı yara ve kesiklerle doldurmuştu. İlk gece yol kenarındaki insanları kaçmış bir köyün yakınında mola verdik. Esirlerden bazılarını muhafızların nezareti altında yakacak sağlamak üzere köye yolladılar. İşimiz bitince her birimize birer parça ekmek verdiler. Yakınımızda su içebileceğimiz bir dere de vardı.

Muhafızlar yaktıkları bir ateşin etrafında toplanmış yemek yiyor ve konuşuyorlardı. Komu-

tan subay için de, beraberimizde gelen öküz arabasında bir çadır çıkarılıp kuruldu. Ateşin etrafında toplanmış olan Türk askerlerindeki arkadaşlık ruh ve havasını görmemeğe imkân yoktu. Daha sessiz ve gürültüsüz insanlar olmaları ve birbirlerine kaba şakalar yapmamaları hariç olmak üzere, bu Türk askerlerini benim kendi bölüğümdeki askerlere benzetmiştim. Nazik bir şekilde birbirlerine yemek ve çay ikram ediyorlar, konuşmalar arasında tütün paketi ve sigara kâğıdı elden ele geçiyor ve sigaralar sarılıyordu.

Türkiye'nin köylerinden toplanmış basit köylü çocuklarıydılar. Konuşmaları köyleri, hayvanları ve evleri ile ilgili şeylerdi. Savaşla ilgili hiç bir şey konuşmuyorlardı. Kendi aralarındaki iyi kalpli, sabırlı ve mütevazi insanlar gibi görülüyorlardı. Fakat ben bunların atalarından gelen gelenekleri ile müthiş bir hırsla savaşan askerler olduklarını da bilirim.

Türkler yaktıkları ateşi söndürüp uyumak için hazırlandılar. Esirleri olan bizleri ortaya alıp etrafımızda bir halka çevirerek, battaniyelerine sarılıp toprağın üzerine uzandılar. Askerlerin etrafımızda yaptıkları bu halkanın biraz uzağına da nöbetçiler dikilmişti. Ateşler küllenmişti. Ben taşıdığım sandığı başıma yastık yaparak yattım ve hemen gözlerim kapanarak uyudum.

Bunu, yürüyüşe devamla geçen günler takip etti. Zaman mefhumunu kaybetmiştim. Yaşamımız zor, pek zor geçiyordu. Paçavralara sarılmıştık. Ayaklarımız çıplaktı. Gıda olarak günde bir somun ekmek veriyorlardı.

Bazı kereler sert taşları ayaklarımızı kesen askerî yoldan yürüyor, bazen de dize kadar batan çamur içindeki köy yollarını arşınlıyorduk. Geceleri soğuk toprağın üstünde, üzerimizde

bir örtü olmaksızın yatardık. Çok kere ölümün kurtuluş olacağını sanan yol arkadaşlarımın ölmek için dua ettiklerini duyuyordum. Günler geçiyor, biz sendeliyerek yolumuza devam ediyorduk. Yolumuz üzerinde Türk köyleri vardı. Bu köylerden geçerken Türk kadınlarının ve çocuklarının hakaretlerine maruz kalıyorduk. Bu köylerdeki köpekler bile bizim kendilerine yabancı ve hâkir mahluklar olduğumuzu anlıyorlardı. Üzerimize saldıran bu köpekleri ancak muhafızlarımız uzaklaştırabiliyorlardı.

Bir akşam Kars'ın ötesinde bir yerde mola vermiştik. Askerler bir kamp yaptılar. Biz esirler bitkin bir şekilde kendimizi yere atıp, günlük tayınımız olan ekmeği sessizce yedik. Gece bastırdı. Sırtüstü yatmış, gökteki yıldızları seyrediyordum. İçime artık kuvvetimin sonuna vardığım, bir gün için bile olsa artık bu yürüyüşe dayanamayacağım hissi geldi.

Karım ve evinin kapısı önünde durup parmağı ile evinin içini işaret eden askerimi düşündüm. Karımla kısa bir zaman tekrar buluşsaydım ve onun sağ ve sıhhatde olduğunu öğrenseydim öldüğüme bile gam yemezdim. Birdenbire düşüncelerim berraklaşmağa ve pekleşmeğe başladı. Düşüncelerimdeki bu değişiklikle kaçma kararına varmam zor olmadı. Böyle bir çabanın başarısızlık ve ölümle sonuçlanabileceğini düşünmeden, kaçmağa ve tekrar karımı aramağa karar verdim.

Kaçmağa hazırlık olmak üzere, uyumak için kümelendirildiğimiz zaman kendime esirlerin kümesinin kenarında bir yer seçtim. Herkes uyurken ben de uyuyormuş gibi gözüküyordum. Gece ilerledi. Muhafızların yaktıkları ateşler bir iki kıvılcım pırıltısına dönerek yavaşladı. Sessiz-

lik ortalığa hakim olmuş ve nöbetçilerin ayak seslerinden ve uyuyanlardan bazılarının uyku arasındaki çıkardıkları seslerden başka bir şey işitilmez olmuştu.

Duyularım aşırı derecede kuvvetlenmişti. Kampta çıkan en ufak bir çıtırtıyı işitiyor, en basit bir hareketi zihnimde buna ne anlam verileceği yönünden değerlendiriyordum. Uygun zamanın geldiğine karar verdiğimde harekete başladım. Yattığım yerden büyük bir dikkat ve ihtiyatlılıkla ve her seferinde bir parmak boyu sürünüp, sonra da kulaklarımı en ufak bir sesi işitecek şekilde dikerek hareketsiz kalıyordum. Vücudumu mümkün olabildiği kadar kısıp, büzmüş ve adeta bir top şekline sokmuştum. Öyleki, görünürsem karanlıkta civardaki kaya parçalarından ayırt edilmeyecektim.

Bana bir yüz yıl kadar uzun gelen bir zamanda, uyuyan Türk muhafızların çevremizde yaptıkları halkaya vardım. Aralarında bir hayli mesafe olan 3 - 4 kişilik guruplar halinde uyuyorlardı. Bunların ötesinde de nöbetçiler vardı. Daha ihtiyatlıca değilse bile daha yavaş şekilde ilerlemeğe devam ettim. Sağ tarafımda uzakça bir mesafede hafifçe parlayıp sönükleşen bir ışık, bana bunun içilmekte olan bir sigaranın ateşi olacağını hissettiriyor ve nöbetçilerin bulunduğu hattın yerini belli ediyordu. Bu hatta varmıştım. Sigarasının ateşini gördüğüm nöbetçi nihayet sigarasını bitirdi. Havada bir parabol çizen sigara ateşinin yere düşüp toprakta bir iki kıvılcım izi çıkardıktan sonra söndüğünü gördüm. Nöbetçinin ayak seslerini işittim. Ayak sesleri benim bulunduğum yere yaklaşıyordu. Güçlükle nefes alabiliyordum. Sinirlerim sanki ince tellerden yapılmış olup, rüzgâr da bu tellere vuruyor-

muş gibi vınlıyordu. Bu sinir baskısına artık daha fazla dayanmağa imkân kalmamıştı. Yerimden fırlayıp yarı bükülmüş durumda karanlıklara doğru koşmağa başladım. Bir haykırma, silaha merminin sürülmesi ve başımın üstünden geçen merminin vızıltısını, büyük bir kargaşalığın çıkardığı diğer sesleri duyuyordum. Türk kampı ile aramdaki mesafeyi korku ve heyecanın pençesinde olarak açmağa uğraşırken bir aralık kendimi kaybetmiştim. Koşmaktan nefesim kesildi. Artık koşamaz hale gelmiştim ve ancak yürüyebiliyordum.

Ara sıra düştüğümü ve tekrar kalkacak mecalim kalmadığından el ve ayaklarımla sürünerek ilerlemeğe devam ettiğimi hatırlıyorum. Uzaktaki bir dağın doğmakta olan güneşin ışıkları ile aydınlanır hale gelmesi ile benim de aklım başıma geldi. Kaçışımı sağlayan karanlığın güneşin doğması ile ortadan kalkmakta oluşu, şimdi bana gün ışığında saklanacak bir yer bulma zorunluluğunu doğuruyordu. Kısa bir süre istirahat etmek istedim. Oturunca da üstüme o ana kadar hiç bilmediğim derecede büyük bir yorgunluk çökmüştü. İçimden her şeyi unutmak ve böylece de vücudumdaki acıları hissetmemek arzusu geliyordu. Oturduğum kaya parçasından kalkıp yere uzandım. Şuurumu kaybetmekte olduğumu hissediyor, içinde bulunduğum durumun yarattığı tehlikelere aldırış etmiyordum. Sonra da belkide Allahın içimde doğurduğu bir kararlılıkla ilerlemek zorunda olduğumu anladım. Istıraptan kıvranan vücudumu güçlükle toparlayıp, ayağa kalktım.

Ne kadar zaman sonra olduğunu hatırlıyamıyorum; nihayet kendimi bir karayolunun yakınında buldum. Karayolu şeridine baktığımı ve

bu yolun kenarında, benden sadece 2 - 3 metre kadar uzakta bir yeraltı su yolunun ağzını gördüğümü hatırlıyorum. Bir iki metre ötemde gizleneceğim, istirahat edeceğim ve kendimi beni kaplamakta olan şuursuzluk haline terkedebileceğim bir yer bulmuştum. Bu koruyucu ve kurtarıcı yere yürümek istiyor, fakat bacaklarımı hareket ettiremiyordum. Bukadarcık bir mesafeyi yürüyemiyecek hale gelmiş olmama kendi kendime güldüm ve bu gülümseme sırasında da gözlerimden yüzüme yaşların indiğini farkettim. Yüzükoyun yere düştüm. Yerde sürüklenmeğe kudretim olduğunu, fakat aklınızdan geçirdiğiniz şekilde bir insanın sürünmesi gibi değil, yaralı bir solucanın hafifçe kıvrılarak sürünmesi gibi sürünebileceğimi anladım.

İkinci gün karanlık basana kadar bu yağmur kanalında kaldım. Ne yapabileceğimi düşünüyor, çeşitli ihtimalleri zihnimde tartıyordum. Aleksandropol'a gidip oradaki akraba ve arkadaşlarımdan birinin yanına sığınabilirdim. Fakat bizim ordu çekildikten sonra bu şehrin ne durumda olduğunu bilmiyordum. Erivan'a ulaşmam ihtimali de vardı. Orada her durumda gene de bir Ermeni ordusunun bulunduğunu tahmin ediyordum. Bunu yapabilmek için ise dost olmıyan bir bölgede uzun bir yürüyüş yapmak ve Arpaçayı ile Alagöz dağının bir uzantısını geçmek gerekecekti. Türk kampından kaçtığım zaman niyetim Karakiliseye dönüp orada karımı aramaktı. Şimdi tamamen serbest durumda olduğumdan diğer hareket şekillerini de zihnimde tartıyordum. Fakat sonunda gene ilk planıma uygun şekilde hareket etmeyi kararlaştırdım.

Gece olunca yağmur kanalından çıkıp dönüş

yolculuğuma başladım. Önümde Türklerin işgalinde bulunan ve Türk halkının yaşadığı 200 kilometrelik bir mesafe vardı. Tanınmamak ve yakalanmamak için ancak geceleri yoluma devam edebilirdim. Yol boyunca da kendime gıda bulmak zorundaydım.

Kaçtığımdan beri ağzıma bir lokma bir şey koymamıştım. Keskin ve devamlı bir açlık acısı bütün vücudumu sarmıştı. Çok halsizdim. Başım kazan gibiydi. İlk ihtiyacım yiyecekti. Türk ahalinin yaşadığı bölgede olduğumdan, yiyecek bulma imkânlarım çok sınırlıydı. Türk köylerinden yiyecek bir şeyler çalmayı düşünmüştüm. Fakat bu çok mecbur kalınmadıkca yapılmaması gereken tehlikeli bir şeydi. Ermeni köylerinin bulunduğu bölgeye varmam gerekliydi. Bu köylere varabileceğimi ümid ediyor ve bunların Türk işgalinde olsalar bile gene de bana yiyecek vereceklerini zannediyordum. Bu köylere varıncaya kadar da bir at veya öküz ölüsü karkası bulmayı ümit ediyordum. Ermeniler Türklerin önünden kaçarlarken bu bölgeden de geçmiş ve hayvanlarının çoğu yollarda ölerek buralarda kalmıştı.

Bu yönden şansım aklımdan geçirebildiklerimden de daha üstün bir fırsatı bana yarattı. Dönüş yolculuğuma başladığım ilk gece iki saat kadar yol yürüdükten sonra, ilerimde geceyi geçirmek için mola vermiş bir öküz arabası kervanı gördüm. Öküzlerini çözüp arabaların tekerleklerine bağlamışlardı. Öküzler boyunlarına asılmış yem torbalarından yemlerini yiyorlardı. Araba sürücüleri uykudaydı. Bir hayli uzakta yaktıkları ateşin etrafında sigara içen iki adamla bir çocuktan başka görünürde kimse yoktu.

Kurt gibi dikkatli bir şekilde kampı gözden

geçirdim. Arabalardan birinin tekerleğine bağlanmış bir kuzu meleyerek yerini bana belli etti. Bu kuzu benim üç günlük gıdamı sağlardı. Ateş yakma fırsatım da olmadığından yemek pişirme zahmetine de lüzum kalmamıştı.

Kuzuyu bitirdiğimde artık Ermenilerin bulunduğu bölgeye gelmiştim. Bundan sonra artık köylülerden yiyecek rica edebilecektim. Köylülerin çoğu kaçmış ve köyler boşalmıştı. Fakat her köyde kaçmamış bir kaç insan bulunuyordu. Bunlar ya çok ihtiyarlar, yahut da çok genç olanlardı. Verebildikleri şeyler çok az olmakla beraber, başvurduğum hiç bir köyde yiyecek isteğim reddedilmedi. Verdikleri bu çok az yiyecekleri bile vermeğe güçlerinin yetmediğini ve bunun onlar için büyük bir fedakârlık olduğunu biliyordum.

Geceleri yürüyüp, gündüzleri saklanarak ve yiyecek dilenerek yaptığım yolculuğun sekizinci gününde Karakiliseye vardım. Düşünülemiyecek derecede acıklı ve zavallı bir durumdaydım. Üstümdekiler bir iki parça paçavradan ibaretti. Saçım sakalım uzamış, vahşî bir görünüş almıştım. Ne derece pislik içinde olduğumu kelimelerle tarif etmeğe imkân yoktu.

Karakiliseye girmek ve eski askerimin evini bulmak zor olmadı. Artık korkacakları bir Ermeni askerî kuvveti olmadığından Türkler güvenlik tedbirlerini gevşetmişlerdi. Eski askerim kapıyı bana açtığında hiç bir şey söylemeden gözlerimi onun gözlerine diktim. İçimdeki heyecan ve şüphe ile söyleyecek bir kelime bulamıyordum. O da hiç bir şey konuşamıyor, bir elinde tuttuğu kandili yüzüme doğru kaldırmış acır gibi bir yüzle beni süzüyordu. Sonra yüzünde

bir tebessüm belirdi ve bu içimi ümitle doldurdu. Geriye dönerek içerdeki bir odaya girdi. Bir an sonra da karım koşarak gelip kendisini kollarıma atmıştı. Ona geri geldiğim için mutluluğundan, acıklı halim için de üzüntüsünden ağlıyordu. Ben de hüngür hüngür ağlıyor ve bunun sevincimden mi, yoksa acılarımdan mı olduğunu bilmiyordum. Türk kampından kaçtığım akşam hissettiğim aşırı bitkinliği şimdi de duyuyordum. Masanın kenarındaki peykenin üzerine oturup başımı ellerimle tuttum. Markuhi bir eli ile omuzuma sarılmış beni teselli ediyor, bana ümit ve cesaret vermeğe uğraşıyordu.

Erzurum yollarında geçen esaret günlerimin olayları, aklımdan hiç çıkmayacak olan korkunç sahneler gözlerimin önünden geçiyordu. Bir kere daha cesaret ve dayanıklılığımın tükendiğini hissettim. Markuhi yanımda oturmuş, omuzunu başıma yastık yapmıştı. Korkmuş çocuğunu teselli eden bir anne gibi yavaş yavaş mırıldanıyor ve alçak sesle bana şarkı söylüyordu. Sokaklarda dolaşan Türk devriyelerinin düdüklerle birbirleri ile işaretleştiklerini duyuyordum.

Vücudu ve kafası bu derece yorulmuş bir adamın uyuyacağı derecede çok derin bir uyku ile 16 saat uyku uyudum. Uyandığım zaman akşam olmuştu. Karım bana bal, ekmek ve çay getirdi. Bir kaç saat sonra eve dönecek olan askerim gelinceye kadar karımla durumumuzu konuştuk. Karım eski askerimin kendisini Türkiye'den ve Mezopotamya'dan iyi tanıdığı ve buradaki Türk kuvvetlerine komuta eden bir Türk subayının yanında çevirmen olarak çalıştığını söyledi. Bizim ordunun Karakiliseyi savunmak için yaptığı ilk savaştan sonra çekilişi sırasında karımı sokakta bulmuş ve alıp evine getirmişti. Türk komutanını evvelden

tanıması ve onunla eski bir arkadaşlığının bulunması, hem kendi güvenliğini sağlaması ve hem de karımı himayesine alabilmesi bakımından hayırlı bir şey olmuştu.

Bir adamın aynı zamanda merhametsiz ve alicenap, sert ve yumuşak kalpli olması garip bir şeydir. Fakat savaşlarda bu garip şeyin pek çok misalleri görülür. Adamlarının başında bir kasabaya giren bir Türk subayı, bu kasabada bir Ermeni kızını görüp bu kıza aşık olur. Kızı sevdiği için köylülere sertlik yapmayı aklından çıkarır. Tahrip etmek için geldiği kasabanın ve kasaba halkının koruyucusu olur. Kıza da duygularını anlatıp onun da kalbini kazanır ve onunla evlenir.

O akşam karım ben ve Hamadyan, ne yapmamız gerektiği hususunda çeşitli ihtimalleri gözden geçirdik. Arkadaşım komutandan bana Erivan'a gidebilmemiz için bir izin kâğıdı sağlayacağına güveniyordu. Ellerinde çektiğim çilelerden sonra mukadderatımı tekrar Türklerin eline bırakmaktan çekinmekle beraber, nispeten az tehlikesi ve oldukça başarı şansı olan bu plana rıza göstermekten başka çare göremedim. Verilecek bir karar, ucuna o insanın hayatının bağlandığı bir karar olursa, böyle bir karara varmak pek kolay olmuyor.

BÖLÜM XIII

ARAP ASILLI TÜRK SUBAYI

Hamadyan ertesi sabah Türk komutanına benden bahsetmekte gecikmedi. Gidişinden kısa bir süre sonra eve bir Türk askeri geldi ve bana kendisi ile birlikte komutanlığa gelmemi emretti. Bunu duyunca ilk defa askerimin kendi güvenliğini düşünerek hareket ettiği zannına kapıldım. Komutanlık karargâhı Rusların Orduevi olarak kullandıkları bir binada kurulmuştu. Fazla bekletilmeden komutanın huzuruna çıkarıldım.

Kendisini bir masa ile bir kaç iskemleden başka bir mobilya bulunmıyan bir oda da buldum. Komutan masasının arkasında oturuyordu. Arkasındaki duvara büyük bir Türk Bayrağı asılmıştı. İçeri girerken geçtiğim kapının yanında da süngülü bir Türk askeri nöbetçilik yapıyordu.

Komutanın Türk olmayıp, arap asıllı bir adam olduğunu hemen anlamıştım. Zenci derisine yakın siyahlıkta bir cildi, düz siyah saçları, hatları muntazam bir yüzü vardı. Söze başlamadan beni süzerken elleri ile sigarasını sarıyordu. Nöbetçi askerin çakıp uzattığı kibritle sigarasını yaktı. Halimin ve kıyafetimin en küçük bir teferruatını bile gözünden kaçırmadığını hissettim. Fakat yüzündeki ifadenin manasını anlıyama-

mıştım. İşlerim kritik bir safhada bulunuyordu. Hayatım ve akıbetim bu adamın ellerindeydi. Belki de bu sebeple adamın her hususiyeti hafızama nakşolmuştu. Geniş bir alnı, geniş delikleri ile şahin gibi sivri bir burnu, birbirinden uzak Mongolvari çekik gözleri, kalın ve şehvetli dudaklarıyla büyük bir ağzı vardı. Çenesi yuvarlakça ve biraz çıkıntılıydı. Sonsuz bir enerji ve hassasiyet ifade eden kuvvetli ve vahşî bir çehre.

Önünde çıplak ayaklarımla ve üzerimdeki paçavralarla duruyor ve konuşmasını bekliyordum. Hiç şüphesiz ki, korku ve endişelerim yüzümün ifadesinden okunuyordu. Bir süre beni sessizce süzdü. Sonra sigarası ile oynıyarak söze başladı: "**Senin arkadaşımın arkadaşı olman benim için yeterlidir. Bu senin de benim arkadaşım sayılmanı gerektirir. Bunun ötesinde sana kim ve ne olduğunu sormayacağım. Karınla birlikte bizim hatların ötesine geçmek istiyormuşsun. Bunun için size bir yol teskeresi vereceğim. Bu tezkere çıkana kadar da serbestsin**" dedi. Ayağa kalkarak elimi sıktı ve gitmem için izin verdi.

İyi haberi karıma da verip onu da sevindirmek için koşa koşa eve karımın yanına döndüm. İki gün evde kalıp komutandan gelecek haberi bekledim. Göze çarpmamak için sokağa çıkmağa cesaret edemiyordum. İkinci günün akşamı ev sahibim Arap komutanın hediyesi olarak bana bir paket dolusu giyecek şeyler getirdi. Bunlar içinde bir Ermeni er üniforması ile bir çift ayakkabı da vardı. Ayrıca hepsinden önemli olarak da beklediğim yol teskeresi gelmişti.

Ertesi gün aynı şekilde yol tezkereleri edin-

miş olan üç diğer Ermeni kadın da bizimle beraber geldikleri halde yaya olarak yola çıktık. Güvenliğimizi sağlamak için de komşu askerî bölgeye kadar bizimle gelecek olan bir manga asker verilmişti. Karakilisedeki askerî bölgenin komutanı olan arap asıllı Türk subayı da komşu askerî bölgedeki Türk komutanına verilmek üzere bana bir mektup da vermişti.

Yolumuz Karakilise ile Dilican arasındaki Rus askerî şosesiydi. Bu yolun ilk otuz kilometresi keskin virajlarla tepeleri ormanlık olan dağlar arasındaki çok güzel bir vadiden geçer. Vadide bakımlı bahçeler ve pek çok Türk, Ermeni ve Malakan köyleri vardır. Malakanlar Rus olup garip dinî inanışları sebebiyle eski Çarlık Hükümeti tarafından Rusya'dan Kafkasya'ya sürülmüş insanlardır. Bunlar dini inanışları gereğince pasifist'dirler. Silah taşımayı reddederler. Türkler Malakanların barışa bağlılıklarına saygı göstermiş ve böylece çevrelerindeki bütün insanlar birbirleriyle dövüşür halde olmalarına rağmen Malakanlar barış ve güvenlik içinde yaşamalarına devam etmişlerdir. Hernekadar pasifist oluşları bunları savaşın bir çok kötülüklerinden korumuşsa da diğer bazı eziyetlerinden tam olarak kurtaramamıştır. Büyük savaş ve daha sonra gelen ihtilâl sırasında hükümet ve idare otoritesi kimin eline geçmişse bunlar Malakanları iş gücü ve savaş vergileri vermeğe zorlamışlar ve böylece Malakanların varlıklı durumları da nisbî bir fakirlik durumuna dönmüştür.

Geçtiğimiz yol üzerindeki Ermeni köyleri boşalmıştı. Türk köyleri de harab olmuş bir durumdaydı. Karakilisenin iki kilometre kadar dışında kamp kurmuş bir Türk grubunun yanından geçtik. Türk kadınları derede çamaşır yıkıyorlardı.

Bizim yaklaştığımızı görünce durdular. Ermeni olduğumuzu anlayıp bize taş atmağa başladılar. İçlerinden birisi beni tanıdığını ve 1905 deki Türk katliamına benim de katıldığımı bağıra çağıra söylüyor ve diğerlerini tahrik ediyordu. O vakit küçük bir çocuk olduğum için bu iddia tabii ki, saçma bir iddiaydı. Ancak muhafızlarımızın Türklere ateş açmağa hazır bir durumda olmaları bunların fazla ileri gitmelerini önlüyordu.

Kinle gözü dönmüş bir kadın grubunun şamata ile bizi linç etmeğe kalkışmaları tatsız bir şeydi. Türk erkekleri bize yapılan bu saldırıya katılmadılar. Tahmin ediyorum ki, Türk erkekleri muhafızlarımız olan askerlerin kendi yapacakları saldırıyı kolaylıkla önleyip onları temizleyeceklerini, fakat kadınların yaptıkları saldırıyı def etmek için muhafızların fazla ileri gitmekten çekineceklerini düşünüyorlardı.

Öğleye doğru komutanına mektup getirdiğim Türk karargâhının bulunduğu köye vardık. Muhafızlarımız buraya kadar bize eşlik edeceklerdi. Karargâhda komutanı görmek istediğimi ve kendisine mektup getirdiğimi söyledim. Komutanın görevle geziye çıktığını ve ne zaman döneceğini bilmediklerini söylediler. Bir subay mektubu ve yol tezkerelerimizi aldı. Tezkereleri inceledikten sonra bize geri verdi, fakat mektubu alakoydu. Sonra da bize komutanın dönmesini beklemeden yolumuza devam etmemizi tavsiye etti.

Muhafızlarımız olan Türk askerleri geri dönüyorlar ve bize de kendi kendimize yolumuza devam etmekten başka bir çare kalmıyordu. On kilometre kadar bir yol yürümüştük ki, arkamızdan yedi atlı Türkün gelip, bize yetişip geçtikle-

rini gördük. Bu atlılar dört nala arkamızdan gelirlerken, benim peşimden geldiklerinden şüphelenerek bir rahatsızlık hissettim. Karıma eğer böyle ise kendisinin Erivana doğru yoluna devam etmesini söyledim. Erivan'da kendisini koruyacak arkadaşlarım vardı.

Takip ettiğim vadinin daralarak dar bir dağ geçidi halini aldığı bir noktaya varmıştık. Yolun bir kenarında üzerinde bir çok sivri zirveleri olan bir dağın sert yamacı, diğer tarafında da köpüklü suları süratle akan bir dereye doğru nisbeten daha az meyilli bir şekilde inen diğer bir dağın yamacı bulunuyordu.

Atları ile dört nala giden Türkler(*) yanımızdan geçip gittiler. Atlarının nalları toz ve taşları üzerimize saçtıktan sonra kısa bir mesafe gidip geri döndüler ve gelip küçük grubumuzun etrafını çevirdiler. Karım bana sokulmuştu. Diğer üç kadın da sanki korunmalarına yardım edecekmiş gibi birbirlerine sokulmuşlardı, Türklerden biri, kızıl saçlı devasa bir adam tam yanıma gelecek şekilde atını üzerime sürdü. Atının üstünde kızıl sakalına değeceklermiş gibi dişlerini gösteriyor ve hal ve tavrı bana pek güven verici gibi gözükmüyordu. Herhalde grubun başıydı ve hepsinin adına o konuşuyordu.

"**Bizimle geri geleceksin**" dedi. "**Kendisine mektup getirdiğin komutan geri döndü ve seni görmek istiyor**". İtiraz etmenin bir anlamı yoktu. Söyledikleri doğru olsun veya olmasın onlarla gitmeyi reddedersem bunu zor kullanarak yaptıracaklar, belki de karıma ve diğer kadınlara da kötülükleri dokunacaktı. Kendilerine ge-

(*)Burada bahsedilen Türkler o bölgenin yerlisi olup Türk ordusuna gönüllü olarak katılan kimselerdir (S.Ç.).

leceğimi söyledim. Karıma veda edip atlı Türklerle birlikte gerisin geri yola koyulduk. Karım benden ayrılmak istemeyip o da benimle geri dönmeyi arzu ettiyse de, diğer Ermeni kadınlarının ısrarı ve kendisini tutmalarıyla vazgeçmek zorunda kaldı. Gözlerinden yaşlar boşanarak ellerini bana doğru uzatmış, hıçkırarak beni tutmak isteyen karımı bu ıssız dağ yollarında bırakmağa mecbur kalmıştım.

Hernekadar yaya olarak gidiyorsam da atlı Türklerin hızına uymak zorundaydım. Dört tanesi önümden gidiyor, diğer üçü de arkamdan geliyorlardı. Atlarını tırısa kaldırıp beni de süratlerine uymak için koşmağa zorladılar. Acılarım çok artmıştı. Çok yorulmuştum, nefesim tükenmişti. Bir ara attığım her adımın ciğerlerimi yerlerinden söktüğünü hissettim.

Geçen gün mektup getirdiğim Türk karargâhın bulunduğu köye yakın bir yere geldik. Türkler durup at üstünden inmeden birbirleri ile işitemediğim bir şeyler konuştular. Ben yorgunluğumu dinlendirmek için yol kenarına çökmüştüm. Hemen beni ayağa kalkmağa zorladılar. Türkler atlarından indiler. Kızıl saçlısı diğerlerini geride bırakarak bana doğru yürüdü.

Bir süre tarifsiz bir derecede korkmuştum ve bu korku da beni bulunduğum yere mıhlayıp kımıldayamaz bir hale getirmişti. İşkencecilerim pek acele etmiyorlar; ağızlarını kulaklarına vardıran tebessümlerle bana bakıyorlardı. Korkum daha sonra bitkinlik ve yaşadığım hayatın yaşanmağa değer bir şey olmadığı düşüncesi ile tam bir teslimiyet ve kayıtsızlığa döndü. Hayatın güzel bir şey olduğu bir zamanda böyle bir tehdit bana çok acı bir şey olarak gelebilirdi. Ormanda kuşların öttüğünü duydum. Ağaç arasından sı-

zıp parçalar halinde yeri aydınlatan güneş ışığının koyu gölgeleri hareket ettirip fiskeleyen altın renkli ışığı farkettim. Hafif bir rüzgâr yere dökülmüş olan yaprakları kımıldatıyordu. Böyle bir yer ve böyle bir zaman insanları birbirinden nefret ettirecek ve sebepsiz cinayet işletecek yer ve zaman değildi. Kendi başıma bırakılmak, geçmişte olan her şeyi unutmak, yere uzanıp istirahat etmek ve nefret verici bu şeyleri bir daha görmemek istiyordum. Bilhassa elinde kınından sıyrılmış hançeri ile sırıtarak önüne yürümemi bekleyen, pırıldayan dişleri iğrenç kızıl sakalına doğru uzanmış bu dev yapılı Türkün önümden ve hafızamdan silinmesini istiyordum.

Ne kadar böyle beklediğimi hatırlamıyorum. Birdenbire Türklerden birinin beni kırbaçlaması ile kendime geldim. Konuşmak istedim. Tekmelerle yere yıkıldım. Daha yere düşerken eski Rus alayım ve bu alayımda iken yaptığımız savaşlar aklıma geldi. Düşman, alayımızı sardığı ve kurtulmamıza imkân kalmadığı anlarda korkunç bir savaş hırsı ve ruh haleti ile kendimizden geçerek karşımızdaki düşmana saldırır ve yolumuzu açardık. İçimdeki korku hissi birdenbire kayboldu. Şimdi ben de öldürmek istiyordum. Yere düşerken elime büyücek bir kaya parçası ilişmişti. Bunu yakalayıp içimden gelen ve içimi boşaltan korkunç bir nara attım. Ayağa fırlayıp elimdeki kaya parçasını en yakınımdaki Türkün kafasına o şekilde yerleştirdim ki, Türk yere düştü. Hemen başlıyan boğuşma benim etrafımda cereyan ediyor ve bu boğuşmada itiyor, yumrukluyor, ısırıyor ve tırmalıyordum. Hayal meyal Türkçe bir haykırma işittim ve üzerime Türklerden bir kaç tanesi de düşmek suretiyle hepimiz birden yere yuvarlandık. Yerde iken Türklerin hançerlerini çekmeğe ve orada benim

işimi bitirmeğe imkân bulacaklarını sanıyordum ve bunu görmemek için de gözlerimi kapamıştım. Her saniye hançerin çeliğini kaburgalarım arasında bekleyip bunu hissetmeyince ayağa kalktım. Karşımda atının üzerinde bir Türk subayı duruyordu. Duyduğum Türkçe haykırmanın, o zaman atını bize doğru koşturan bir subayın bağırması olduğunu anladım. Kılıcını bana doğru uzatıp ne olup bitiğini anlatmamı istedi. Türkler yüksek sesle bağırıp çağırarak olayı kendilerine göre açıklıyor ve sözlerinin doğruluğuna da Allah'ı tanık gösteriyorlardı. Türk subayı kılıcını manalı bir şekilde sallayıp susmalarını ihtar etti. Hepside yaygarayı kestiler. Benimde soluğum kesilmişti, fakat buna rağmen hızlı hızlı konuşmağa çalışıyordum. Bütün olayı, bilhassa komutana getirmiş olduğum mektubu ısrarla belirterek dürüst bir şekilde anlattım.

Türk subayı bizi gerideki yola götürdü ve burada herhalde daha yüksek rütbeli diğer bir subayla karşılaştık. Bu subay da ilk subayın kendisine verdiği bilgiyi dinledikten sonra, hepimizin kendisini takip ederek köye gelmemizi emretti. Komutanlık karargâhına vardık. Türklerle beni dışarıda bir iki askerin muhafazası altında bırakıp, kendileri, komutanın odasına girdiler. Bir kaç dakika sonra bir emireri gelip beni içeri çağırdı. Komutan, rastladığımız iki Türk subayından yüksek rütbeli olanmış. Bir masanın arkasına oturmuş, elinde bir mektup tutuyordu. Elimi sıktı ve Türklerin bana yaptıkları muameleden üzüntü duyduğunu, elindeki mektubun da benim söylediklerimi doğruladığını söyledi.

"Türklere gelince" diyerek beni odasının arkasındaki avluya götürdü. Türkler elleri ve ayakları bağlanmış yerde yatıyorlardı. Her birinin

önünde kalın sopalarla birer Türk askeri duruyordu. Avluda ne olduğunu merak eden Türk kadınları da avluyu çevreleyen duvarın etrafında, peçelerini arkaya atıp yüzlerini açmış olarak merakla avluda olanları seyrediyorlardı. Komutanın verdiği emirle askerler sopalarla Türkleri dövmeğe başladılar. Türkler kıvranıp, haykırıyorlardı. Kadınlar da çığlıklar atıp ağlaşıyor, erkeklerine merhamet edilmesi için yalvarıyorlardı. Dayak faslı sanki bana, komutan Türklerin öldürülmesini istiyormuş gibi uzun geldi. Beni de çağırıp, elime bir sopa uzatıp dayak işine benim de katılmamı istedi. Bunun bana vereceği bir tatminlik hissi olmadığından özür diledim.

Sopalama devam ederken komutan öfkelenmiş, Türklere ve geçmiş nesillerine sövüp sayıyordu. Herhalde Türklerle bir geçmişi var ve onlardan nefret ediyor diye düşündüm. Türklere atılmakta olan bu müthiş dayağın onların bana yaptıkları hareket ve rezaletden çok, komutanın onlara karşı olan kin ve nefretini boşaltması için bir bahane olduğunu zannediyordum. Nihayet askerlere durmalarını emretti. Türklerin hepsi hapse götürüldüler. Adamların yürüyecek halleri kalmadığından taşınarak hapishaneye götürüldüler.

Komutan bana yemek ikram etikten sonra benim için ne yapabileceğini sordu. Artık Erivan'a gidecek halim kalmadığından Karakiliseye geri dönmek için izin vermesini rica ettim. Karıma artık yetişmeme imkân olmadığını ve o gün vuku bulan olaylardan sonra artık damgalı bir adam olduğumu ve Türklerin himayesinden çıkar çıkmaz Türklerin bir yerde pusuya düşürüp beni öldüreceklerinden korkuyordum. Bu arzumu bildirince komutan bir saata kadar Ka-

rakiliseye bir araba konvoyunun gideceğini bildirdi ve benim de bu konvoyla gitmeme izin verdi.

Konvoyun hareketini beklerken komutanla konuştuk. Güreşçi gibi iri ve sağlam yapılı bir adamdı. Konuşurken evvelâ bir eli ve sonra da diğeri ile uzun bıyıklarını kıvırıyordu. İhtilâlin başlarında Rusya'da o zaman geçen olaylar hakkında benden verebileceğim kadar bilgi aldı.

Ermenistan'ın istilâsi için de, "**biliyorsun ki, hükümetim şimdi Ermenistan'a karşı harbediyor. Brestlitovsk barış anlatlaşmasında Rusya Kars, Erivan ve Batum bölgelerini bize verdi. Biz de, bu antlaşma ile bize verilen yerleri işgal ediyoruz**" dedi. Kendisi ile politik bir tartışmaya girmeğe hiç bir niyetim yoktu. Böylece de Rusların kendilerine ait olmayan bir şeyi başkalarına vermek hakları olmadığını söylemekten kaçındım. Bunun yerine, sadece harbin bir an önce bitmesini ve böylece evimin bulunduğu Azerbaycan'a dönmek imkânının doğmasını arzu ettiğimi söyledim.

Ayrılırken bana iyi yolculuk temenni edip, harbin yakında biteceğini ve hepimizin gene barış ve güvenlik içinde yaşıyacağımızı ümit ettiğini söyledi.

Karakilisedeki arap asıllı komutan beni tekrar karşısında görünce çok şaşırdı. Hikâyemi kendisine anlatınca, hemen bir emir verip bu Türklerin kendisine gönderilmesini istedi. Sonra da tercümanı olan Hamadyan'ı çağırıp beni onun himayesine teslim etti.

Ertesi sabah komutanın beni çağırttığı haberi geldi. Karargâhın bulunduğu binanın avlusundan geçerken, beni öldürmeğe kalkan Türklerin

avluda muhafaza altında bekletildiklerini gördüm. Emireri geldiğimi komutana haber verdi ve o da avluda göründü. Beni selâmlayıp bu Türklerden hangisinin çete başı olduğunu sordu. Beni öldürmeye kalkan kızıl sakallıyı diğerleri ileri doğru ittiler. Arap komutan bir süre baştan aşağı süzdükten sonra, "benim tarafımdan korunmakta olan bir adamı öldürmeğe kalkmakla sen bir Türk subayının otoritesine karşı geldin" dedi. Tabancasını çıkardı. Türk şaşırmış durumda çaresizlik içinde arkadaşlarına bakıyordu. Bir şey söylemek üzere idi. Fakat daha ağzından bir kelime bile çıkmadan arap komutanın silahının kurşunu kafasına girmişti. Balta yemiş gibi yere yıkıldı. arkadaşları merhamet dileniyorlardı. Arap onlara bir süre baktı ve köylerine dönmelerini ve bir daha kendisine karşı çıkmamalarını söyledi. Paniğe tutulmuş şekilde korkulu gözlerle yerde ölü yatan liderlerine ve liderlerini öldüren adama baka baka avlunun dış kapısına doğru koşuştular.

Arap subay bir süre sessizce manzarayı seyretti. Avludaki tavuklar tozlar saçarak toprağı çırmıklıyor, yakınlarda bir köpek havlıyor ve sokaktan geçen bir arabanın parke taşlarında çıkardığı sesler duyuluyordu. Askerler heykel gibi hareketsiz bir şekilde ve hazırol durumunda bekliyorlardı. Ölü Türkün başının etrafındaki kan birikintisi kızıl sakalına karışmış ve sakalı fes kırmızısı rengine çevirmişti.

Komutan bana kendisini takip etmemi işaret ederek ofisine yürüdü. Oturup bana da oturmamı işaret etti. Bir sigara sarıp yaktı ve sigarasından derin bir nefes çekti. "Bu işte böyle bitti" dedi. "Sana gelince, burası ile Akstafa arasında bir otomobil servisi kurduk. Akstafa'ya bu gün

bir otomobil kalkacak. Ben de seninle birlikte Akstafa'a kadar gelir seni bizim hatların ötesine geçiririm. Ondan sonra pek zorluk çekmezsin. Çünkü hatlarımızın ötesi ıssız ve insan bulunmayan bir bölgedir".

Bir saat kadar sonra yola çıkmıştık. Komutana bana gösterdiği ilgiye çok teşekkür ederek veda ettim. Akstafa'dan Erivan'a erişebilmek amacı ile de yaya olarak yola çıktım.

Zaman olur görünüşte çok basit olan bir iş devamlı şanssızlıklar, güçlükler ve kaderin cilvelerinin yarattığı imkânsızlıklarla bitmez tükenmez bir savaşma haline gelir, Karakilisedeki durum benim için böyle bir durumdu. Gene zaman olur ki, insan amacına adeta daldan olgun bir meyveyi koparır gibi kolaylıkla erişir. Bu yolumda da önüme gene tahmin edilmez bir başa çıkılmaz bir sürü güçlükler çıkacağını tahmin etmiştim. Fakat tahminimin aksine hiç bir güçlükle karşılaşmadım.

Erivan'a vardığımda burada halâ bir ermeni ordusunun bulunduğunu gördüm. Askerî karargâha başvurup başımdan geçenleri anlattım. Benden ayrıntılı bir rapor yazmamı istediler. Bunu tamamladıktan sonra da bana iki haftalık bir izin verdiler. Bu iznimi Erivan'da geçirdim. Şehrin her tarafını dolaşıp karımı araştırdım. Nihayet Dilican'dan gelen ve karım hakkında bana bilgi veren bir adama rastlayana kadar kendisine ait hiç bir ip ucu bulamamıştım. Bu adam karımın Dilican'da bulunduğunu ve orada arkadaşlarımdan birinin yanında olup güvenlikte olduğu haberini müjdeledi.

İzinim bitince eski alayıma katılmak üzere Novo-bayazıt'a gitme emrini aldım. Novo-Bayazıt, Sevan gölü kenarında bir köydür. Dağ köyle-

rinin çoğu gibi o da pek büyük olmayan bir köydür. Göl seviyesi ile haşmetli Zangazur dağları arasındaki yamacın nisbeten düzgünce olan dar bir şeridinde plansız olarak yapılmış ve karmakarışık bir şekilde birbiri üzerine yığılmış taş evlerden kurulmuştur. Burada uzun bir süre yaşamak zorunda kalacak bir insana sağlıyacağı bir zevk ve eğlencesi bulunmayan bir yerdi. Başka barınılacak bir yer olmadığından subaylar ve erler köy evlerine yerleşmiştik. Gene köylerden alacağımız gıda maddeleri ile iaşemizi sağlamak zorundaydık. Yani köylüler bizim iaşe depomuzu teşkil ediyorlardı. Bu hem köylüler ve hem de bizim için çok zor bir şey oluyordu. Burada iki ay kadar kaldım. İşimiz çok azdı, böylece de istirahat etmem ve kendime gelmem mümkün oldu. Bu süre içinde İngiliz birliklerinin Kafkasya'ya geldiklerini ve Türkleri buradan sürmekte oldukları haberi bize de erişmişti. 1918 yılının sonbaharında bulunuyorduk.

Bundan sonra da Kars müstesna olmak üzere bütün Ermenistan'ın kurtulduğu haberi geldi. Benim alayımın da Aleksandropol'a nakledilmesi ve oradan Kars yönüne doğru yürümekte olan İngiliz birliklerine katılması emredildi. Neşe ve sevinç içinde Erivan'a kadar yürüyüp oradan da trenle Aleksandropol'a nakledildik.

Şehir İngilizlerin elindeydi. İngiliz askerleri genellikle koyu derili hintli askerlerdi. Subayları ise beyaz İngiliz subaylarıydı. Bunlar çok iyi donatılmış birliklerdi. Her şeyleri, topları, makinalı tüfekleri, tankları, hasta ve yaralılarına bakacak doktorları, tıbbî malzemeleri, battaniyeleri, hülâsa bizim Ermeni ordusunda yokluğunu çektiğimiz şeylerin hepsi bu İngiliz birliklerinde fazlasıyla vardı. Kars yönüne doğru yapılan ilerle-

me hareketinde İngiliz birlikleri önden gidiyor, bizim ermeni birlikleri de onları takip ediyorlardı. Türkler bir savunma yapmıyor, sadece geri çekiliyorlardı. Bu şekilde, bir zamanlar bir Ermeni krallığının **başşehri** olmuş, sayısız savaşlara ve muhasaralara sahne olmuş ve bu gün de bu bölgenin savunulmasında bir kilit noktası teşkil eden bu tarihî müstahkem şehre girdik.

Türklerin çekilmesi ve bizim ordunun ilerlemesi ile bir çok insan saklandıkları yerden ortaya çıkıyordu. Bunlar ilerliyen birliklerin peşinden gidiyor, birliklerin süprüntülerini topluyor ve hırsızlık ediyorlardı. Ordu ile birlikte Kars'a girdiklerinde hemen **Türklerin bıraktıkları dükkânları yağmaya koyuldular**. İngiliz komutanının bu yağmaları önlemeye çalışması kargaşalıklar ve dövüşmelerle sonuçlandı. Yağmacılar İngiliz askerlerinin mültecilere ateş etmemek ve süngülerini kullanmamak emrini almış olmalarından şımarmışlardı. Sonunda iki İngiliz askeri öldü. Askerlerinin öldürülmesi İngiliz komutanını o derece kızdırdı ki, yağmacıların görülür görülmez vurulmalarını emretti. O gün bir hayli yağmacı öldürüldü. Fakat bir daha da olay çıkmadı.

İlerliyen İngiliz birlikleri önünde Türkler çarpışmadan geri çekiliyor ve istilâ etmiş oldukları toprakların hepsini boşaltıyorlardı. İngilizler bütün halka adil bir şekilde muamele ediyorlardı. Hıristiyanları korudukları şekilde Müslüman halkı da koruyorlardı. Hattâ Türklerin ve Müslümanların çoğunlukta bulundukları bölgelerde, bunları idare makamlarına bile getirdiler. Bu politikaları da Ermenilerin buna karşın büyük bir kin duymalarına sebep oldu.

Ermenistanda kalmış oldukları sürece yöne-

tim ve otorite İngilizlerin elindeydi. Taşnak partisi tarafından kurulmuş olan hükümet ise sadece bir isimden ibaretti. Mamafih İngilizler uzun bir süre kalmadılar. Onlar ayrılınca da Taşnaklar tekrar bütün otorite ve kontrolu ellerine geçirdiler.

Kıskançlık, nefret ve didişme gene geri geldi. Pek çok insan gene politik hasım ve düşmanları tarafından öldürüldü. Az çok önemi olan hiç bir insan casusların takip ve kontrollarından muaf değildi. Bu gibi insanlar herhangi bir anda gizli bir divanın karar ve emri ile bir mauserit tarafından öldürülebileceklerini biliyorlardı. Türk ve Kürtlerden korkunç bir şekilde öç alındı. Bunların köyleri yerle bir edilip, kendileri de ya öldürüldü yahutta sürüldü.

Garip dinî inanışları yüzünden Rusya'dan sürülmüş olan Malakanlar ve Dubokarlar gibi Rus köylüleri de çok ezildiler. Bunlar Kafkasya'nın en çalışkan ve varlıklı köylüleridir. Bunlar kommünal köylerde yaşıyan, birbirleri ile iş birliği yaparak çalışan ve bütün mallarına ortak bir şekilde sahiplik eden insanlardır. Çok çalışırlar ve iyi iş görürler. Böylece de varlıkları olan köylülerdir. Evleri Ermeni köylülerinin evlerinden çok üstün, at ve sığırları da memleketin en iyi hayvanlarıdır.

Ermeni köylülerinin atları küçük hayvanlar olup binek atı olmaktan başka bir işe yaramazlar. Çiftçilik için ise öküz kullanılır. Rus köylüleri ise çiftçilik işlerinde devasa çekim atları kullanırlar ve neticede Ermeni köylülerinden çok daha fazla ve daha iyi iş yaparlar. Bu atların çok kuvvetli oluşu toprağı daha derin kazıp alt üst eden demir pulluklar kullanılmasını mümkün kılar; halbuki Ermenilerin kullandıkları sapan,

ucuna sivri bir demir takılmış bir sopa gibi bir şey olup toprağı ancak şöylece yüzeysel bir şekilde tırmalayabilen bir aletti. Toprağın iyi verim verebilmesi için bundan daha derin bir şekilde kazılması gerektiği zaman, çekilmesi için 18 öküz koşulması lâzım gelen, daha derin kazan ve gene tahtadan yapılma uzun sapanlar kullanılmaktaydı.

Savaş sırasında Türkler, Malakan ve Dubokar'lara ilişmediler. Bunun iki sebebi vardı: Evvelâ Rus olmaları sebebiyle Müslümanların bunlara karşı Ermenilere karşı olan kinlerine benzer bir kinleri yoktu. İkinci olarakta, köylerinde kiliseleri olmadığı için ve harbe ve döğüşe karşı olmalarından ötürü Müslümanlar bunların Hıristiyan olduklarına da inanmıyorlardı.

Fanatik Taşnaklar, bütün diğerlerinden daha fazla olmak üzere Türklere düşmandırlar ve bundan sonra da sırasıyla derecesi azalmak üzere Ruslar gelirler. Bu Rus mültecileri savunmaları olmayan insanlardı ve bunlarla uğraşmak kolaydı. Taşnak hükümeti devamlı bir şekilde bunların ellerinde bulunan mallarına ve hayvanlarına hükümet adına el koydu ve bunların kendilerini ve hayvanlarını her çeşit işte angarya olarak çalıştırdı. Memleketin ihtiyaçlarının büyük olduğu muhakkaktı. Fakat bu el koyma ve angaryalar, hükümetin metodlarını karakterize eden bir zulmetme zihniyeti ile yapıldı.

Hükümetin bu hareket tarzının akılsızlığı, daha sonra kendisini gösteren bolşevik propagandası başlayınca belli oldu. Propaganda yayılmağa başlar başlamaz, zulme uğrayan bu Rus mültecileri Taşnak idaresinden kendilerini kurtaracak şey ne olursa olsun buna canla başla sarılmaya razıydılar. Böylece de bolşevikliği sevinçle

karşılayıp propaganda ajanlarının yardımcıları oldular.

Ellerine geçen fırsatı iyi kullansınlar veya kullanmasınlar, Ermeniler Taşnakların liderliği altında gene de olmaları gerektiği şekilde kendi topraklarının hâkimi olmuş sayılıyorlardı. Bana gelince durumum iyi idi. Karım orada doğmuş olan oğlumla birlikte Dilican'dan gelmişti ve böylece onlara kavuşmuştum. Birleşmemizi ve oğlumun vaftiz edilişini kutlamak üzere bir ziyafet vermiştim. Oğlumun adını da Serayef koyduk.

BÖLÜM XIV

TÜRKLER

Karımın gelişinden kısa bir zaman sonra Kağızman köyünde bulunan ve görevi yolların ve civar bölgelerin eşkiyalardan korunması olan küçük bir bağımsız birliğin komutanlığına atandım. Bu tarihlerde Türk istilâsı sırasında kaçmış olan Ermeniler evlerine ve köylerine geri dönüyorlardı. Bu insanlar; Ermenistanın uzak ve Türk istilâsına uğramış bölgelerinde veya gizli mağaralar ve ıssız vadiler gibi nerelerde kendilerine sığınabilecek bir yer bulmuşlarsa, şimdi oralardan çıkıp geriye kendi yerlerine geliyorlardı. Bunlar yorgun ve bitkin bir şekilde soğuk ve rüzgârlı Kars yaylasında kendilerini sürüklemeye ve hayatlarını idame ettirmeğe çalışıyorlardı. Evvelce kaçmış olanların bir çoğu da bu dönüş yolculuğuna katılamıyorlardı. Sağ kalıpta geri dönebilenler de hayatları için acı bir bedel ödeyeceklerdi. Katlandıkları yoksulluk ve acılar yüzlerinden okunuyordu. Fakat buna karşılık da şimdi evlerine dönmekte olduklarından eskiden duydukları korku ve ümitsizlik hissi bu defa yoktu. Savaş bitmişti. Ümitlerine tekrar kavuşmuşlardı.

Kürt ve Türkler sık sık dağlardan inerek veya Türk sınırını aşarak izole durumdaki Ermeni köylerine saldırmaktaydılar. Evlerine dönmekte olan mülteciler bunların çok kolaylıkla vurabilecekleri avlardı. Baskıncılar süratli hareket ediyor ve bunların ne zaman ve nereyi vuracakları

hiç belli olmuyordu. Bizim elimizden gelenler sadece yollara devriye kolları çıkartmak ve saldırıya uğrayacağından şüphe ettiğimiz köylerde nöbetçi bir birlik bulundurmaktan ibaretti.

Ermeni köylerinin çoğu topoğrafik olarak eşkiya saldırılarına çok elverişli yerlerde bulunuyorlardı. Memleketin hemen her tarafı büyük dağ silsileleri ile kaplıydı. Bu dağlar Türkiye, İran, Gürcistan ve Azerbaycana doğru uzantıları olan ve bu memleketlerdeki dağ silsileleri ile temadi eden dağlardı. Bu dağlar eşkiya çetelerine üs teşkil etmekte, kaçtıkları zaman da saklanacakları bir yer olmaktaydı. Savaş bu gibi haydutluk ve çapulculuk işleri için büyük bir fırsat yaratmıştır. Çarpışan ordular kuvvetli durumda iken bunlar bir veya öbürtaraf lehine partizanlık maskesi altında akınlar ve talanlar yaparlar. Büyük savaş sırasında olduğu gibi ordular yenilgiler ve diğer sebeplerle demoralize olup zayıfladıkça, bu haydut çeteleri de sadece maksatları için çalışır ve çarpışırlar. Ufak tefek çeteler birbirleri ile birleşe birleşe nihayet büyük bir haydut ordusu husule gelir. İçlerinden kuvvetli bir adam çıkıp hepsinin başı durumuna geçer ve bu haydut ordusunu yönetip büyük bölgeleri istilâ eder. Büyük savaşın sonlandığı devrede durum böyleydi.

Şimdi bir an için tipik bir Ermeni köyünde geçen bir geceyi tasavvur edelim. Bu köy gündüz ışığında ıssız bir dağın eteğinde toprak renkli şekilsiz ve karmakarışık bir şekilde birbirine girmiş izbe gibi barınaklardan ibaret görünür. Bütün köy, arasıra huysuzlanan köpeklerin havlamaları ile kesilen bir sessizlik içindedir. İzbe evlerdeki insanlar ya toprak zemine serilmiş veyahut da peykelerin üstündeki yataklarında uyu-

maktadırlar. Sığır ve koyunların da insanlarla birlikte bulunması izbenin içindeki havayı tahammül edilmez derecede ağır bir hale getirmiştir. Geviş getiren ineklerin çıkardıkları ritmik bir ses duyulmaktadır. Arasıra bir horozun tünediği yerde kımıldaması, bir kuzunun meleyip anasının buna cevap verdiği duyulur. Gecenin karanlığında bir atlı grubu bu köye yaklaşmaktadır. Bunlar hayvanlarının çıkardıkları ayak seslerinden başka bir ses çıkarmazlar. Köye kısa bir mesafe kalınca atlılar dururlar. Alçak sesle emirler verilip, çete her birine ayrı ayrı hedefler gösterilmiş olan küçük gruplara ayrılır. Doğudaki koyu karanlığın içinde bir boşluk husule gelir ve batıdakı dağları zirvelerinde bir parlama başlar.

Gece gelen baskıncılar gözden kaybolmuşlardır. İnsanlar ve atlar bazıları dağların dik yamaçlarında, diğer bazıları da sellerin uzun yıllar boyunca oyup yarattıkları sel çukurluklarında saklanmışlardır. Köyde hayat kımıldamaya başlamıştır. Uyuyanlar uyanmakta ve yataklarını teşkil eden koyun postları ile battaniyelerini toplamaktadırlar. Horozlar ötmekte, sığırlar böğürmekte ve kuzular melemektedir. Çocuk sesleri duyulmağa başlar. Kadınlar yaktıkları tezeklerle sabah kahvaltısı hazırlamaktadırlar. İzbe evlerin her birinin bacasından bir duman tütmeğe başlar. Tüten dumanlar birleşip yükselerek henüz iyice ağarmayan gün ışığında görünmeğe başlayan dağların siluetini görülmez hale getirir. Koyun ve inekleri sağarlar. Büyücek oğlan çocukları koyun ve sığırları meraya çıkartmak üzere hazırlanmaktadır. Erkekler ise tarlalarındaki günlük işlerine başlamak üzeredirler.

Ağarmakta olan gün ışığı, gelmekte olan günün müjdecisidir. Zirvesi ağarmış olan dağın

eteklerinde ise henüz gece karanlığı devam etmektedir. Bir çobanın çaldığı kavalın tatlı ve tiz sesi birdenbire kesilir. Bütün köy, duydukları yeni ve tehdit edici seslerle korku içinde kalır ve karışmaya başlar. İşitilen korkulu sesler dört nala gelen atlıların nal sesleridir. Birisi bağırarak alarm verir ve bunu paniğe kapılan diğer insanların feryat ve çığlıkları takip eder. Sığınacak yer arayanların karmakarışık şekilde evlerine koşuştukları görülür. Atlılar fırtına gibi köye girerler. Köyde çok kısa bir zaman kalırlar. Fakat gittikleri zaman köyün bütün koyun ve sığırları ve bütün varı, yoğu da onlarla birlikte gitmiş olur.

Kağızmandaki birliğime atandıktan bir kaç hafta sonra benim bölgemin ötesinde bulunan bir Türk köyünü yola getirme emrini aldım. Gelen emirde bu köyün civardaki Ermeni köyleri için bir tehdit ve tehlike teşkil ettiği bildiriliyordu. Bir Ermeni köyü ile Türk köyü birbirlerine yakın bir yerde bulunuyorlarsa bu, memlekette huzur ve asayişin zayıf olduğu zamanlarda sonu gelmeyen ıstırapların sebebi olur. Kuvvetli taraf zayıfı ezme fırsatını hiç kaçırmaz. Zayıf da karşılık verir, yahut da karşılık verdiği iddia edilir ve katliama maruz kalır. Alçakcasına yapılan bu kasaplık için ne derece hafifte olsa bile bir bahane bulunması gereklidir ve böyle bir bahanenin de iki toplum arasında bulunan kin, kıskançlık ve kararlılıkla ne derece kolaylıkla bulunacağı bellidir. Bahsedilen köydeki Türklerin bana hiç birzorluk çıkarmamış olduklarını bildiğimden ve keza köylerinin bulunduğu yeri gözönüne alınca, Ermeni komşularından çok bu Türk köylülerinin benim tarafımdan korunmağa muhtaç olduklarını anlamıştım. Yanıma sekiz er alarak bu köye doğru yola çıktım. Türk köyüne dört kilomet-

re kadar mesafedeki bir Ermeni köyüne geldim. Erlerimden ikisini kendisi ile bir konuşma yapmak üzere muhtarlarını çağırması için Türk köyüne yolladım. Adamlarım geri dönmediler. Ertesi güne kadar bekledim. Sonra da barış için geldiğimizi belli etmek üzere elimize beyaz bir bayrak alarak geri kalan adamlarımla iki erimin tutuklanmış olduğunu sandığım Türk köyüne gittim.

Köye yaklaşırken üzerimize ateş açtılar. Yanımda köye saldırı yapacak bir kuvvet olmadığından geri çekildim. Kars'a bir posta yollayarak durum hakkında karargâha bilgi verdim. Karsdaki Türk Konsolosuna haber verilmiş olacak ki bir kaç gün sonra konsolos geldi. Türk köyüne gitti. Köylülerle konuşup döndüğünde iki adamımın emniyetde olduklarını, fakat rehine olarak tutuklandıklarını söyledi. Konsolos keza bu köydeki Türklerin Türkiyeye göç etmek istediklerini, kendilerine bir rahatsızlık verilmeden bu sağlanırsa adamlarımı serbest bırakacaklarını bildirdi. Türkler gitmek istiyorlarsa kendilerini bundan alıkoyacak bir kuvvet elimde olmadığı gibi, Türkiyeye göçmelerine izin vermek yönünden bir yetkimin de bulunmadığını bildirdim. Bu durum karşısında da Karsa yeniden bir haberci yollayarak hem takviye gönderilmesini ve hem de daha geniş bir karar yetkisi verilmesini istedim.

Ertesi sabah, o gece Türklerin köylerini bırakarak Türkiyeye kaçtıklarını öğrendim. Hemen atlayıp Türk köyüne gittim. İki erim öldürülmüştü.

Bu bahsettiğim olay gibi olaylar Taşnak hükümetine, Türklere karşı yapılacak bir misilleme hareketi için aramakta oldukları bahaneleri ver-

mişti. Türklere karşı açılan savaş kısa bir zaman içinde tam bir yoketme savaşı halini aldı. İnsanın aklının alamayacağı ve kelimelerle ifadesine imkân olmayan korkunç şeyler oldu. Benim de katılmış olduğum bu hareketlerde görmüş olduğum sahneler ve tanık olduğum olaylar beni hasta etti. Maalesef harp insanların korku, nefret ve melunluk hislerinin boşaldığı korkunç bir şeydir.

Türklerin Türkiyedeki Ermeni meselesini Ermenileri sürmek suretiyle hallettikleri gibi, biz de Ermenistandaki Türk problemini halettemeğe giriştik. Türklerin kaçmalarına imkân verecek yolları ve dağ geçitlerini tutarak kapattık. Hemen yok etme işine giriştik. Birliklerimiz birbiri ardına köyleri kuşatıyorlardı. Topçu ateşi ile izbe köy evleri taş ve toprak yığınları haline getiriliyor ve köylüler köyde barınamaz bir hale gelip köy dışındaki kırlara kaçmaya başlayınca da tüfek mermileri ve süngülerle işlerini tamamlıyorduk. Hiç şüphesiz ki Türklerin bazıları kaçabildiler. Bunlar ya dağlarda kendilerine sığınacak bir yer bulabildiler veyahut da sınırı aşıp Türkiyeye kaçtılar. Geri kalanlar ise tamamen öldürüldü. Böylece Rus Ermenistanının Nahcivan'dan Akalkalak'a kadar olan bütün sınır bölgesi, Ağrı dağının eteğindeki sıcak ovalardan kuzeydeki soğuk dağ yaylalarına kadar her yer, yerle bir edilmiş Türk köylerinin dilsiz kalmış harabeleri ile doldu. Şimdi bu köylerde, buralarda kalmış ölü insanların kemiklerini bulmak için giren kurt ve çakalların ulumalarından başka bir ses duyulmaz.

Bu köylerden birinin zaptedilip yağma edilmesi sırasında vuku bulan bir olay karşılıklı kin

ve nefretin ne derece büyük olduğunu gösteren bir misaldir. Dev yapılı bir Türk vardı. Çok güzel dövüşüyordu. Adamın bir köy evinden fırlayıp elinde bir tüfekle bir grup Ermeni askerinin ortasına atıldığını ve tüfeğinin dipçiği ile askerleri sağa sola dağıttığını gördüm. Her taraftan üzerine ateş ediliyor, fakat o "**Allah, Allah**" diye haykırarak tüfeğini savuruyor ve çevresini dolduran bir sürü Ermeni askeri ile savaşıyordu. Askerlerden birisi süngüsünü Türkün göğsüne saplamayı başarmıştı. Süngünün ucunun adamın sırtından çıktığını gördüm. Türk ise vücuduna girmiş olan süngü taşıyan tüfeği numlusundan yakalamıştı. Ermeni asker de tüfeğini Türkün vücudundan kurtarmağa uğraşıyordu. Bu boğuşma sırasında Ermeni hesapsızca Türke yaklaşınca adam birdenbire tuttuğu namluyu bırakıp Ermeniyi gırtlağından yakaladı. Bu esnada da diğer Ermeni askerleri bu iki dövüşçünün etrafında bir halka yapmış kahkaha ve haykırmalarla onları teşvik ediyorlardı. İkisi birden yere düştüler. Bu sırada döğüşü seyretmekte olan Ermenilerden biri yerden koca bir kaya parçası yakalıyarak Türkün kafasına indirdi. Türk kafasına yediği kaya ile döğüşmeyi bırakıp sessiz ve hareketsiz kalmıştı. Türkü süngüleyen Ermeni ayağa kalkıp Türkün vücudundan süngüsünü çekip çıkardı. Süngüyü dudaklarına götürdü. Türkün sıcak kanını yalayıp, Rusça "**slodky, slodky (tatlı tatlı)**" diye haykırdı.

Bir gece kısa bir süre önce bir Türk köyü olan bir harabenin yanından geçiyordum. Yıkılmış evlerin birinin önünde bir ateş yakılmıştı. Ateşe doğru yürüdüm. Ateşin etrafında bir grup Ermeni askeri oturuyorlardı. Aralarında da henüz çocuk denecek yaşta iki Türk kızı vardı. Kızlar yere çömelmiş ve ardısıra gelen hıçkırıklarla

sessiz sessiz ağlıyorlardı. Kırılmış ev eşyaları ve Türk köy evlerinin diğer malzemesi etrafa saçılmıştı. Keza orada burada ölüler de yerde yatıyorlardı.

Kızları kurtarmak için maalesef geç kalmıştım. Fakat bu zavallılara elimden gelen yardımı yapmak istedim. Kendi lisanları Türkçe hitap ederek artık korkmamalarını söyledim. Benden kendilerine bir zarar gelmiyeceğini, sadece kendilerine yardım etmek istediğimi anladıkları zaman, ıstırapları gene boşalarak acıklı şekilde hüngür hüngür ağladılar. Askerlerden korku ve dehşete kapılmışlardı ve onların yanında bulundukça kızları teselli etmeğe imkân yoktu. Kızları yanıma alarak oradan uzaklaştım ve zaferlerinin kendilerine sağladığı nimeti ellerinden aldığımı zanneden askerleri de çirkin bir ruh haleti içinde bıraktım. Bir iki kilometre ötede gene aynı akibete uğramış diğer bir Türk köyüne geldik. Karanlık basmıştı ve geceyi orada geçirmeye karar vermiştim. Yanımdaki yiyeceği Türk kızları ile paylaşıp harap olmuş köyde biri kendim, diğeri de kızlar için ayrı ayrı barınacak birer yer buldum. Az sonra uyumuştum. Gece yarısı devamlı bir şekilde ağlıyan bir çocuk sesi ile uyandım. Ay ışığı hayal meyal etrafı görmemi sağladı ve bana burada cereyan etmiş olan diğer bir facianın bütün ayrıntılarını gösterdi. **Ağlayan çocuğun sesini rehber alarak görünüşünden bir Türk ailesinin evi olduğu anlaşılan bir ev yıkıntısının avlusuna geldim. Avlunun köşesinde ölü bir kadın yatıyordu. Gırtlağı kesilmişti. Kadının üstünde bir yaşında kadar bir kız çocuğu duruyor ve ölü kadının memesinden süt emmeğe çalışıyordu.** Çocuğu kucağıma alıp cebimde kalmış olan ekmek parçasını su ile ıslatıp doyurabildiğim kadar çocuğu doyurmaya çalış-

tım. Sonra da çocuğu o gece bakmaları için iki Türk kızının yanına bıraktım. Ertesi günü bir fırsat çıkmasından faydalanarak bu üç talihsiz çocuğu Karsdaki Amerikan yetimhanesinde yetiştirilmek direktifi ile Karsa yolladım.

Türk köyleri bu şekilde temizlendikten sonra ben de tekrar Karsdaki eski alayıma katıldım. Burada karım ve oğlumla birlikte geçirdiğimiz günler barış ve rahatlık içinde geçen bir devre oldu. Küçük oğlan süratle büyüyor ve bizlere bitmez tükenmez bir zevk ve neşe kaynağı oluyordu. Kendim için evvelce beslediğim ümit, ihtiras ve planlar bir daha geri gelmez şekilde yok olmuştu. Fakat şimdi küçük oğlumu kucağımda tutarken ve o küçük parmakları ile bıyıklarımı karıştırırken kalbimi onun için beslediğim ümitler dolduruyordu. Kendim yapmayı özlediğim ve yapılması için savaştığım şeyleri belki de oğlum vasıtasıyla gerçekleştirebilecektim.

İki savaş arasındaki bu devrede Ermenistan hükümeti ordumuzu genişletmek ve daha iyi silahlandırmak için İngilizlerden büyük bir yardım gördü. Büyük miktarda top, tüfek, cephane, gıda, battaniye ve daha bir çok şeyler aldı. Bu yardımların gelmesinden sonra Türkiye - Ermenistan sınırındaki sınır devriye birliklerinden birine atanmıştım. Bu, yalnızlık içinde geçen monoton ve olaysız bir görevdi. Türklerin pek ses ve sedaları çıkmıyordu. İyice kontrol altına girmiş oldukları anlaşılıyordu.

Bu devrede duruma bir görüş açısından bakılırsa Ermenistanın iyi bir pozisyonda bulunduğuna hükmedilebilir. Gerçi memleketin bir uçtan bir uca harabe haline geldiği, halkın artık kaybedecek hiç bir şeyleri kalmamacasına her şeylerini kaybettiği, son derece fakir bir duruma düş-

tükleri doğruydu. Kıtlık ve hastalıkların yarattığı kurbanlara her gün yenileri eklenmekte ve bu kurbanlar da harpte ölenlerin uzun listesine eklenmekteydiler. Kış gelipte acı soğukların tekrar bastırmasıyla, dayanışlarının sonuna gelmiş olan ihtiyarlarla, daha henüz dayanma yeteneğini kazanmamış küçük çocuklar sinekler gibi sapır sapır ölüyorlardı. Fakat bütün bu felâketlere rağmen Ermenistan artık hürdü ve barış içindeydi. İhtiyacımıza yetecek olandan daha fazla toprağımız vardı. Dünyanın büyük devletleri arasında bizi korumağa ve bize yardım etmeğe ahdetmiş dostlarımız vardı. Ezeli düşmanımız Türkler büyük bir yenilgiye uğramıştı. Bu memleketin parçalanacağı ve bizim için de tarihi tehlike ve tehdidin ebediyen ortadan kalkacağı söyleniyordu.

Bizi Türklerden koruma maskesi altında memleketimizin büyük bir kısmını yutan ve kendi geniş imparatorluğuna katan Rusya, bolşeviklerin elinde mecalsiz bir halde ve görünüşe göre hiç bir şey yapamayacak durumdaydı.

O günlerin doğurduğu ümitler hiç bir zaman gerçekleşmedi. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan birlikleri ile üç taraflı bir didişmeye giriştiler. Gürcüler Ermeni yurdunun bir kısmını ele geçirmek için harekete geçtiler. Ordumuz kahramanca çarpıştılar. Gürcüleri her çarpışmada yenip Ermeni topraklarından attılar ve Gürcüstan'ın yarısını zaptettiler. İngilizler araya girip önlemeseydi Tiflis'i de zaptedeceklerdi.

Baku'da Ermeniler İngilizlerin yardımı ile bu büyük petrol şehrini ele geçirdiler ve şehrin Türk ahalisinden yirmi beş bin kişiyi katliamdan geçirdiler.

Taşnakların kurduğu hükümetin ehliyetsizli-

ği, halkın acıklı durumu ve uzun harp yılları boyunca Ermeni askerlerinin katlandıkları eziyetle birleşince, memleket ve ordu bolşevik propagandası için çok elverişli bir duruma gelmişlerdi. Komünistler fırsatı kaçırmadılar ve ordunun moralini çökertmekte çok başarılı oldular. Müttefikimiz olan büyük devletlerin aralarındaki entrika ve anlaşmazlıklar, bizi yardıma en muhtaç olduğumuz birzamanda onlardan hiç bir yardım göremez bir duruma getirmişti. Türkler de ellerine geçen bu fırsatı iyi değerlendirdiler ve ordularını tekrar memleketimize sürdüler.

BÖLÜM XV

İNSANLAR BÖYLEDİR

Belki de liderlerimiz ne olacağını tahmin ediyorlardı. Fakat Türklerin yeniden memleketimizi istilâ edişi biz ordu mensupları için büyük bir sürpriz oldu. Türkler anlaşılan bir süreden beri birliklerini bizim sınırımızda toplamışlardı. Hiç bir ihtar veya diğer bir başlangıç olmadan çeşitli noktalardan sınırı geçtiler ve Kars'a doğru yöneldiler. Sınırı koruyan bizler, burada başarılı bir savunma yapamazdık ve böylece kuvvetli ana birliklerimizin bulunduğu tahkim edilmiş bir şehir olan Kars'da azimli bir savunma yapmak üzere buraya çekildik.

Türkler Kars'ı ve şehrin tahkimli mevkilerini zaptedip burada depo edilmiş olan İngilizlerin bize verdikleri büyük savaş malzemesi stoklarını ele geçirdikleri zaman, ben bu şehrin kuzeyindeki şehirde neler olup bittiğine bizzat tanık olmadım. Bununla beraber neler olduğunun hikâyesi iyi biliniyordu ve kısa bir zamanda ağızdan ağıza yayıldı. Türk askerleri şehrin önünde görülünce (ki bunlar ileri keşif birlikleri olup Türklerin ana kuvvetleri değildi), Kars'daki askerlerimiz silahlarını bir tarafa fırlatıp canlarını kurtarmak için kaçmışlardı. Bir kısmı şehirde saklanmış, çoğunluğu ise Aleksandropol yönüne doğru panik halinde kaçan şehrin sivil halkının arasına karışarak onlarla birlikte kaçmışlardı. Bir savunma denemesi yapmadan ve bir silah patlatmadan şehrin bu şekilde bırakılışı Türkler için de o

derece büyük bir sürpriz olmuştu ki onlar da bu durumdan hemen faydalanmak fırsatını bulamamışlardı. Onların bu şaşkınlığından faydalanan şehrin Ermeni halkının büyük bir kısmı da kaçmayı başarabilmişlerdi.

Ermeni ordusunun, memleketin savunulmasında bir kilit noktası olan ve çok kuvvetli bir şekilde tahkim edilmiş olan bu şehri düşmana bir darbe indirmeden neden bırakıp kaçtığı sorusu çok sorulmuş bir sorudur. Bu soruya hiç bir zaman tam ve doğru bir cevap verilemeyecektir. Bazıları bunda bolşevik propagandasının rol oynadığını söylediler. Hiç şüphesiz ki bolşevik ajanlarının çoktan beri ordumuz mensupları arasında bulunup, onlara Türkler de dahil herkesin kardeş olacakları bir cenneti anlatmakta olduklarından bu iddiada bir doğruluk payı vardır. Bizim askerlerimiz; üniforma giymiş çok kurnaz ve şüpheci fakat aynı zamanda son derece cahil köylülerdir. Aşırı kurnazlıklarına rağmen bunlar söze kolayca kapılan ve iyi şeyler işitmeği seven insanlardır. Fakat bu hezimet sadece bolşevik propagandası ile yeter derecede açıklanamaz. Bunun daha birçok sebepleri olduğunu zannediyorum. Savaş yorgunluğu, **Türklere karşı az önce yapılmış olan yoketme kampanya**sının etkileri, Türklerin bunun öcünü alacağı korkusu, bolşevizm ve hepsinin üstünde subay ve erlerimizin yeterli bir eğitim görmemiş ve yeterli bir ordu disiplininden mahrum olmaları bu sebepler arasında sayılabilir. Sebep ne olursa olsun Kars şimdi gene Türklerin elindeydi ve Ermeni ordusuna ve halkına gene kaçıp yollara düşmek kalmıştı.

Kars'ın düşüşünden sonra ortaya çıkan komik bir rivayet vardır. Buna göre şehri zapte-

den Türk generali; eline geçen İngiliz yapısı harp malzemesi stoklarının büyüklüğünü görüpte nasıl bir hazineye konduğunu anlayınca Türkiye'deki Amerikan yüksek komiseri Amiral Bristol'a bir mesaj gönderip Amiralden İngilizlere kendileri adına teşekkür etmesini ve Türk ordusunun bu derece cömertçe bir yardımı çok takdirle karşıladığını bildirmesini rica etmiştir.

Kars'ın düştüğü haberi bize olaydan bir saat kadar sonra ulaştı. Şehrin düşmesi bizim de tuttuğumuz savunma hattında barınmamızı imkânsız kılmıştı. Bütün orduyu sarmış olan moral çöküntüsü ve kitle halinde firar belirtileri adamlarıma da bulaşmıştı. Benim kendi derdim de, Kars'ta bıraktığım karımla çocuğuma ne olduğuydu. Atıma atlayıp Aleksandropol yönüne doğru yola çıktım. Bu yola varınca atımı yolun hem ileri ve hem de geri yönlerine doğru sürüp ailemi bulmaya çalıştım. Gayretim bir sonuç vermedi. Yol asker ve sivil kaçaklar ve mültecilerle doluydu. Erkekler, kadınlar çocuklar kimisi yayan kimisi atlı, kimisi de salkım salkım doldurdukları at ve öküz arabaları ile kaçıyorlardı. Koyun ve sığırlar da bu karmakarışık kalabalığı tamamlıyordu. Herkes kucağında ve sırtında bir şeyler taşıyordu. Hatta inekler bile yük hayvanı görevini görüyor ve bunlar da sırtlarına yüklenen ve yanlarına doğru eğilip kayan çeşitli eşyaları taşıyorlardı. Bir asker bana seslenip yolun gerilerinde bir yerde arabalardan birinde oğlumu gördüğünü söyledi. Atımı derhal Kars yönüne çevirip yoldaki mülteci kalabalığı arasında sürebileceğim en hızlı süratle sürmeğe başladım. Savaş ve korkunun zavallı kurbanları insanlar ve hayvanlar bazı yerlerde büyük guruplar halinde, diğer yerlerde de aralarında 3-4 kilometrelik boşluklar olacak şekilde doğu yönüne doğru

ilerliyorlar; hepsi de acele içinde koşuyor ve ara sıra da korkulu bakışlarla başlarını Kars'a doğru çevirip bakıyorlardı. Korku ve panik o derece idi ki yolun her kilometresinde ailelerinin bırakıp gittikleri çocuklara, yaşlı ve hasta insanlara rastlanıyordu.

Son mülteci kafilesini de geçip Ermenilerin terkettikleri, fakat henüz düşman tarafından işgal edilmemiş ıssız bölgeye girdim. Yolun iki tarafında da kırılmış ve terkedilmiş arabalar ve kağnılar görülüyordu. Ümit ve cesaretimi kaybetmiş bir şekilde nerdeyse Kars'ın içine girecek kadar yakın bir yerine varmıştım. Geldiğim yoldan geri döndüm. Kendi biçare durumumdan başka her şeye kayıtsız bir halde atımın üzerindeydim. Zavallı hayvan da yorgunluktan bitkin bir haldeydi. Bir çocuk sesi beni uyandırdı. Sesin geldiği terkedilmiş bir arabaya doğru atımı sürdüm. Araba halılar ve diğer ev eşyaları ile doluydu. Atın üstünden eğilerek halıları kaldırdım. Halıların arasında çocuğumu bulmuştum. Tarif edilemeyecek derecede kirliydi ve üstünde giyecek olarak da başına sarılmış bir yemeniden başka hiç bir şey yoktu. Çocuğumu kaybetmiştim, fakat kader tekrar beni ona kavuşturmuştu. Çıplak ve kirli olmasının bir önemi yoktu.

Karımın da buraya yakın bir yerde olacağını düşünüp ismini bağıra bağıra her tarafı, her kayanın arkasını aradım. Bağırmalarımın cevabı sessizlik oldu. O noktada yol derin yamaçlar arasından geçen bir derenin kenarındaydı. Yolun bir kenarındaki tepeye de tırmanıp tepeyi de araştırdım. Gene kimseyi bulamadım.

Türk süvarilerinin her an bu yola akın edebileceklerinden korkuyordum. Atım bunlarla yarı-

şa girecek halde değildi. Bulunduğum yerde daha fazla kalmam tehlikeliydi. Oğlumu kucağıma alıp atıma atladım. Ve zavallı hayvanı mahmuzladım. Aleksandropol'a vardığımda da oğlumu karımın ailesinin yanına bıraktım.

Aleksandropol topoğrafik olarak fincan tabağı gibi bir yerde kurulmuştur. Bir dağ silselesi ile çevrilmiş geniş bir yayladadır. Şehri çevreleyen dağ silselesinin en yüksek yeri 4 bin metreden yüksek olan Alagöz tepesidir. Bilardo masası gibi dümdüz olan yaylanın ortasından kıvrımlar yaparak akan Arpaçay nehri geniş ve derin bir dere yatağı ve vadisi açmıştır. Burası çok eski devirlerden beri, hatta tarihten evvelki devrelerden beri insanların yaşadığı ve bu insanların burada yaşadıklarını dere vadisindeki sayısız taşlara kazınmış yazı ve resimlerle belli ettikleri bir memlekettir. Ovanın kenarındaki dağ eteklerinde ve nehir boyunca bazıları binlerce senelik olan pek çok köyler vardır ve bu köyler, anlaşılan bu garip yazıların taşlara işlendiği zamanlarda kurulmuştur.

İklim kuru, adeta yarı çöl iklimi gibidir. Fakat baharda yağan yağmurlar dağlarda küçük derecikler husule gelmesine sebep olurlar. Bu derecikler her sene tekrar tekrar hayat bularak şırıltılarla ovaya inip Arpaçay nehrinin büyücek sularına katılırlar. Çağlar süresince devam edegelen bu oluşum, ovanın zeminini sayısız kuru dere yatakları ve insanların saklanabilmesine imkân veren minyatür vadilerle doldurmuştur. Arpaçay nehrinin kıyıları boyunca Ruslar tarafından yapılmış Aleksandropol'u korumaktan çok, Kars'taki büyük tahkimli mevkiye yardımcı olacak ve depo vazifesi görecek birkaç kilometrelik bir sahaya yayılan büyük bir tahkimat siste-

mi bulunuyordu. Birliklerimiz acele bir şekilde yeniden düzenlenerek bu tahkimatı işgal ettiler. Vadinin kenarında kilometrelerce siperler kazılıp önlerine tel örgüler çekildi. Böylece Türkler, bu hattın önüne geldiklerinde aşılmaz bir engelle karşılaşacaklardı. Fakat Türkler bizim bu savunma hattımıza karşı cepheden kararlı bir saldırı yapmadılar. Bu hatlara karşı topçu ateşi açıp küçük bir piyade birliği ile aldatıcı bir saldırı yaptılar. Bunun amacı sadece bizim dikkatimizi buraya çekip bizi oyalamaktı. Esas kuvvetleri ile de yan cephemizin dışından ilerleyerek bizi çevirmeğe kalktılar. Bu savaş planlarını anladığımızda geri çekilme hattımızın kesilmesi tehdidi altındaydık. Artık tahkimli mevkiimizin ve siperlerimizin bir faydası kalmamıştı. Fakat vadideki ilkbaharda ortaya çıkan dereciklerin yarattığı kuru dere yataklarını işe yarar siperler haline getiriyorduk ve bunlar bütün gün boyunca bize Türklerin ilerlemesini durdurma imkânını verdi. O gece şehri boşalttık. Ertesi gün ise sıkı bir takip yaparak peşimizden gelen Türk birliklerinin önünde ricat halindeydik.

Ricat başladığı gece birliğimden ayrılıp şehre koşarak, çocuğumu yanlarına bıraktığım karımın ailesinin evine vardım. Ev halkı, kıymetli eşyaları ile yiyeceklerini Türklerin bulamayacaklarını ümit ettikleri yerlere gizlemek için telâş içinde uğraşıyorlardı. Ailenin erkekleri daha evvel gitmişlerdi. Bu hal beni erkeklerin evde bulunması Türkleri tahrik edeceği düşüncesi ile telâşlandırmaktan çok yatıştırdı. Ayrıca şehirde Amerikan Yardım komitesi de kurulmuştu ve bunlar tamemen kimsesiz kalmış kadın ve çocukların korunması için etkilerini çok kuvvetli bir şekilde kullanıyorlardı. Çocuğuma şefkâtli bakacaklarına söz verdiler. Birliğime katılma za-

manım gelmişti. Fakat Sarayef'i ağlarken bırakıp gitmek bir türlü elimden gelmiyordu. Yanaklarından öperek veda edip beşiğine yerleştirdim ve acele ile bölüğüme yetişmek üzere yola çıktım.

Karım Kars'da Türklerin eline geçmiş durumdaydı. Şimdi de çocuğumdan ayrılıyordum. Onlara ne zaman tekrar kavuşacağımı ise sadece Allah biliyordu.

Türkler kısa zamanda ricat eden birliklerimizle temas kurdular. Aleksandropol yaylasında, arkamızdaki dağlarda kendimize bir yer buluncaya kadar bizi takip eden Türk birlikleri ile artçı savaşları yaptık. Türkler ileri hareketlerinin her adımı için savaşmak zorunda bırakıldılar. Dere yataklarından gene çok faydalandık. İlerleyen düşman topçularını getirip mevzilerimizi dövene veya gerimize sarkıp geri çekilme hattımızı kesmeğe kalkana kadar bu yatakları siper diye kullanıp Türkleri tutabiliyorduk. Bu çekiliş sırasında son çarpışma Cacur geçidinde oldu. Bu geçit 2500 metre yükseklikte bulunan bir geçittir. Dar ve kıvrımlı bir vadide bulunup, vadinin kenarları ufak tepeciklerle doludur. Burası savunma yönünden ideal biryerdi ve geçidin zaptedilmesi Türklere epeyce pahalıya maloldu. Ben bu son çarpışmalarda dizimin hemen yukarısında bacağımdan bir kurşun yarası aldım. Diğer yaralılarla birlikte bir öküz arabasına konularak Karakilise'ye gönderildim.

Kars'ın teslim oluşunun yarattığı etki hâlâ da çok kuvvetliydi. Kuvvetlerimizin büyük bir kısmı firarlarla eriyordu. Ordunun moralinin düşüklüğü sebebiyle, azimli bir savunma ile korunması mümkün olan yerler savunulamayarak düşmana bırakılıyordu. Erlerimizin çoğunun evleri

Aleksandropol bölgesindeydi. Bu erler inatçı bir savunma yaparlarsa, Türklerin kızıp buna köylerinde katliam yapmak suretiyle karşılık vereceklerini zannediyorlardı. Bu sebeple de ciddî ve inatçı bir savunma savaşı yapmaya isteksizdiler. Yaptıkları bütün savaş istilâcıların kendilerinin genişleme yollarını kesme teşebbüslerini önleyecek bir savaşmadan ileri gitmiyordu.

Rus birlikleri Türk köylerinde korkunç şeyler yapmışlardır. Türkiye'deki Ermenilerin başlarına gelenler de biliniyordu. **Biz Ermeniler de Türklerin kökünü kazıdık. Bu öyle sonsuz bir kin ve intikam zinciridir ki gitgide daha derin bir şekilde insanın içine işler ve insan tabiatının en kötü ve korkunç tarafını ortaya çıkarır.** Bu devam ettikçe, esirlerin öldürülmesi, savunmasız insanların katliamı, ırzlarına geçilmesi, mallarının yağma edilmesi gibi şeyler harbin olağan ve yapılması normal sayılan bir işi haline gelir. İnsanlar böyledir. Biz Ermeniler tahammül ettiğimiz ve **Türklerle yaptığımız savaşta karşılaştığımız olaylarla ezilmiş insanlar olarak, pek az sonra başlayacak olan iç harbimizde de birbirimize karşı Türklerin bize karşı olduğundan daha merhametli insanlar değildik.**

Biz birbirleri ile anlaşması imkânı olmayan insanların yaşadığı bir dünyada yaşıyoruz. Allahın bütün bu zulümlere sessiz kalması, düşüncesi olan bir insanın ruhunu ıstırapla doldurmamasına imkân yoktur. Ben öyle katliam sahnelerine tanık oldum ki, buralarda öldürülmüş yerde yatan insanların sayısı, sonbaharda bir ormanda yere düşen yaprakların sayısı gibiydi. Bunlar koyunlar gibi biçare ve savunmasız insanlardı. Bunlar harpte ölen askerler gibi silahları

ellerinde, ateşe ateşle karşılık vererek ve cesaretle çarpışarak ölmemişlerdi. Bunlar zavallı ve çaresiz insanların ölmesi gereken şekilde, kalpleri ve zihinleri ölümün kendisinden de daha korkunç olan korku ve dehşetle dolu olarak ölmüşlerdi. Böyle bir katliamın yapıldığı yerdeki toprak çürümeli ve bu toprağın üstündeki gök ilelebet kararmalıdır. Halbuki bu yerler gene de güneşin sıcak ışınları ile ısınmakta ve her yerde olduğu gibi bu yerlerin de üstünü mavi bir gök kaplamaktadır. Burada kuşlar yine ötmekte ve çiçekler aynı güzellikle açmaktadır.

BÖLÜM XVI

BEKLEME GÜNLERİ

Cacur geçidindeki muharebeden ve bu muharebede benim yaralanışımdan sonra bizim ordu Karakilise'ye çekildi. Yaram kısa zamanda iyileştiği için bir süre sonra birliğime katıldım. iyileşmekte olduğum sırada, vaktiyle Türklere esir olduğum zaman bulunduğum yerleri, bu arada ilk gece saklanmış olduğum izbeyi, esir olarak konulduğum binayı, diğer esirler arasından Erzurum'a cephane taşımak için ayrıldığım yerleri ziyaret ettim.

Eski askerim Hamadyan'ı da tekrar gördüm ve bana gene çok yakınlık gösterdi. Kendisinin geçen harpte karakilise'deki Arap asıllı Türk komutanı ile olan yakınlığının sebebini merak ediyordum. Fakat kendisi bana bunu açıklayacak bir şey söylemediği için ben de bir şey sormadım.

Türkler Karakilise'ye doğru ilerlemelerine devam ettiklerinden, biz de evvelâ Dilican'a ve sonra da Erivan'a çekildik. Birliğimle Erivan'a varışımızdan kısa bir süre sonra bu Arap asıllı Türk subayına gene rastladım. Karargahda bulunmam için bir emir almıştım. Karargahın bulunduğu binanın dışındaki avlu gibi bir yerde duruyor ve içeri çağrılmamı bekliyordum. Avluda aralarında biri adımla bana hitap etti. Güçlükle bu esirin Karakilise'deki Arap asıllı Türk subayı olduğunu tanıdım. Orada bulanan diğer bazı Ermeni subaylarının şaşkın ve kızgın bakışları ara-

sında sarılıp, öpüştük. Mamafih Ermeni silah arkadaşlarıma kendisinin bana ve karıma Karakilise'de gösterdiği yakınlığı anlattığım zaman kızgınlıkları geçti ve onlar da kendisine yakınlık gösterdiler. Komutanıma da bu esir subay ve bana yaptığı iyilikler hakkında bilgi verdim. Komutan da kendisinin benim mesuliyetim ve kontrolüm altında olarak serbest bırakılmasına izin verdi. Böylece onun bana yaptıklarına karşılık vermek fırsatı elime geçmiş olmasından çok memnundum.

Bana vermiş oldukları odada beraberce kalmak üzere onu da yanıma aldım ve kendisine lâzım olan giyim eşyasını sağladım. Bir hafta içinde esir bulunduğu sırada karşılaştığı kötü muamelenin etkisinden kurtuldu ve benim için de iyi bir canyoldaşı oldu. Biraz çekingen ve sinirli bir adamdı. Fakat onun bu hali, ailemin akibetinin ne olduğunu çok merak eden ve ordumuzun ve memleketimizin başına daha büyük felâketler getirecek sebeplerin bulunduğunu bilen ve bunlardan ümitsizliğe düşen bir adam olarak benim de o zamanki ruh halime çok uygun düşüyordu.

Çocuğumu bırakmış olduğum Aleksandropol'dan arasıra kaçıp gelen mülteciler, bu talihsiz şehirde neler olup bittiğine dair haberler getiriyorlardı. Haberlerin hemen hemen hepsi birbirinin aynıydı. Bu haberler, böyle düşman işgaline uğramış şehirlerde duyulması kaçınılmaz şeyler olmuş olan zorlama, haksızlık ve şehvet hikâyeleriydi. Aynı toprakta sevgi ve nefret, egoistlik ve diyergamlık birlikte yeşerirler. Bunlardan birinin ifratı daima bunun aksinin gelişmesine yol açar. Cömertlik dilenciliği ve dilencilikte cömertliği yaratır. Sanki insanın ne ruhen çok

yükselmesine ve ne de çok alçalmasına imkân yokmuş gibi gözükür. Aleksandropol'da böyle olmuştu. Sanki dengeyi korumak ve buranın yeryüzünde cehennemin ta kendisini taklit eden bir yer olmasına fırsat vermemek için Amerikalılar burada büyük bir barınak meydana getirmişler ve aksi halde ölmeleri muhakkak olan binlerce çocuğun bakım ve korunmasını üzerlerine almışlardı. Keza Amerikalıların şehirde bulunmaları, Türklerin ölçüsüz hareketler yapmalarını önlüyordu.

Erivan'daki görevim bütün vaktimi ve enerjimi hasretmemi gerektirecek derecede ağırdı ve bana kendi dertlerimi de unutturuyordu. Orduyu düşmüş olduğu karışık durumdan ve moral bozukluğundan kurtarmak ve ona bir şekil vermek için yapılan çabalara ben de bütün gücümle katılıyordum. Askerler arasında bolşevik propagandası çok yaygındı. Onlara barış ve bolluk ve hoşlarına gidecek düşünülebilen ve düşünülemeyen her şey, bunların yerine getirilmesi imkânları olup olmadığına bakılmaksızın, vaad ediliyordu. Bolşevikler tabiî gizli olarak çalışıyorlardı. Ajanları yakalanır yakalanmaz bir formalite, gecikme veya sorgu, sual olmaksızın derhal ya asılıyor ya da kurşuna diziliyordu. Askerlerimiz paçavralar içinde yarı aç, sefalet ve ıstıraptan ümitsiz durumdaydılar. Kendilerine biraz rahatlık getirecek hareket şekli veya doktrin ne olursa olsun bunun içyüzünü araştırmaksızın dört elle ona sarılmaya hazırdılar.

Ruslar gibi biz Ermeniler de konuşma düşkünü insanlarız. En büyük zevkimiz nutuk söylemektir. Konuşma bizim meşgalelerimizin başında gelir. Sözler ve söylevler bizim düşüncelerimiz ve hareketlerimiz üzerinde ölçüsüz derece-

de etkilidir. Eğer içimize kafası ve kalbi bomboş, fakat ağzı laf yapan birisi katılırsa, bu adam kendisini bütün bir kitleye bir lider, bir kahraman ve bir peygamber durumuna getirebilir. Bizim için sözlerin, hatta heraketlerden de çok daha büyük bir etkisi vardır ve bu boş sözler iyi hareketlerden çok daha fazla ağırlık taşımaktadır. Bu sözlerim düşünemiyeceğiniz derecede doğru sözlerdir. Niçin mi? Çünkü Ruslar Ermenistan'ı tekrar istilâ edip hepimizi silah zoruyla iyi Bolşevik vatandaşlar haline getirdikleri zaman, ben Amerikan yardım komitesi üyelerinin, hastalık ve açlığın pençesinden kurtarmak istedikleri insanlar tarafından taşlandıklarını gözlerimle görmüş bir insanım. Bu taşların o Amerikalıların kafalarına atılmaları bunları atanların nankör ruhlu insanlar olmalarından değildi. Bundan çok başka bir sebepten ötürüydü. Bu, sanki haksızlığa karşı bir jest yapmanın ve yüksek bir ahlâkî seviyeye erişmek iştiyakının ifadesiydi. Çünkü bu taşları atan insanlara, Amerikalıların kapitalist oldukları ve bundan ötürü de zulüm yapan, zorbalık eden, başka insanları istismar eden insanlar oldukları söylenilmişti. Bu cömert, alicenap ve iyiliksever hareketlerinin altında gizlenmiş, kendileri için bir gelir ve menfaat sağlama amacının yattığı belirtilmişti. Taş atan insanlar da buna inanmışlardı. İnanılmaz bir şey. Evet bizzat kendi gözlerinizle görmemiş ve kulaklarınızla işitmemişseniz öyle. Fakat ben bunlara bizat tanık oldum. Bundan ötürüdür ki, size söylüyorum. İnsanlar böyledir. Halkımızın karakter ve yaradılışının böyle oluşu, Bolşevikliğin ordu içinde, hiç değilse ordunun bir kısmında süratli bir şekilde yayılmasına sebep oldu.

İlkel bir hayat şekli yaşayan insanlar olarak

biz Ermenilerin, kendi çevremiş dışında bize eğlence konusu olacak pek az şeyimiz ve imkânımız vardır. Bunun sonucu olarak da devamlı çalışmamızın can sıkıntısını, hayatımızın monotonluğunu giderecek yegâne şeyimiz konuşmaktan ibarettir. Bir insanın, sadece sırtını taş duvara dayayıp ayak parmaklarını sıcak kumda oynatmasından başka bir eğlenceye de ihtiyacı olduğu bellidir. Bizler için konuşma, daha uygar ve gelişmiş memleketlerdeki tiyatro, opera, müzeler ve bunlara benzer diğer birçok eğlence ve vakit geçirme vasıtalarının yerini doldurur. Bundan ötürü de biz, konuşma ve tartışma fırsatlarını hiç kaçırmayız. Bu konuşma düşkünlüğümüz en basit bir alışveriş içinde bile görülebilir. Bir pazar yerinde meselâ bir koyun satın alma işi bizim için sosyal bir olay, bir konuşma ziyafeti olur ve buna sadece alanla satan değil, pazar yerindeki halk da büyük bir ciddiyetle katılır.

Alışveriş, alıcı adayının hayvan sahibinden hayvana bir fiyat biçmesi, hayvan sahibi satıcının da müşterisinden bir fiyat teklif etmesini istemesi ile ufak çapta bir dil dalaşması ile başlar. Eğer alıcı adayı bir fiyat teklif ederse bu adeta dilenciye verilen para gibi ufak bir para olur, yahut da satıcı kendi hayvanı için bir fiyat biçerse bu, koyunun değerinin çok üstünde çok yüksek bir fiyat olur. Şimdi artık ilk konuşmalar bitmiş ve esas alışveriş işi başlamıştır. Satıcının, alıcının ve koyunun bütün aile secereleri tekrarlanır ve gelecekleri hakkında da kehanette bulunulur. Pazarlıkçılar etraflarında halka halka toplanmış olan ve sanki her biri de satılacak koyunu doğduğu günden beri biliyorlarmışcasına ellerini kollarını sallaya sallaya konuşan büyük bir kalabalığın merkezi haline gelirler. Konuşmaya çay içilecek bir yere gitmek üzere ara verilir.

Alışverişi takip eden kalabalık da satıcı ve alıcının peşinden gider. Semaverden sıcak çaylar gelirken tartışma ve pazarlık tazelenir. Nihayet pazarlık orada bulunan herkesin uygun bulacağı bir fiyatla sonlandırılır.. Toplanmış olan kalabalık memnundur, pazarlık onları da kamçılamıştır ve başka ilgilenecekleri bir şey bulmak üzere yavaş yavaş dağılırlar. Herkes iyi vakit geçirmiştir. Çok kere bir Amerikalının satın alacağı bir mal için satıcının söylediği yüksek fiyatı hiç tartışmaksızın verip malı satın alıp yürüyüp gittiğini, satıcıyı da malını çok yüksek fiyatla sattığı için memnun olacak yerde pazarlık ve konuşma zevkinden mahrum kaldığı için hem de daha yüksek bir fiyat istemediği için üzgün olarak bıraktığını görmüşümdür.

Nereye seyahat ettiysem daima gördüğüm şeylerin içyüzünü ve bunların sebeplerini anlamaya çalıştım, Olayları sadece yüzeysel olarak görmek yeterli değildir. Aynı şekilde sadece Ermeniler konuşmayı severler deyip geçmem de doğru değildir. Aynı şekilde sadece Ermeniler konuşmayı severler de doğru değildir. Buna, yukarıda açıkladığım gibi konuşmanın Ermenilerin basit hayatlarına bir renklilik ve zenginlik getirdiğini de eklemek lâzımdır.

Bu günlerde subay arkadaşlarım hemen daima, benim de hiç istemediğim halde katılmak zorunda kaldığım ve katıldıkça da ölüyormuşcasına yorulduğum bitmez tükenmez tartışmalara dalarlardı. Odama kaçabilmeğe ve esir Arap subayı arkadaşımın sessiz oda arkadaşlığına kavuşmaya can atardım. Bir gece bana kendi hayat hikâyesinin bir sahifesini ve eski askerim Hamadyan'ı nasıl tanıdığını ve onu niçin bir arkadaş olarak kabul ettiğini anlattı.

Benim odamın Erivan'ın ana caddesi olan Astofiyan Bulvarına açılan bir balkonu vardı. Akşam yemeğimizi yemiş ve her akşam yatmadan yapmayı adet ettiğim şekilde bu balkona çekilmiş ve burada bir şişe şarabımızı içiyor ve tatlımızı yiyorduk. Gecenin sessizliği bütün şehri sarmıştı. Mor gökte altın renkli bir ay parlıyordu. Şehrin ötesindeki ovaların gerisindeki haşmetli Ağrı dağının zirvesindeki hiç erimeyen karlar bir sedef gibi, gümüş gibi parlıyordu. Hava ağırdı ve civardaki bahçelerden gelen olgun meyvaların kokusu insana baygınlık veriyordu. Manzaranın ağır bir güzelliği ve sükun verici bir hali vardı. Fakat çeşitli endişeler beni etkilemekte ve kalbime bir ağırlık vermekteydi. Arkadaşım herhalde bu durgunluğumu anlamış olacak ki koluma dokundu ve konuşmaya başladı:

"**Ohannes, arkadaşım**" dedi. "**Başımızdaki dertler çok ama, Allah gene de büyüktür. Her insana o insanın kısmetini biçmiştir. Kim Allahın ölçüp biçip verdiği kaderi ve kısmeti sakalının tek bir kılı kadar değiştirebilir. Öyleyse ne diye hayatının akışı istediğin gibi olmuyor diye üzülüyorsun? Ne diye gökte iki ay yerine bir ay var diye endişelere kapılıyorsun?**"

Arap kadehini şarapla doldurdu, pasta tabağını da önüme iterek kendisine bir sigara sardı. Bunu yakıp derin bir nefes çektikten sonra devam etti.

"**Şimdi geleceğinden endişe için üzüntülüsün. Bunlarla ne diye zihnini karıştırıyorsun? Her kim geleceğini kendi arzularına göre düzenlemeğe, ayarlamağa kalkıyorsa, çöldeki kumlara yazı yazıyor demektir. İlk esecek rüzgârın, çölün kumlarına yazılan yazıyı**

sildiği gibi bizim gelecek için yaptığımız planlarımızı da siler. Gel şimdi sana kendi hayatımın hikâyesinden bir sahifeyi açıklayayım. Allahın iradesi ile Türk ordusunun bir subayı olduğum halde bir Ermenin ricası ile Ermeni subayı olduğunu bildiğim halde seni niçin koruduğumu anlatayım."

BÖLÜM XVII

ARABIN HİKÂYESİ

Arap elini kaldırıp Ağrı dağını gösterdi. Gözleri parlıyordu ve yüzündeki delici ifade yumuşamamıştı. **"Buradan çok uzakta, bu büyük Ağrı dağından çok uzak bir mesafede büyük bir çöl ve bu çölde de doğduğum şehir vardır"** diye başladı. **"Ben Şamda doğmuş bir arabım. Şam güzellik yönünden şehirlerin incisidir. Çölün kenarında çıplak tepelerin ortasında bahçelerden yapılma bir vaha gibidir. Günlerce susuz çöllerde seyahat eden kervanlar, uzaktan Şam'ın yeşil bahçeler arasından sivrilip parıldayan minarelerini gördükleri zaman sanki bir an için cennete geldiklerini zannederler. Babamın adı Abdürrahmandı ve nesillerden beri Şamda tüccarlık yapan bir ailenin çocuğuydu. Büyük çapta iş yapardı. Buharadan Kahireye kadar önemli ticaret merkezi olan şehirlerin hepsi ile ticari ilgisi ve temasları vardı. İşinin önemli bir şubesi de İzmirdeydi. Ben daha yirmi yaşında iken babamın buradaki işlerini bu işi yöneten adamdan öğrenmek üzere İzmire gönderildim."**

"Yirmi yaşında bir insan, ticaretden başka diğer bir çok şeylerle de ilgilenir. İzmir de, insanı ayartıp baştan çıkaracak pek çok özellikleri olan bir şehirdir. Bir sene içinde ticaret işlerindeki tecrübelerim pek hayli genişledi. İyi yetiştirilmiş, genç ve zengin bir insan-

dım. Böyle bir insan olarak İzmir beni kollarına davet eden ve okşayan güzel bir kadın gibiydi. Burası sevgi, heyecan ve macera için çok müsait, adeta açılmış bir gül gibi renkli bir şehirdir. Arkasını dağlara dayamış, ayaklarını denizin mavi sularına daldırmış çok güzel bir belde. Allahın iradesi beni Ekrem beyle karşılaştırmasaydı her şey yolunda gidecek ve ben de sonunda halı, pamuklu mensucat, parfümeri, tütün ve diğer ticaret malları işlerine dalacak ve bu şehirde yerleşip gidecektim."

Arap konuşmasına biraz ara verip gözleri altımızdaki ay ışığı ile aydınlanmış caddeden geçen bir deve kervanına daldı. Kervanın develerinin ayak sesleri ve boyunlarındaki çanların şıngırtıları işitiliyordu. Arap içini çekti. "**Çanlar**" dedi. "**Sesleri kulaklarıma ne kadar da tatlı geliyor. Daha çocuk yaşta iken ben bu kervanlarla deve üstünde Şamdan Kermanşaha, Tahrana, Bağdada ve İsfahana gitmiştim**".

Deve kervanı geçip uzaklaştı ve Arap tekrar kaldığı yerden hikâyesine devam etti.

"**Ekrem bey Türktü. O da tüccardı. Şehrin banliyösünde bir köşkte oturuyordu. Köşk dağın eteğinde büyük duvarlarla çevrili bir bahçenin içindeydi. Çok güzel bir yerdeydi ve buradan bütün şehir ve liman ayaklarımızın altındaymış gibi gözükürdü. Bu bahçede oturup limanı, batının garip memleketlerine gidip gelen büyük gemilerin limana giriş ve çıkışlarını seyretmeyi çok severdim. Bahçedeki fıskiyeli havuz havayı serinletir, büyük ve çok eski ağaçlar bahçeyi gölgelendirirdi**".

"**Hepimizin bahtını ve kaderini Allah çizmiştir. Bizler ister istemez yaptığımız ufak te-**

fek hareketlerle, Allahın bize lâyık gördüğü akıbeti hazırlarız. Benim de kaderimin çizilmesine sebep olan şeyler bir Kirmenşah halısı ile Gürcü asıllı dansöz bir kadın olmuştu. Halı pazarda alınıp satılan cinsten bir halı değil, normal ticari alış verişlerin dışında çok yüksek değerdeki malların el değiştirdiği çok özel alış verişlerde rastlanan değerde bir halıydı. Hatta bu cinsten alışverişlerde bile böyle bir halıya rastlanması nadir görülürdü. Böyle eşsiz bir halı elime geçtiğinde tabiki çok heyecanlandım. Bu halının tarihi ve hikâyesi neydi? Kim bilir? Herhalde geçmişte ya vahşi bir kabile reisinin çadırını süslemişti, yahut da sarayların birinde bir sultanın hareminde ya yere serilmişti yahut da duvara asılmıştı".

"Halıyı değerlendirmesi ve menşeini tayin etmesi için alıp Ekrem Beyin evine götürdüm. Halı değerini ve menşeini tesbit yönünden Türkiyede Ekrem beyden daha yetkili bir adam bulmak zordu. Her ne kadar ben halının nadir ve çok değerli bir mal olduğunu anladımsa da, bu benim için nihayet satılması gereken bir tüccar metaı idi. Fakat bu şişman Türk için bu halı büsbütün başka bir şeydi. Halıyı kucaklayıp göğsüne bastırdı ve etli yumuşak dudaklarına değdirdi. Halının bölümlerini yüzüne sürdü. Böyle bir halının İzmire gelmiş olmasını bir ziyafetle kutlamamız gerektiğinde ısrar etti. Bu kararı verince de hizmetçilerini çağırıp halının şerefine büyük bir içki sofrası hazırlamalarını emretti".

"İzmire geldiğimden beri Peygamberin Kuranda yazılmış olan ihtar ve emirlerinin, bunlara riayet etmenin zevklerimi bir hayli sınırlandırması sebebiyle üzerimde büyük bir et-

kisi kalmamıştı. Bundan ötürü de gece bol bol içki içmekte mahzur görmedim. Belki de içtiğim şarabın etkisiyle, halının uygun bir şekilde ve fiyatla satılması işini Ekrem beye bıraktım. Bunu söyleyince Ekrem bey yerinden fırlayıp iki yanağımdan birden öptü ve bana bir ödül vereceğini söyleyip odadan çıktı. Bir kaç dakika sonra geri döndüğünde dansöz elbisesi giymiş peçeli bir kadınla birlikteydi. Bir hizmetçi flüt çalmağa ve kadınla dansetmeğe başladı. Ekrem bey ayağa kalkıp getirdiğim halıyı yerleştirdiği sofanın üzerinden alıp yere serdi ve kadında bu halının üstünde dansetmeye başladı. O ana kadar bu dansöz kadına pek dikkatli bir şekilde bakmamış ve varlığı ile pek ilgilenmemiştim. Profesyonel dansözlerin güzellikleri ve uysallıkları ile meşhur oldukları bilmediğim bir şey değildi. Fakat bu halının üstünde, vücudunun her yerini ritmik hareketlerle titreterek dans etmeğe başlar başlamaz kanımın kaynamağa ve şakaklarımın zonklamaya başladığını hissettim. O ana kadar içimde böyle bir hissin doğduğunu ve bu hissin boğazıma kadar bütün vücudumu doldurduğunu hiç bilmiyorum. O evde misafir olduğumu ve ev sahibinin varlığını unutmuştum. Ayağa kalktım ve gözlerimi o anda peçesini aralayıp şaka edercesine çapkın bir gülümseme ile bana gülen dansözün gözlerine diktim. Kolundan yakalayıp sıkıca göğsüme bastırdım. İçimi dolduran büyük bir arzu, şevk ve şehvetle kendimden geçmiştim. Türkün kollarımdan yakalayıp beni geri çektiğini, kulağıma dansözün karısı olduğunu haykırdığını zor farkediyordum. Adamı bir kenara ittim. Kafamda kalın bir sopa darbesinin acısını hissedip, bu

darbe ile kendime gelene kadar adamın varlığını unutmuştum. Türk kalın bir sopa ile üzerime hücum etmişti. Kamamı çektim. Üzerine atılıp kamayı göğsüne sapladım. Geriye dansözü kucakladığım yere döndüm. Dansöz ortadan kaybolmuştu".

"Evin içinde kopan feryatlar kulaklarıma erişti. Bu sesler, çığlık ve haykırışlara karışan insanların ayak sesleriydi. İçimi doldurmuş olan hiddet ve öfke, geldiği kadar çabuk bir şekilde kayboldu. Şimdi sadece kaçmayı ve buradan kurtulmayı düşünüyordum. Odanın pencerelerinden birinden bahçeye atladım. Bahçe duvarını aşıp şehre doğru koşmaya başladım. Vakit geceydi. Evime gidersem polisin orada beni beklemekte olacağını düşünerek eve gitmekten korkuyordum. Böylece karanlık sokaklarda saatlerce dolaştım".

"Babamın İzmirdeki işlerine bakan adamları arasında bir Ermeni vardı ki bu adamı, Karakilisede senin için benim yardımımı sağlıyan adamdır. Bu adam İzmirde bana gizli sayılacak bazı işler görmüştü. Çaresizlik içinde gene kendine baş vurmaya karar verdim. Evine gidip kendisini uyandırdım. Düştüğüm zor durumu kendisine anlattım. Kendimi onun idaresine ve korumasına bıraktım. Çok akıllı ve sır saklamayı bilen bir insan gibi hareket etti. Üç gün evinde saklandım. Bu arada kendisi gidip küçük bir ticari teknesi olan bir Rumu buldu ve onunla beni İstanbula kaçırması için anlaştı. Bu yolculuk o zamana kadar yaptığım ilk deniz yolculuğuydu ve hiç hoşlanmamıştım. Gemi İzmir Limanında pek çok benzerleri görülen motorlu küçükçe bir mavunaydı. Denizin hırçın ve dalgalı oluşu beni çok etkilemiş ve yolculuğun büyük bir

kısmında deniz tutmasından çok rahatsız olmuştum".

"Düştüğüm zor durumu öğrenmiş olan İstanbuldaki akrabalarımdan bazıları, motorun yanaştığı rıhtıma gelip beni karşıladılar. arkadaşlarım idare makamları ile durumu uygun bir şekilde halledinceye kadar ben İstanbulda da gizlendim. Yıl 1914 dü. Az sonra da harp başladı. Beni yedek subay olarak orduya aldılar ve Mezopotamya cephesine gönderdiler. Burada İngilizlere karşı savaştık ve İngiliz Kolordusunu esir aldık. O gün bu gün arasız olarak savaşıyoruz. Bana öyle geldiki dünyanın bir ucundan öbür ucuna her ülkeden gelmiş her çeşit insanlara karşı harbettik. Ruslara, İngilizlere, Ermenilere, Hintlilere, Hristiyanlara ve Müslümanlara ve hatta kendi soyum olan Araplara karşı savaştık. Karakilisede, benim İzmir'den kaçmamı sağlamış olan Ermeni'ye Homodyana tekrar rastladım. Kendisini bir Ermeni esir grubu içinde görüp tanıdım. Hem kendisini ve hem de kendisi senin için bana ricada bulunduğu zaman seni koruduğun için çok memnunum."

Arap kendisine bir kadeh daha şarap doldurduktan sonra sandalyesini öne doğru eğerek, "Bir arabın üzüm suyundan yapılmış olan bu içkiyi çok içmesi hiç iyi bir şey değildir" dedi. "Arapların kanında çöl güneşi vardır. Şarap bu kanı öyle kaynatır ki böyle bir zamanda içinde bir arzu uyanırsa, bu arzu hiç ölmez. Vaktiyle beni içkiden vaz geçirmek istiyenler böyle söylemişlerdi. Bu söyledikleri herhalde doğru bir sözdü. Çünkü ben halâ aklımdan bu dansözün anısını çıkaramadım ve bundan sonra da çıkaramayacağım. Fakat arada sırada da, bu sadece şarabın etkisi ile olacak bir

şey değil diye düşünürüm. Bana öyle geliyor ki Ohannes, bir çok şeylerde bizim anlayış imkânlarımızın çok ötesinde bir keramet var. Benim için Türkün evine götürdüğüm halı sadece bir halıydı. Danseden Gürcü kadın da sadece dansöz bir kadındı. Fakat bu kadın o halının üstünde dansetmeye başlayınca, bunların ikisi de benim gözümde dünyada elde etmeyi en çok istediğim şeyler oldular".

"Şimdi dünyanın bir yerinde vahşi bir kabile reisinin çadırı veya bir prens veya sultanın odası için dokunmuş, nesillerin heyecanlarını, aşklarını ve trajedilerini renklerinde ve tekstüründe ifade eden bir Kirmanşah halısı var. Keza dünyanın başka bir yerinde Gürcü asıllı dansöz bir kadın var. İnşallah harp bitsin, ben bu halıyla bu Gürcü kadını arayıp bulacağım. Bunları birbirlerinin önüne sereceğim. Belki o zaman tılsım gene kerametini gösterecek".

BÖLÜM XVIII

ERİVAN VE AĞRI OVASI

Çocukluğumda ilk defa Erivanı gördüğüm günden bu güne, bu şehirde büyük değişiklikler oldu. O zaman ben Tiflis'deki tarım okulunda okuyordum. Okul idaresi tarafından tertiplenen ve onların kontrolunda talebelere yaptırılan bir Tatbiki eğitim gezisine katılmış ve bir öğrenci grubu ile Erivana da uğramıştık. Bu gezide gördüğümüz yerler içinde harebeler şehri Anmi hariç olmak üzere, Erivan gezdiğimiz her yer ve şehirden daha çok beni ilgilendirmişti.

Şimdi Ermenistanın baş şehri olan Erivan çok eski ve tarihi bir şehirdir. Çeşitli devirlerde İranlıların, Moğolların, Türklerin ve Rusların istilâlarına uğramış ve istilâcıların hepside bu şehrin insanları üstünde izlerini ve etkilerini bırakmışlardır. Bu şehirde Doğu ile Batının garip bir şekilde birbirleri ile karıştığı görülür. Bir Rus kilisesinin kubbesi, bir İran camiinin minaresi ve bir Ermeni katedralinin gotik çan kulesi, bunların her birinin cennet yönü olarak gördükleri yönlere doğru çevrilmiştir. Türk ve Ermeni köylülerinin oturdukları kerpiç ve taş barınaklar ve bunlar arasında geçen iğri büğrü yollardan oluşan mahalleleri olduğu gibi, zengin insanların kaşanelerinin sıralandığı geniş bulvarları da vardır. Ben bu şehri ilk gördüğümde burada neşeli, renkli ve bolluk içinde bir hayat vardı. Hazer Denizinin ötesindeki çöllerden gelen deve kervanları, taşıdıkları yükler kendi cüsselerinden

de büyük küçücük merkepler, öküzlerle çekilen köylü arabaları gümüş kakmalı ve koşumlar takılmış fayton arabaları, Kürt ve Türk çocuklarının dağlardan indirdikleri koyun ve sığır sürüleri Erivan sokaklarında yol hakkı için otomobillerle mücadele ederlerdi. Lokanta ve gazinolar ağızlarına kadar dolardı. Çarlık ordusunun üniformasını giymiş subaylar, prensler ve dilenciler, beyaz ve siyah derili insanlar, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, parklarda ve Astofiyan bulvarında omzu omuza dolaşırlardı.

Şehir Zangar nehrinin kıyısında, bu nehrin geniş Ağrı ovasının akmangan yaylasındaki bir boğazdan çıktığı noktada kurulmuştur. Ağrı ovası Erivana 50 kilometre kadar mesafedeki Ağrı dağının eteklerine kadar uzanan, su sathı kadar dümdüz bir ovadır. Bu ovada pek çok köyler vardır. Bu köyler Ermenistanın diğer bölgelerindeki köylerden belirli farkları olan köylerdir. Bu köyler İranlıların Ermenistana egemenlik kurdukları devreyi hatırlatan köylerdir ve köy evlerinin yapısında İran köy yapıtlarının etkileri çok görülür. İyice köy evleri güneşte kurutulmuş tuğlalarla yapılmış evler olmakla beraber, çoğunluğu bir metre kadar kalınlıkta kerpiçten yapılma kalın duvarları olan evlerdir. Bu evler saman ve kamıştan yapılma damlarla örtülüdür. Köyün meydanı genellikle küçük kerpiçten yapılma evlerin aralarından gelen çarpuk, çurpuk yolların karmakarışık bir şekilde birleştiği yerdir. Köyün çevresinde de, genellikle daha zengin köylülerin evleri bulunur. Bunlar birbirinden bir hayli uzak mesafede ve duvarlarla çevrili bahçeleri bulunan evlerdir. Kiraz, şeftali ve dut ağaçlarının tepeleri bu duvarlardan daha yüksek olup, bunlar dışarıdan duvarların seviyesini aşmış olarak görünürler. Dar sokaklarda uzun kavak ağaçları

vardır ve sulama kanallarından akan sular tarlaları sular. Bu kanallardaki su bölgeye hayat veren kan gibi kıymetli bir sudur. Bu sulama kanalları Aras ve Zangar nehirlerinden uzun yollar aşarak gelirler. Bölgenin iklimi aşağı yukarı kuru olduğundan, bu sulama kanalları olmasa bütün ova çöle dönecektir. Ovadaki hemen hemen bütün köylerin su ihtiyacı bu sulama kanalları ile sağlanır. İçme ve pişirme için gerekli su, sığırlar, domuzlar ve çocuklar için ideal bir banyo yeri olan aynı sulama kanallarından kovalarla çekilerek çıkarılır.

Ağrı ovasındaki bu köylerde, bu bahçeler ve çöl toprağında Ermenistanın ruhu, onun sihir ve büyüsü veya doğunun daha başka çekici ne özelliği varsa bu diğer bölgelerden daha çok burada hissedilir. Sokaklar insanların ayaklarının bileklerine kadar battığı tozla kaplıdır. Evler yakıcı güneş ışınlarının yansıması ile altın gibi parlar; ağaçların altında koyu mor renkli gölgeler husule gelir; etraftaki çöl ve ileride görülen yüksek dağlar, çocukluğumda gördüğüm rüyaların ve dinlediğim masalların birer parçasını teşkil ederler. Alaaddin'de herhalde böyle bir diyarda yaşamış ve böyle bir yerde sihirli lambası ile mucizeler yaratmıştır.

İşte bu tarif ettiğim gibi bir Ermeni köyünde akşamın çöktüğünü ve havanın kararduğını anımsıyorum. Bu köyde, kenarlarında uzun kavak ağaçları sıralanan ve biraz ilerideki yıkılmış duvarların üstünden de meyva ağaçlarının sarktığı bir yol vardı. Ağaçların altından akmakta olan derede kadınlar çamaşır yıkıyorlardı ve çıplak ayaklı çocuklar da civarda oyun oynuyorlardı. Bir bahçe duvarı kapısından yüzü peçeli bir Türk kadını çıkar, bir an için durur ve sonra so-

kakta yürüyüp başka bir evin kapı tokmağını çalar ve içeri girer ve kaybolur. Uzaktan insanın kulağının güçlükle işiteceği bir çan sesi duyulmağa başlar. Bu sesler gitgide artar ve derken köyün ana yolunda bir deve kervanının mağrur ve vakarlı bir geçit resmi başlar. Bunlar ya Mezopotamyadan, ya Buharadan, ya Dağıstandan, ya Isfahandan veyahut da gene adı macera ve büyü ifade eden diğer isimde uzak bir diyardan gelmektedirler. Bu kervan köyden geçerken ve köyden geçtikten sonra da köyün ekili tarlaları arasından geçerek uzaklaşıp karlı Ağrı dağına doğru hayal meyal görülüp kaybolana kadar onu gözlerimle takip eder ve kaybolduktan sonra da nerelere gittikleri hakkında hayaller kurardım. Bu geçip giden deve kervanı, içimde duyduğum tarifi imkânsız bir çok arzuların tatminsizliğinin acısını bırakırdı.

Bu bölgeyi bir çocuk olarak gördüğüm o günlerden beri burada ne büyük değişiklikler oldu. Savaş burayı da kasıp kavurdu. Şehir kıtlığın ve salgınların pençesine düştü. Evsiz kalmış çocuklar, yarı ölü mülteciler şimdi bu şehirde sokaklardaki süprüntüleri ve yemek artıklarını toplamak için sokak köpekleri ile rekabet halindeler. Ovadaki Türk köylerinin çoğu şimdi sadece güneşte kurumuş çamur ve yanmış inşaat sırıklarının enkazı halinde.

Erivanda bir kaç hafta kadar kaldıktan sonra, komutam altına verilen bir kaç düzine askerden ibaret bir kuvvetle Arpaçay nehri boyunca devriye görevi yapmakla görevlendirildim. Karargâhımı Başaberiyan köyünde kurdum.

Arkadaşım Araba üzüntü ile veda edip ayrıldım. Kendisini gene hapishaneye göndermek zorundaydım. Fakat orada kendisine iyi muamele

yapılacağını bana söz verdiler. Kendisinin bir kaç hafta sonra Bolşevikler idareye el koydukları zaman diğer Türk esirleri ile birlikte Türkiye-ye yollandığını sözlerime eklemeliyim.

Türk ordusu hareketsizdi ve Bolşevik Rus hükümetinin baskısı altında o ana kadar işgal ettikleri toprakları korumakla yetiniyordu.

Arpaçay boyunca devriye görevi yaptığım bölge, Başaberiyan köyünden tarihi Ani şehri kalıntılarının karşısında Türklerin elinde bulunan bir noktaya kadar uzanıyordu.

BÖLÜM XIX

GEÇMİŞTEKİ İHTİŞAM

İnsanların ve ırkların geliş ve gidişleri, krallıkların yükseliş ve batışları Ermenistanda heykel haline getirilmiş kayalarda ve memleketin her tarafına dağılmış olan tarihi kalıntılarda okunur. Bu kalıntıların en büyüğü de bir zamanlar eski Ermenistan krallığının baş şehri olan Ani'deki anıt ve kalıntılardır.

Hayat hikâyemi size anlatırken kendi milletimin kusurlarından hiç birini saklamaya kalkmadım. Ne derece geri kalmış insanlar olduklarının, işledikleri günâhların, yaptıkları gaddarlıkların, kabiliyetsizliklerinin ve ahmakça hatalarının bilhassa üzerinde durdum. Bunu yapar ve bu kusurları belirtirken de milletimin bu kötülüklerini, şartların yarattığı yaralardan ötürü olduğunun anlaşılacağına ve bundan ötürü de hoş görülüp, sempati ile karşılanacağına inandım. Buna karşılık olarak Ermenistanın ve Ermenilerin gurur duyacakları şeyler de vardır. Şimdi size her Ermeninin gurur ve şeref duyduğu, tarihin derinliklerinde kalmış ve kaybolmuş ihtişamlı geçmişinin anıtlarını sinesinde saklıyan Ani'nin hikâyesini anlatacağım.

Ahi bölgesi çıplak, soğuk ve sakin bir bölgedir. Çıplak dağlarla çevrili geniş bir yüksek yaylada bulunmaktadır. Karşısındaki ova gibi geniş yüksek yaylada Arpa Nehri yılankavi bir şekilde kıvrıntılar yapan geniş ve derin bir dere yatağı oymuştur. Ani'nin bulunduğu yerde Arpa Nehri-

nin küçük bir kolu küçük bir yarım daire şeklinde bir kavis çizerek derin bir dere yatağı oyup Arpa Nehrine açılır. Bu iki dere arasında burun şeklinde dar boyunlu bir kara parçası vardır. Ani iki tarafında dik yamaçlı dere yatakları bulunan bu burun gibi kara parçasının üzerinde kurulmuştur.

Şehrin etrafını iki sıra halinde kale duvarları çevrelemiş olup, bu kale duvarları yarımadanın boyun kısmına doğru uzanırlar. Bu çifte kale duvarları şehrin savunmasını sağlamış olup bu savunmanın en zayıf noktası da böyle bir koruyucu duvardan yoksun olan boyun kısmıdır. Şehrin ortasında tepe gibi yüksek bir kaya parçası vardır ve bunun en yüksek kısmında da bir kale kurulmuştur. Gene aynı tepe üzerinde daha küçük diğer bir kale daha vardır ve bu ikinci kale, dere yatağından dik bir şekilde yükselip diğer kaleden tecrit edilmiş durumdadır.

Şehri kurmak için seçtikleri yer anlaşılan şehrin savunması ön plana alınarak seçilmiş bir yerdi. Bu şehrin savunma yönünden özellikleri o devirdeki tahkimli diğer şehir ve kalelerde ve bu arada diğer tahkimli Ermeni şehir ve kalelerinde olduğu gibi derin vadilere açılan burun şeklindeki bir kara parçasında kurulmuş olmasıydı. Ani'nin çevresinin beşte dördü orta çağların muharebe şart ve imkânlarına göre zaptedilmesi imkânsız bir kale durumundadır. Fakat geri kalan beşte biri ise bu kısımda savunma su hendeklerine ve kulelere dayandığından nisbeten zayıftır.

Ani şimdi içinde insanlar yaşamıyan ve sadece harabelerden ibaret bir şehirdir. Fakat bu harabeler içinde bazı binalar bilhassa şehrin katedrali oldukça iyi bir şekilde yüzyılların etkisine

dayanmış ve ayakta kalmışlardır. Çoğu yıkılmış olmalarına rağmen bu harabelerin büyüklüğü ve yapı karakterleri, Avrupanın barbarlığın en ileri seviyesinde bulunduğu bir devrede burada gelişmiş bir hıristiyanlık uygarlığının bulunduğuna ve bu uygarlığın bilhassa sanat ve mimarlık yönlerinden çok ileri bir gelişme seviyesine vardığına en açık bir belirti teşkil etmektedir.

Ani'deki yapıtların hangi tarihlerde başlamış olduğu pek iyi bilinmiyor. Fakat şehrin surlarında bu surların Milattan Sonra 977 - 989 yılları arasında Kral Simbut tarafından yaptırıldıkları yazılıdır. Selçuk sultanı Alpaslan 1064 yılında Ani'yi 25 günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirmiştir. Ani bu tarihten önceki devrede ihtişam ve kudretinin zirvesine varmıştı. Alpaslan tarafından zaptedilmesinden sonra şehir defalarca Hıristiyan ve İslâm idareciler arasında el değiştirdi. 1239 da Cengiz Hanın orduları ani bir akınla Ani'yi ele geçirip yağma ve tahrip ettiler. Sonra gelen felâket ise büyük bir zelzele oldu ve şehrin hemen hemen bütün binaları yıkılarak halkın da şehri bırakıp gitmelerine sebep oldu.

Onbirinci yüzyılda Ani'nin nüfusunun 100.000 den aşağı olmadığı söylenir. Bazı otoriteler de bu rakamın iki mislinden bahsederler. Ani'de ve civarında 200 den fazla kilise bulunduğu söylenmektedir ve Ani'nin diğer bir ismi de "**Kiliseli şehir**" dir. Şehrin büyüklüğüne misal olarak gösterilen diğer bir şey de Milattan Sonra 1022 yılında Kafkasyada bir sefere çıktıktan sonra kışı Trabzon civarında geçiren Bizans İmparatoru II. Basil'in, Ani'den gelen Ermeni kilisesi patriğinin, patrikle birlikte gelen 12 piskopos, 70 keşiş, 2 alim ve 300 şövalyeden kurulu bir heyeti kabul etmiş olması gösterilir.

Ani'nin garip ve enteresan bir özelliği de burada çok geniş bir yeraltı dehliz sisteminin bulunuşudur. Bu dehlizler şimdiye kadar tam birşekilde incelenememişse de bunların kilometrelerce uzunlukta geçitler oldukları bilinir. Türkler bu yeraltı geçitlerine "**İçine girenin bir daha çıkamayacağı bir yer**" anlamına gelen bir isim de vermişlerdir. Hakikaten bu dehlizlerin bir çok kapılarından birinden 5 - 10 metre kadar öteye gitmeye cesaret edebilen pek çok insanın bir daha dönüş yolunu bulamıyarak hayatlarını kaybettikleri bilinmektedir. Bir geçit diğer geçide açılır ve her bir geçit kavisler, köşeler ve çatallanmalarla bütün bu labirent sistemini o derece karışık bir hale getirirler ki giriş yerinden elinde ip gibi dönüş yolunu bulmayı sağlayacak bir şey olmaksızın kısa bir mesafe gidenlerin yön hisleri tamamen ortadan kalkmakta ve dehlizin içinde kaybolmaktadır.

Ani harabeleri Ermeni için memleketlerinin tarihinin altın devrini belirten bir anıdır. Bizler o devirdeki Ermenistanı, bu günü yaşıyan bizler için kaybolmuş bir cennet olarak hatırlamak eğilimindeyiz. Fakat ben o devirde dahi her şeyin şimdi zannettiğim kadar güzel ve parlak olduğundan da şüphe ederim. O zamanda bu kaleleri, surları, sarayları ve kiliseleri yapmak ve bunların bakımını sağlamak, bunlarda yaşayan kralların, patriklerin, piskoposların ve bunların pek çok adamlarının beslenmesi, ihtişamlarının sağlanması gene köylülerin emeği ve alın teri ile olduğundan, bunun zavallı köylülere pek büyük bir yük teşkil etmiş olduğunu düşünürüm. Bu beslenen insanlar o kadar çokmuş ki sadece Bizans İmparatoru Basil II ye cemile olsun diye onu ziyarete 12 piskopos, bir sürü keşiş ve silahşör göndermişler. Bütün bu ihtişamı ve adamla-

rı besleme yükü köylülerin çalışmalarına ve alın terine dayanıyordu. Ani'de ve diğer yerlerde eski devirlerin bu gurur duyduğumuz muhteşem eserlerinin harabelerinin bu günkü gibi tipik Ermeni köylerinni pejmürde ve pis insan barınaklarının yanında yükseldiklerini farkettiğimi söylemem doğru olacaktır. Bütün bunlar hiç değilse benim için bir tezat gibi görünmektedir. Ani'nin ihtişamlı günlerinin Ermeni halkının altın günleri sayılmasa bile hiç değilse Ermeni halkının neler yapmaya kadir olduğunu göstermektedir ve bu yönden önemli sayılmalıdır.

Bugün insanlar tarafından terkedilmiş, yerdeki ve gökteki vahşi yaratıklara bırakılmış olan bu topraklar ve kalıntılar Ermeni halkının hıristiyan dinini kabulde bütün insanlara öncülük yaptığını ve bunu yapmakla komşuları olan insanlardan kendilerini ayırıp onların düşmanlığını kazandığını, Arpa çayının yataklarında bir sanatkültür ve uygarlık geliştirdiğini ve bu uygarlığın o zaman batıda bilinen uygarlığın çok ilerisinde olduğunu inkâr edilmez bir şekilde belirtir. Ani şimdi geçmiş ve ölmüş bir ihtişam devrinin anıtıdır.

BÖLÜM XX

ESİRLİK

Ben Arpaçay boyunca devriye görevi ile meşgul bulunduğum sıralarda Bolşevikler Taşnak hükümetini devirip idareye el koydular. Taşnakların idaresinde iken memleketin hali o derece kötü olmuştu ki ne ordu ve nede halk komünistlere karşı ciddi bir direnme göstermedi. Halk için daha kötüsü olamıyacağına göre idaredeki herhangi bir değişme, belki durumlarında bir değişiklik ve düzelme olur ümidi ile Taşnakların devrilişi hoş karşılandı.

Issız bir sınır karakolunda görev yapmakta olduğumdan devrime katılmadım. Hükümetin değiştiği haberi bize ulaştığında benim için yapılacak tek şeyin yeni hükümetten gelecek emre kadar yapmakta olduğum işe devam etmek olduğuna karar verdim. Yeni hükümetten aldığım ilk emir devriye görevi yaptığım bölgedeki köylerden vergi olarak zahire toplamak emri oldu. Bu iş zor ve zevksiz bir iş olmakla beraber, kudretimin imkânları nisbetinde bunu yerine getirmeğe çalıştım. Bütün memleket kıtlık içinde, halk da açlıktan ölmekteydi. Böyle bir devirde buğday ve zahire, ticaret mallarının en kıymetlisiydi. Buğday demek adeta yaşam demekti. Köylüler ellerinde olan kıymetli zahirelerini vermemek için bütün zeka ve kurnazlıklarını kullanmaktaydılar. Bu şartlar altında hükümete vergi diye zahire toplamaya kalkışmak ya çok sert ve nahoş tedbirlere başvurmak suretiyle mümkün

olabilirdi yahut ta tamamen sonuçsuz kalmağa mahkûmdu. Şahsen benim sempatim bu tip bir vergiden kendilerini kurtarmaya çalışan köylülerden yanaydı. Defalarca hükümet tarafından el konulma ve zorla yapılan satın almalardan sonra kendilerine kalan az bir miktardaki hububat ve zahirelerini ellerinden almak sadece ellerinden emek ve alın terlerinin mahsüllerini almakla kalmayıp, ellerinde ancak kendi acil ihtiyaçlarına yetecek kadar zahire kalmış olmasından ötürü bunları açlığa mahkûm etmek demek oluyordu. Geleceğin bunlara getireceği şartlar ise büsbütün daha feciydi. Ben bu vergi diye zahire toplama işinde, yerine getirmeğe niyetim olmayan korkunç tehditlerde bulunmaktan başka bir kuvvet ve zor kullanmağa girişmediğimden ve köylülerde tehditlerimin kuru sıkı olduğunu kolaylıkla farkettiklerinden ancak orta derecede bir başarı sağlayabilmiştim.

Gerek Rusyada ve gerekse Kafkasyadaki savaş tecrübelerimden çeşitli olaylar hafızamda oldukça belirli bir şekilde kaldığı halde, bunların tarihlerini ancak aşağı yukarı bir şekilde hatırlarım. Hattâ bu çeşitli olayları tarihlerine göre doğru düzgün bir şekilde sıraya koymakta bile güçlük çekerim. Fakat hatırladığım tarihlerden bir tanesi hiç aklımdan çıkmazki bu 26 Ocak 1921 tarihidir. O gün iki gün önce postaya verilmiş ve Bolşevik rejiminin kurulmasından önce orduda vazife almış bütün subayların emrin yazılışından sonra üç gün içinde vazife gördükleri bölgenin komutanlığına baş vurmalarını bildirir bir emir aldım. Emir keza tesbit edilen zaman süresi içinde emrin gereğini yerine getirmiyenlere hiç bir mazeret tanınmayacağını da bildiriyordu. Emir elime geldiğinde tanınan sürenin iki günü zaten geçmiş bulunuyordu ve tesbit edilen

zamanda da bölge komutanlığına varabilmem imkân dışındaydı. Birliğimin komutasını çavuşa bırakarak hiç vakit kaybetmeden Erivana doğru yola çıktım ve oraya tesbit edilen tarihten iki gün sonra varabildim. Varır varmaz da hemen Ordu karargâhına başvurdum.

Burada hiç bir sebep gösterilmeksizin ve açıklama yapılmaksızın tutuklanmış olduğumu öğrenip şaşırıp kaldım. Aynı gün muhafaza altında atla Erivana 30 kilometre kada mesafedeki Eçmiyazin'e gönderildik. Eçmiyazin'de vaktiyle aynı alayda birlikte çalıştığımız ve kendisini arkadaş saydığım bir subayın önüne çıkarıldık. Kendisini görünce muhafızlarımdan ayrılıp, bir iki adım öne çıktım ve bu subaya adı ile seslenerek, **"Başmakyan, lütfen niçin tutuklandığımı söylermisin?"** diye sordum. Başmakyanı arkadaş saymakta yanıldığım hemen belli oldu. Kızgın ve sert bir şekilde bağırarak yerimden kıpırdamamı söyledi ve artık zamanın değiştiğini hatırlattı. Elindeki kâğıtları inceledikten sonra benim Erivana geri gönderilip orada hapsedilmemi emretti. Ne gibi bir suç işlediğim yönünde de bana hiç bir şey bildirilmedi; cevap vermem için hiç bir soru sorulmadı ve benden hiç bir şeyi açıklamam istenmedi.

Erivana dönüşümüz sırasında muhafızlardan tutuklanmaların sebebini öğrenmek istedim. Bunlar hükümetin devrilmesine yardım eden subayların dışında bütük ordu subaylarının, hükümetin karargâha baş vurma emrine vaktinde uyanlar da dahil olmak üzere hepsinin tutuklanmış olduklarını söylediler. Keza bunların yaya olarak Tiflis - Moskova demiryolu üzerindeki Akstafa istasyonuna gönderildiklerini ilave ettiler. Akstafa'ya kadar yapılan yürüyüşten sağ ka-

labilenler de trenle Rusyaya gönderilmişler ve bu gidenlerden de hiç biri geri dönmemiş.

Muhafızlarım beni Erivan civarında bir yerde bulunan askeri Cezaevine götürdüler. Geniş bir odaya atıldım. Oda da hepsi de benim gibi subay olan ve çoğunu tanıdığım benden evvel buraya sokulmuş diğer tutuklular tarafından selâmlandım, Bunlar arasında eskiden görev aldığım alaylardan birine komuta etmiş Boris Komarov adlı bir Rus albayı da vardı. Bu albay uzun boylu ve iri yapılı bir adamdı. Kızıl renkli saçları ve sakalları vardı ve daima sert ve asık suratlı bir adamdı. Birisine hitap ederken başını arkaya doğru çeker ve alnını havaya kaldırırdı. Ben ermeniler arasında orta boylu bir adamım, fakat Ruslara göre oldukça kısa boylu sayılırım. Böyle olunca da bu albay bana hitap ederken yüzünden sadece karmakarışık kızıl saç ve sakallar arasında kocaman açılmış iki burun deliğinden başka bir şey göremezdim. Çok sert ve ceberut bir adamdı ve eline düşen komünistlere yaptığı muamelelerin kötülüğü ile meşum bir ün kazanmıştı. Bu esirler yakalanınca hiç geciktirilmeksizin ve hiç bir formaliteye tabi tutulmaksızın derhal ya asılır ya da kurşuna dizilirlerdi. Kendisini hiç sevmezdim. Bu hissimi herhalde o da anlamış olacak ki beni her zaman güç ve pis işlerde görevlendirirdi ve bu görevleri yerine getirme şeklim de kendisini hiç hoşnut etmezdi.

Ben bu adamın eline geçen bütün esirleri öldürmeyi adet edinmiş olmasına da isyan ederdim. Esirliğin ve esir olarak ölümü beklemenin kara ve soğuk yalnızlığını ve ümitsiz ruh haletini bizzat kendim de yaşamış ve hissetmiştim. Bu hiç kimsenin çekmesini istemediğim korkunç bir işkencedir. Hayatla ölüm arasındaki bu kor-

kunç devreyi yaşayan, böyle onur ve haysiyet kırıcı durumla karşılaşan bir insanın ruhunda o derece derin bir ümitsizlik uyanır ve bu adam manen o derece yıkılır ki, sonra kurtulsa bile artık ruhen değişmiş bir insan olur ve bütün hayatı boyunca iyi ve kötü zamanlarında bu değişmenin etkisinden kurtulamaz. Esir olarak Erzurum yollarında sırtımdaki cephane sandığının ağırlığı ile ezilirken itilip, kakıldığımda ben de esirliğin bu gurur ve haysiyet kırıcı etkisini hissetmiş ve bunun doğurduğu ümitsizlik hissini bizzat duymuştum. Gene etrafımda azgın bir Türk grubu toplanmış ve bunlardan biri kınından çıkardığı hançerini bana doğru uzatıp, yürü gelde seni öldüreyim diye emrettiği zaman aynı acı ve haysiyet kırıcı hissi duymuştum. Bu duyulan bir acı hissi, çekilen zorluğun yahut karşılaşılan tehlikenin yakınlığı veya derecesi ile ilgili bir his değildir; zira insan ıstırap ve tehlikenin ta içinde olup bunlara karşı hisleri zaten donmuş durumdadır.

Rusyada, Polonyada ve Almanyada katıldığım büyük savaşlarda silah arkadaşlarımın karmakarışık et yığınları haline geldiklerini görmüştüm. Kaderin bu savaşlarda her hangi bir anda bana da aynı akibeti reva görebileceğini biliyordum. Fakat çarpışma bittiğinde kendimi sapa sağlam ve güvenlik içinde bulur ve geçirmiş olduğum tehlikeye gülerdim. Fakat esir olmak, dayak yemek, aç bırakılmak ve her an kurşuna dizilmek ihtimali karşısında ümitsizlik ve sefalet içinde olmak insanın ruhunda o derece derin bir etki yaratıyorki, buzdan bir elin beni sıkarak hemen öldürmesini bu ezici hisse tercih ederim. böyle durumda çaresizlik içinde olmak, canlı canlı gömülürken bir adalenizi bile kıpırdatamamak hissine benzer ve bu ezici his insanın bütün

vücudunu kaplar. Geçirdiğim acı tecrübeler beni artık ne şartlar altında olursa olsun hiç bir kimseye aynı acıyı çektirmeğe cesaret edemiyecek hale getirdi. Bununla beraber bu şekilde acı çekenlerden bu çektikleri ıstıraptan ötürü kinlenip büsbütün gaddarlaştıklarını da çok görmüştüm.

Eğer kendisinde zaten bulunan zalimliğin ve ceberutluğun derecesini bilmeseydim eski Rus albayımın da şimdiki esirliğinde maruz kaldığı kötü muameleye bu şekilde bir reaksiyon göstereceğini tahmin ederdim.

Hapishanedeki mevcudumuz her gün yeni yeni ordu subaylarının ve Taşnak hükümeti memurlarının getirilmesi ile gitgide artıyordu. Nihayet 200 kişi kadar olduk. Gruplara ayrılarak hapishanenin odalarına dağıtıldık. Mevsim kıştı ve hava çok soğuktu. Benim diğer 30 kadar tutuklu ile birlikte kaldığım odanın zemini taştı. Pencerelerde cam yoktu, sadece demir parmaklıklar vardı. Yağmur ve kar odanın içine yağıyor ve zemin buz tutuyordu. Gündüzleri sokak ve kaldırımlardaki karları temizlemek veya buna benzer başka işler yaptırılmak için dışarı çıkarıldığımızdan halimiz o derece kötü sayılmazdı; fakat geceleri anlatılmaz derecede büyük bir ıstırap ve sefalete maruz kalırdık. Üstümüzdeki elbiselerden başka battaniye veya soğuktan korunacağımız bir örtümüz yoktu. Taş zeminden başka da yatacak, uyuyacak bir yer yoktu. Zemine uzanmak demek ise uzanır uzanmaz vücutlarımızın donması demekti. Uykusuzluğa dayanmak imkânı da olmadığından koyunlar gibi birbirimize sokulup, birbirimizi kucaklıyarak ısıtmak suretiyle yatmayı denedik. Sabahları uyandığımızda daima donmuş olan elbiselerimizin

taş zemine yapışmış olduğunu gördük. Gıda olarakta sadece günde yarım somun ekmek veriyorlardı.

Hapishaneye girişimizden daha bir hafta kadar bir zaman geçmemişti ki sefalet içindeki grubumuzdan bir kişi öldü. Zavallı Sahakyan; hapishaneye zaten hasta olarak gelmişti ve kısa zamanda durumu ağırlaştı. Böyle hasta bir adamın buradaki hayat şartlarına dayanabilmesi imkânsızdı. Kendisine yardım edebilmek için elimizden geleni yaptık; fakat elimizden gelenler hiçe yakındı. Ölmesinden bir gece önce odanın köşesinde kendisi ile konuştum ve avutmağa çalıştım. Kısa kış gününün son ışığı da dışarıda donuklaşırken odanın içi kapkaranlık olmuştu. Soğuk bir rüzgâr dışarıda yağan karları odanın pencerelerinden içeri sokuyor, karları odanın içinde tipi haline getiriyor ve duvara arkamızı dayayıp oturan benim ve Sahakyanın üstlerimize serpeliyordu. Diğer tutuklular zifiri karanlıkta ikimizi farketmeksizin birbirlerine sarılmış uyumaya çalışıyorlardı. Bir kısmı da odanın içinde bir ileri ve bir geri yürüyerek ve arasıra hohlıyarak ellerini ısıtarak soğuktan korunmağa uğraşıyorlardı. Hararetli bir şekilde birbirleri ile konuşanlar, küfür edenler, ahlayıp ofluyanlarla Tanrıya yalvaranlar da vardı.

Hasta adam devamlı bir şekilde titriyordu. Bana iyice sokulmuştu. Kolumu omuzuna koyup, başını göğsüme dayadım. Odaya giren karlar üzerine gelmesin diye üstüne eğildim. Kar tanecikleri böylece benim yüzüme ve boynuma geliyor ve bir hayaletin ellerinin tüy gibi hafifliği ile yüzümü fırçalıyor, eriyip ürpermeler yaratıyordu. Bir süre konuşmadan durduk. Bir kaç kere kendimden geçip uyur gibi oldum, fakat her

seferinde ölüme yaklaşmış olan bu adamın ritmik öksürükleri beni uyandırdı. Bir ara daha evvelkilerinden çok daha kuvvetli bir öksürük spazmından sonra "**Arkadaş**" dedi. "**Son birkaç sene içinde o kadar çok ıstırap ve çile çekenlerle karşılaştım ki artık çile ve ıstıraba karşı kayıtsız bir hale geldim; yahut da geldiğimi zannettim. Benim için artık insan hayatının kıymeti diye bir kavram kalmamıştı. Şimdi anladım ki ben bunu düşünürken başka insanların hayatları ve çektikleri çileler için düşünüyormuşum. Şimdi bu gece, bu soğuk, pis ve karanlık kovukta daha genç bir adamken ciğerlerimi söken bu öksürükle hayatım uçup gitmekte iken bu korkunç ve acı his beni de pençesine aldı. Şimdi benim çektiğim ıstırap ve can korkusu aynı şeyi çektiklerini gördüğüm insanlarınkinden daha fazla, benim için hayatın tatlılığı öldüklerini gördüğüm pek çok insanın hayatlarından tatlı bir şey değil**".

"**Yaşıyacak fazla bir zamanımın kalmadığını biliyorum. Eğer bu savaş olmasaydı, şimdi rahat ve güzel bir odada yanan sıcak ateşin karşısında neşeli arkadaşlarla beraber olacak, şarkı ve kahkahalarla şarap içecek, hoş hatıralar anlatacaktık. Önümde uzun sürecek bir hayat devresi bulunacaktı**".

Sahakyan birdenbire oturduğu yerde diklenip, sesi tizleşti ve anlaşılmaz bir hale geldi. Vahşi ve abuk sabuk bir şekilde konuşmağa başladı. Aklının ya harbin bazı korkunç olaylarına yahut da yaklaşan akibetine gittiği anlaşılıyordu. Histerik çığlıkları odada uyuyanları uyandırmıştı. Oda arkadaşlarımızın bazılarından hiddet ve azarlama, diğer bazlarından da merhamet ve

anlayış ifade eden sesler geliyordu. Gecenin karanlığında kim olduklarını tanıyamadığım bir kaç tanesi yanımıza gelip anlayışlı ve teselli edici sözler söylediler. Yanımıza oturup vücutları ile Sahakyanı ısıtmağa çalıştılar. Kollarıma sarılıp bir süre acıklı bir şekilde ağladı. Bütün gece küçük grubumuz diğer uyuyanlardan ayrı kalmış ve uyumamıştı. Ara sıra kısa bir süre için uyku bastırıyor, fakat acı soğuk bizi gene uyandırıyordu. Arada bir birimiz veya öbürümü ayağa kalkıp, kollarımızı sallayıp, ayaklarımızı yere vurarak donuklaşan kanlarımızı yeniden harekete getiriyorduk. Geçirdiği boğuk haykırma ve heyecan krizleri dışında sakinleşmişti. Nihayet gün ağarmaya başladı. Sabahleyin hapishane odamızdan çıkıp sokakları temizleme işine gittiğimiz de Sahakyanı yerde yatar bir halde bırakmıştık. Gittiğimizi de farketmemiş bir durumdaydı. O günkü işimizi tamamlayıp hapishaneye döndüğümüzde de ölmüştü.

Bolşevik hükümetinin işlerinin iyi gitmediği haberleri hapishanede olan bizlere de ulaşıyordu. Yeni idareye karşı baş kaldırma, çarpışma ve ihtilâl haberleri işitiyorduk. Biz tutuklular ise her an Rusyaya gönderileceğimizi bekliyor ve oradan geri dönmek için fazla bir ümit olmadığını da biliyorduk. Devrimcilerin eski Rus ordusu subaylarına yaptıkları şeylerin hikâyeleri Kafkasyaya da yayılmıştı. Bu hikâyeler zaten aslında çok korkunç şeyler oldukları halde, bize ulaştığında o derece abartılmış bir hale geliyorlardı ki bizler devrimcilerin ellerine geçen eski Rus ordusu subayları veya eski Rus hükümeti memurlarından hiç birinin hayatda kalmadığına inanmak zorunda kalmıştık.

Yola çıkarıldığımız takdirde bizleri bekliyen

akibetin böyle korkunç ve hiç bir kurtuluş ümidi olmıyan bir sonuç olduğuna inanmakla beraber bizler bir yere gönderilmeyi sadece bunun bir değişiklik yaratacağı düşüncesi ile hoş karşılıyorduk. Geceleri muhafızların kontrolu olmadığı ve kendi kendimize kaldığımız zamanlarda bir araya gelir ve yeni işittiğimiz her rivayeti aramızda yavaş sesle tartışırdık. Bu rivayetin menbaı ya bizlere yakınlık gösteren muhafızlardan birinin bir sözü, ya o gün duyduğumuz uzaklardan gelen bir silah sesi veyahut da bolşevik birliklerinin olağan dışı bir hareketi olurdu. Ne kadar zayıf olursa olsun bize cesaret verici bir ip ucuna büyük bir ümitle sarılırdık ve bunlar bize yeni bir kuvvet ve dayanma kaynağı olurlardı.

Nihayet bir gün bu derece büyük ümitler bağladığımız rivayetlerin doğrulanacağını gösterir korkunç bir haber aldık. Bolşevik hürkümeti hakikaten çok sıkışık bir durumda bulunuyordu. Buna karşı bir tedbir olarakta ellerinde esir bulunan biz eski ordu subayları ile eski hükümetin memurlarının vahşet ve gaddarlığın en ileri derecesinde bir kararla toptan öldürülmeleri ön görülmüştü.

Karşı devrim hareketlerine misilleme olmak üzere bolşeviklerin ellerindeki esirleri öldürmeleri ihtilâl stratejisinin bilinen ve kabul edilmiş bir prensibiydi. Daha bir kaç gün önce Batumda bir bolşevik komiserinin öldürülmesine karşılık olarak Tiflis Çeka'sının esirler arasından hiç bir esasa dayanmaksızın 200 kişiyi ayırıp kurşuna dizdiği duyulmuştu.

Bir sabah her gün belirli bir saatde günlük tayınlarımızı getirip, bizleri şuraya buraya iş yapmağa götüren muhafızlar bir hayli geciktiler. Nihayet geldiklerinde bir tanesi elindeki bir kâğıt-

dan bir isim listesi okudu. İsimleri okunanlar sıraya sokulup dışarı götürüldüler. Hapishane olarak kullanılan bina dört tarafı yüksek duvarlarla çevrilmiş bir avlunun ortasındaydı. Bizim odamızın pencerelerinden de bu avlunun bir kısmı görülüyordu. Pencerelerden baktığımızda bizim odadan giden bu adamları başka odalardan getirilen diğer esirlerle birlikte bir araya toplandıklarını gördük. Hepsi otuz kişi kadardı. Bunlara bakıyor ve ne olacağını sezmeğe çalışıyorken birdenbire bir haykırma duyduk ve korkunç bir öldürme işinin başladığını gördük. Bu öldürme esirlerin kurşuna dizilmesi suretiyle öldürülmesi değil, bıcaklarla ve baltalarla yapılan korkunç bir kasaplık işiydi. Doğranan bu adamlar bizim barakalarda, kamplarda ve muharebe meydanlarındaki silah arkadaşlarımız ve buradaki sefil hapishane odasında da kader yoldaşlarımız olan insanlardı. Dehşetden açılmış gözlerimizle aralarında arkadaş ve akrabalarımızın da bulunduğu bu insanların mezbahadaki koyunlar gibi doğranışlarını seyrediyorduk. Odanın penceresinin demir parmaklıklarına yapışmış, gırtlaklarımızı yırtacakmışcasına haykırıyorduk ve bizim bu feryatlarımız avluda doğranan insanların çıkardıkları canhıraş feryatlara karışıyordu. Gözlerimin önünde olan faciaya daha fazla dayanımayarak kendimi yere attım. Ellerimle yüzümü örttüm, fakat kulaklarımı duyduğum korkunç çığlık ve haykırışlara kapamağa imkân yoktu.

O günü takip eden bir kaç gün de her sabah bu katliam tekrarlandı. Artık çalışmak için hapishane dışına götürülmüyorduk. Hiç bir ümidimiz kalmamıştı. Bize öyle geldiki akibetimiz artık belli olmuştu ve bundan kurtulmaya imkân yoktu. Her sabah içimizden bazılarının ölüm yürüyüşüne çıkmalarına öncülük eden listenin

okunmasını dinledikten sonra ertesi sabaha kadar geçecek olan korkunç saatleri bir uyuşukluk ve hissizlik içinde bekler olmuştuk.

Dayanıklığımızın sonuna varmış olmamız ve ruhan ve bedenen bitkin durumda oluşumuz, karşımızda bizi beklediğini bidiğimiz bu korkunç akibete karşı bizi donuklaştırmış ve tam bir teslimiyet havasına sokmuştu. Pislik içinde, paçavralara sarılmış ve içlerinde pek az canlılık belirtisi kalmış iskeletler halindeydik. Sadece her sabah o günkü ölüm mahkûmlarının listesi okunurken ruhumuzda biraz bir canlanma oluyordu. Bu anlarda asılmış ve hatları gerilmiş olan suratlarımız, sıkılıp yumruk halini almış olan ellerimiz ve dehşetle açılmış olan gözlerimiz işkencecilerimizin bize daha da manevi işkence yapmak yeteneklerini tüketmediklerini gösterirdi. İsimleri okunanların çoğu ölüme cesaretle giderlerdi. Bazıları bir gülümseme veya bir el hareketi ile geride kalan arkadaşlarına veda ederlerdi. Bazılarının da ruhi kuvvetleri bedeni kuvvetlerinden daha fazlaydı. Bunlar da taşınarak öldürülmeye götürülürdü. Fakat gözlerinde gene de yenilmezliğin ışığı parlardı. Bir kaç tanesi de yerlere yatarak yalvarmaya kalktılar. Bu sonuncuların korkaklar olduğunu söylemiyorum. Belki de bunlar da güçleri ve sağlıkları yerinde olduğu zaman muharebe meydanlarında cesur insanlar gibi çarpışan insanlardı.

Bir sabah hapishanede alışık olmadığımız bir sessizlik hissetmiştik. Bunun ne manâsı olduğunu anlamağa çalıştık. Şehir yönünden silah sesleri işitiliyordu. Bir süre sonra bunun şiddeti arttı ve daha sonra da silah sesleri kesildi. Kısa bir zaman sonra da hapishane binasında büyük bir velvele koptu. Kaldığımız odanın kapısı gürültü

ile açılıp içerisi askerlerle doldu. Bize komünist idaresinin devrildiğini ve hepimizin serbest olduğunu söylediler. Acaba bu bir hilemi diye korktuk. Başlangıçta şüphe içindeydik. Nihayet bu olağanüstü iyi haberi kabul edip, hepimiz kendimizi hapishaneden dışarı attık. Kurtuluş müjdesini alanlar kendilerini avluya atıyor ve avludan dışarı çıkmaya uğraşan esirlere katılıyordu. Bu korkunç yerden kaçmak için o derece acele ediyorduk ki heyecandan avlunun bahçeye açılan ana kapısını açmayı hiç düşünemedik. Hepimiz kenardaki diğer bir küçük kapıdan birbirimizi ite kaka hep birden dışarı çıkmaya uğraşıyorduk. İtişip kakışırken birbirimizi engelliyor ve bir türlü sokağa erişemiyorduk. Bu gecikme bir bakıma da hayırlı oldu. Çünkü biz böyle birbirimizi ezerken şehirden geri çekilmekte olan bir bolşevik birliği hapishanenin önündeki sokaktan geçmekteydi. Bu askerler dar kapıdan çıkıp kendilerini sokağa atabilmiş olanların üstlerine ateş açtılar ve böylece esirliğin tehlike ve ıstıraplarına katlanıp da ölmeyenlerden bazıları, kavuştukları hürriyetin ilk anlarında ölmek bahtsızlığını uğradılar.

Bize ateş açan bu birliği karşı devrimciler kovalıyorlardı ve bunlar ancak yoldan geçişleri sırasında sokağa çıkmış olanlara ateş açmıştı. Takipçiler de hemen peşlerindeydi. Erivanın civarındaki mahallelerde her biri taş veya kerpiç duvarlarla çevrilmiş sayısız bahçeler vardır. Çarpışan gruplar bu duvarların savunma için yarattığı imkânlardan faydalanıp bütün gün bu bahçelerde birbirleri ile vuruştular. Akşama doğru da bolşevikler savaşmaya son verip Eçmiyazin yolu yönüne doğru çekildiler. Esaretten kurtulan bizler de Erivana götürüldük ve halkın orada yaptığı coşkun kutlamaya bizler de katıldık.

BÖLÜM XXI

EÇMİYAZİN

Hapishanede bir buçuk ay kalmıştım. Bu esaret günlerini yaşamış olan bütün diğer insanlar gibi ben de eski halimin bir gölgesi durumundaydım. Bir deri ve bir de kemik kalmıştım.

Hükümet komünistlere karşı savaş durumundaydı. Askerlik tecrübesi olan insanlara her zaman olduğundan çok daha fazla ihtiyaç vardı. Hapishaneden kurtuluşumun ikinci gününde beni yeniden göreve aldılar. Bu görevi o zamanki gücümün yettiği derecede yapmağa çalıştım. Fakat kısa bir zaman içinde hem kendim, hem de üstlerim sağlık durumumun görev yapmaya yeterli olmadığını anladık. Tam bir çöküntünün eşiğinde olduğum hareketlerimden belli oldu. Bunun sonucu olarak da bana iki haftalık bir hastalık izni verdiler. Bu iki haftalık iznin son üç gününü Ermenilerin en kutsal şehri olan Eçmiyazin'de geçirdim.

Gerek Ermenistanda yaşayan ve gerekse dünyanın dört bir bucağına dağılmış olan Ermenilerin kalplerinde Eçmiyazin kadar büyük etkisi olan başka hiç bir yer yoktur. Müslümanlar için Mekke, Yahudiler için Kudüs neyse Ermeniler için de Eçmiyazin o demektir. Memleketimin ve memleketimin insanlarının eski, çok eski şeylerini,eski binalarını, eski geleneklerini, eski efsanelerini çok severim. Her ne kadar eski adetlerden bazılarını yenileri ile değiştirmek, orağın yerine harman makinası, küreğin yerine

pulluk, öküzün yerine traktör getirmek istersem de halkımızın atalarına ve tarihimize karşı olan bağlılık ve saygısının hiç değişmemesini isterim.

Küçük bir çocukken babamın tarlasında ift sürdüğüm tarlada eski devirlerden kalma olduğunu zannettiğim bir şey bulduğumda nasıl sevindiğimi hiç unutmam. Sapan toprağın altını üstüne getirdiğinde topraktan bir şeyi çıkarmıştı. Bu, ya prehistorik insanlar tarafından kullanılmış taştan yapılma bir alet veya kırılmış bir çömlek parçası gibi bir şeydi. Ben bulduğum bu şeyi çok sevmiş ve bunu adeta bir hazine imiş gibi saklamıştım.

Dediğim gibi memleketimin modernleşmesini candan arzu ederim. Fakat eski ve tarihi şeylere karşı olan bağlılığım da büyüktür. Bundan ötürü hastalık iznimin yarattığı fırsattan faydalanıp son iki bin yıllık devrede Ermeni milletinin dinsel merkezi, Ermeni tarihinin çeşme başı olan Eçmiyazin'i görmeyi candan istedim.

Eçmiyazin, Ağrı Dağı ile Allahın gözleri anlamına gelen Alagöz Dağı adındaki bir dağın arasında kalan ovada kurulmuştur. Tufanın suları çekildikten ve Nuh'un gemisi Ağrı dağında kaldıktan sonra yeryüzünde hayatın tekrar bu ovada başladığı söylenir. Bu ovada zirveleri çağlardan beri karlarla kaplı Ağrı ve Alagöz dağlarında sanki gök kuşağından parçalanmış renklerden yapılmış ince bir halı ile kaplanmış gibi tarifi imkânsız bir renkler karışımı görülür. Bu ova dünyanın büyük geçit yerlerinden biridir. Bu geçitten çağlar boyunca ordular, çeşitli topluluklar ve ırklar geçmiş, ulu dağlar arasında kalan bu büyük ovada nice uygarlıklar doğmuş, gelişmiş ve batmışlardır.

Bütün bu büyük tarihi ve dinsel anlamına ve

büyüklüğüne rağmen Eçmiyazin, bir şehir değil, küçük ve fakir bir köydür. Bu bölgedeki diğer pek çok köylerden tek bir farkı da burada Hıristiyanlığın en eski devirlerinde yapılmış bazı kiliselerin bulunması ve bu kiliselerin dünyanın tarihi ve antik hazineleri arasında sayılmalarıdır.

Ovada şurada burada görülen küçük tepecikler şeklinde höyükler, önemleri bilinmeyen toprağa gömülmüş eski hazinelerin yerlerini belli ederler. Savaşın başlamasından kısa bir zaman önce bu höyüklerden birisi kazı yapılarak incelenmişti. Kazılar eşsiz güzellikte bir yapıyı meydana çıkarmış ve arkeologlar bu yapının Milattan Sonra 303 yılında Aziz Gregory tarafından yaptırılmış bir katedral olduğunu söylemişlerdi. Ermeni inanışlarına göre Hıristiyanlık dinini Ermenilere ilk defa aşılamak istiyenler Thaddeus ve Bartelemov isimli iki aziz olup, bunlar aynı zamanda Ermenistanda Hıristiyanlık uğruna verilen kurbanların da ilk ikisi olmuşlardı. Fakat bütün Ermeni milletine Hıristiyanlığı kabul ettiren ve Ermenistanda pagan mabetleri yerine Hıristiyan kiliselerini kurmuş olan kendisine aydınlatıcı (Illuminator) lakabı takılmış olan Gregory isimli bir azizdir. Katedrali meydana çıkaran kazılar burada aynı zamanda büyük bir kısmı oldukça iyi bir şekilde kalmış olan bir Zoroastrian mabedini de meydana çıkarmıştır. Bu dinin mensupları dans eden alevlere tapınırlardı.

Ermenilerin aziz Gregory tarafından paganismden Hıristiyan dinine ihtida ettirilmeleri hikâyelerine karışmış hikâyeler arasında Ermeniler'in o zamanki kral Tiradates ile erkeklerin kalplerini aşk ve arzu ile dolduran ve pagan bir imparatorun aşkı ve izdivacı yerine din uğruna ölmeyi tercih eden Ripsime adında eşsiz güzel-

likte bir bakire kızın hikayeleri de bulunmaktadır.

Tiradates'in ailesi ile Gregory'nin ailesi arasında o zamanlarda çok görülen bir şey olarak bir kan davası bulunuyordu. Bunun sonucu olarak Gregory'nin babası Tiradetes'in babasını öldürdü. Buna karşılık olarakta Tiradates'in ailesinin fertleri içlerinden sadece o zaman bir çocuk olan Gregory kurtulmak üzere Gregory'nin ailesinin bütün fertlerini öldürdüler. Gregory Kapadoçyadaki Kayseri şehrine kaçırılarak kan davasının kurbanı olmaktan kurtarılmıştı.

Gregory Kayseride Hıristiyan olarak büyütüldü. Zamanla Gregory'nin babası tarafından öldürülen adamın oğlu olan Tiradates Kral olarak tahta çıkıp Ermenistanın idaresini eline aldı. Gregory'de Kayseriden Ermenistana dönerek Tiradates'in hizmetine girdi. Ya sürüldüğü yerde yeni bir dine girip bu dini Ermenistana getirdiği için veyahut da aileleri arasındaki eski kan davasının sonucu olarak Gregory az bir zaman sonra zindana atıldı ve 15 yıl kadar zincire bağlı bir şekilde zindanda kaldı.

Bu sıralarda, ki bu İmparator Diocletion'un hükümranlığı devrelerine rastlar, Roma'da Ripsime adlı eşsiz güzellikte bir Hıristiyan kız yaşamaktaydı. İmparator bu kızın güzelliğini işitmiş, görüp kıza aşık olmuş ve onunla evlenmek istemişti. Genç kız dinine bağlılığı sonucu imparatorla evlenmektense ölmeyi tercih eder. İmparatordan kurtulmak için Romadan Ermenistana kaçar. Ermenistanın baş şehri civarında bir yere sığınır. Kızın güzelliği ve Romadan kaçıp Ermenistana sığındığı Tiradates'in de kulağına gelir ve kral hemen kızı aratır. Ripsime bulunup Tiradates'in huzuruna getirilince oda Roma impara-

toru gibi kızın güzeliğinin etkisine kapılmaktan kurtulamaz. Ripsime bu kralın da arzularına direnir ve kral ısrar edince tekrar kaçmaktan başka çare bulamaz. Kaçıp gittiği yerlerde de rastladığı insanlara Hıristiyanlığı aşılamaya çalışır. Bu çabaları sonunda Hıristiyanlığı kabul ettiremediği bazı pagan insanların gazabına uğrar ve sonunda Eçmiyazin civarında bir yerde öldürülür.

Hıristiyan bakireye yaptığı kötülük sebebiyle Kral da Allahın gazabını üstüne çeker. Korkunç bir hastalığa yakalanır. Hekimler Tiradates'i tehdit eden ölüme çare bulamadıkları gibi acılarını dindirmeyi bile başaramazlar. Çaresizlik içinde Tiradates'in aklına 15 yıl önce zindana attırdığı Gregory gelir. Herhalde bu yeni dinde insanların korkmadan ölümü karşıladıkları ve Hıristiyan papazların hastalıkları tedavide mucizeler yarattıklarının hikâyelerini o da duymuş olmalıydı.

Tiradates kraldı ve tabii çok gururluydu. Kendisine kötülük yapmış olduğu adamın yardımını istemek için gururu ile çok savaşmış olması gerekirdi. Keza iki aile arasındaki eski kan davasının etkileri de ortadan kalkmamıştı. Bunlara rağmen Tiradates Gregory'e baş vurup ondan Hıristiyan Allahının kendisini bu dertten kurtarması için yardımcı olmasını istedi. Dinsel efsanelerimize göre iyi kalpli aziz bir mucize göstererek kralın iyileşmesini sağlar. Bunun üzerine de kral Hıristiyanlığı kabul edip, bu dinin sadık ve ateşli bir mensubu olur. Tiradates yakalandığı hastalığın şeytanın oyunlarına ölünceye kadar direnen kutsal bakire Ripsimeye yaptığı kötü muameleden dolayı Allahın kendisini cezalandırması sebebiyle olduğuna da inanır. Kral bun-

lara o derece inanır ki devletin resmi dini olarak Hıristiyanlığı kabul etmekten başka hiç bir şey kendisini tatmin etmez olur. Böylece de Ermenistan pagan inanışları bırakıp devletin dini olarak Hıristiyan dinini kabul eden dünyada ilk devlet olur.

Uzun yıllar zincire vurulmuş olarak kaldığı zindandan çıkışından sonra aziz Gregory, Ripsimenin Romadan kaçtıktan sonra ilk sığındığı yere giderek kendisine burada İsa'yı gördüğü ilhamı gelir. Allahın oğlunun tekrar göğe yükseldiği bu yerde bir Katedral ve Ripsimenin öldürüldüğü yerde de din uğruna şehit oluşu Ermenilerin paganismden Hıristiyanlığa dönmesine sebep olan bu bakirenin hatırasına hürmeten de Azize Ripsime kilisesini yaptırır.

Ermenilerin Hıristiyan dinini kabul ettikleri yıllarda Gregory ruhban sınıfına mensup bir kimse değildi. Fakat 302 tarihinde Kayseri baş piskoposu Leonitius tarafından takdis edilmişti. Takdis edilişinden sonraki 25 yıl içinde gerek Ermenistanda ve gerekse civardaki diğer memleketlerde devamlı bir şekilde Hıristiyanlık uğruna çalıştı. Ermeni kilisesini kurdu ve bu kilisenin okullar açmasına ön ayak oldu. Gregory'nin ölümü 325 yılındadır.

Aydınlatıcımız görevini çok iyi başarmıştı. Asırlar boyunca çevresindeki pagan ve müslüman milletlerin ortasında kalıp onların husumetine maruz kaldığı halde Ermenistan Hıristiyan dinine büyük bir bağlılık göstermiştir. Memleket defalarca istilâlara uğrayıp ortadan silindi. Galipler her defasında değişmez bir şekilde Ermenilerin dinlerini yok etmek için ateşle, kılıçla, hakaretlerle ve esirliğe uğratmak suretiyle uğraştılar. Fakat hepsi de beyhude oldu. Asılza-

delerimiz, tanınmış büyük ailelerimiz ya yok edildiler veyahut da sefalet içinde yaşamaya zorlandılar. Sonunda asil aile adları taşıyan köylüler haline düştülür. Fakat köylü sınıfı daima ortada kaldı. Galipler bu sınıfı ortadan kaldıramadılar. Bu köylüler yaşadıkça da Aziz Gregory'nin eseri ve Ripsime'nin ruhu da yaşadı.

Eçmiyazinde Aydınlatıcının anısının sevgi, saygı ve huşu içinde korunduğunu çok güzel belirten bir olaya tanık oldum. Yaptırdığı katedralin yıkıntıları etrafında dolaşırken karşıdaki tarladan sıraya girmiş bir şekilde gelmekte olan bir grup köylü dikkatimi çeti. Bunlar harabeye girip kürsünün kalıntısı önünde toplandılar. Aralarında kucağında bir bebek taşıyan bir kadın da vardı. Biraz sonra gruba bir de papaz katıldı. Bir vaftiz törenine tanık olacağımı anladım.

Tören bitince papaz kürsüye çıktı ve cemaatin iyiliği için dua etti. Bu toprağın çocukları, ırklarının kutsal saydığı tapınağın kalıntısının etrafında toplanmış ve yüzlerinde şimdiye kadar hiç görmemiş olduğum vecde gelmiş bağlılığın ifadesi olduğu halde Aydınlatıcıdan geçen sözleri dinlemişlerdi.

Topluluk dağıldıktan sonra papazla konuşmaya başladım. Şefkatli bir ihtiyardı. Sorularıma memnunlukla cevap vererek bana katedralin tarihi hakkında bilgi verdi. Kendisine köylülerin bu seyrettiğim vaftiz merasimini niye civardaki kiliselerden birinde yapmayıp da bu yıkılmış duvar ve sütun kalıntıları arasında yaptıklarını sordum. "**Bu insanlar aziz Gregory'nin varlığı ve dersleri ile takdis edilmiş olan bu yerde yapılan bir törenin başka bir yerde yapılacak olandan çok daha kutsal bir tören olacağına inanıyorlar**" dedi ve gülümsiyerek ekledi, "**onla-**

rın bu inanışlarına ben de katılıyorum ve onun içindir ki onları bu fikirlerinden caydırmaya çalışmıyorum".

Üzerine kanatlarını açmış bir kartal resmi işlenmiş büyük bir taş sütunun kaidesine beraberce oturduk. Bir zámanlar bu kaidenin üstüne yerleştirilmiş olan sütun parçalanmış bir şekilde önümüzde dağılıp, saçılmıştı. Çevremizdeki sayısız kırık dökük işlenmiş taş ve mermer parçaları bulunuyor ve hayalimde bunların orijinal şeklinin nasıl olduğunu tecessüm ettirmeye çalışıyordum. Yanımdaki papaz, yıllardan beri hemen hemen bütün vaktini bu kalıntılarda kazılar yapmakla geçirmiş olduğunu söyledi. Savaşın uzamasından çok üzgündü. Savaş yüzünden kazılarına devam etmek imkânını bulamıyordu. Benim eskiye ait olan şeylere ilgimi anlayınca bunları bana göstermek için bir gezi yapmayı teklif etti. Bilgisinden faydalanmayı memnunlukla karşıladım. İlginç ve faydalı gördüğü noktaların birinden diğerine atlarken heves ve coşkunluğu ile ihtiyarlığın yarattığı sakatlığını unutmuştu.

Gezimiz bittiğinde batmakta olan güneşin şahane renkli ışıkları ile gökler kızarmaktaydı. Karanlık çökünce de birlikte köye yürüyüp orada birbirimizle vedalaştık.

Ertesi gün de Erivana dönüp görevime başladım.

BÖLÜM XXII

KIZILLARLA SAVAŞ

Karşı devrimin Erivan'ı işgal edip, bizleri hapishaneden kurtardığı tarih 18 Şubat 1921 dir. Bunu takip eden günlerde Erivan'da "halkın hükümeti" adı verilen yeni bir hükümet kuruldu. Bu, ne Taşnak ve ne de Bolşevik hükümeti olup, içinde zor kullanılarak hükümeti devirmeğe kalkmıyacak her partinin katıldığı ve her sınıf halkı temsil eden bir hükümetti.

Bolşevikler idareye elkoydukları vakit evvelce yaptıkları parlak vaatlerden hiç birini yerine getirmediler. Bilakis ortaya çıkardıkları her şeye sınırsız olarak elkoyma politikaları ile memlekette mal ve zenginlik olarak geriye ne kalmışsa onun da gizlenip ortadan kalkmasına sebep olmuşlardı. Böylece durum eskiden olduğundan daha da kötü bir hale gelince bunlar da devrilmişlerdi. Onların devrinde hiç bir kimse, üzerine giydiği elbise de dahil olmak üzere, hiç bir şeye sahip olamaz duruma gelmişti. Korku ve dehşet saçma komünist hükümetinin politikası olmuştu. Asmalar ve kurşuna dizmeler günlük ve alelâde olaylar haline getirilmişti. Asılanların ve kurşuna dizilenlerin cesetleri halkın gözünü korkutmak amacıyla günlerce ortada bırakılırdı. Korkunç şekilde öldürülüşlerini evvelce açıklamış olduğum hapishane arkadaşlarımın cesetleri de, hükümete karşı olanlara gözdağı vermek için, sıra halinde Astofiyan bulvarına dizilmişti. Halkda bu hükümete karşı bir kızgınlık ve kin

duygusu doğdu. Köyler birbiri arkasına, bu bolşevik hükümetini yıkmak için silaha sarıldı. Gruplar gruplarla birleşerek nihayet hükümete kafa tutacak hale geldiler. Sonunda da liderlerinin komutasında Erivan üzerine yürüdüler. Erivan'ın ele geçirilmesi de bolşeviklere karşı açılmış olan savaşın başlangıcı oldu.

Komünistlerin ana askerî birlikleri Kanagir köyü bölgesinde bulunuyordu. Bağımsız çeteler de dağlarda, bilhassa Alagöz dağının güney ve doğu derin yamaçlarında ve dere yataklarının bulunduğu bölgede gizlenmişlerdi. Dağlarda bulunan çeteler pozisyonlarının avantajlarından faydalanıp kuvvetlerimize başeğmiyor ve sık sık ovadaki köylere akınlar yapıyorlardı.

Ben kısa bir süre için, emrime verilen küçük bir birlikle, dağlarda yuvalanmış olan bu çeteleri temizleme işi ile görevlendirildim. Çeteleri takip edeceğimiz bölge çok geniş ve büyük bir kısmı da ulaşılması imkânsız durumda bir bölgeydi. Elimizde stratejik noktalara devamlı bir şekilde yerleştirebileceğimiz ve böylece bölgeyi devamlı bir kontrol altında tutmağa yetecek bir kuvvette yoktu. Arasıra komünistlerle temas kurduğumuz oldu, fakat bunlar uzak mesafelerden yapılan avcı ateşi teatisinden ileri gitmedi. Bunun sonucu olarak da kızıllara verdirdiğim zayiatta pek hafif oldu.

Kendisi ile hapishane arkadaşlığı da ettiğim, eski Rus alayımda komutanım olmuş olan kızıl saçlı Rus albayı da bu kuvvetlerimize komutanlık ediyordu. Hapishanede geçirdiği son tecrübe kendisini, bolşeviklere karşı eskiden olduğundan da daha sert ve amansız bir düşman haline getirmişti. Eline geçirdiği her kızılı hemen asmaktan büyük bir zevk duyuyordu. Civarda pek

az ağaç olduğundan ve elimizde de pek fazla ip bulunmadığından çok kere asma yerine esiri vurup öldürmekle kendisini tatmin etmek zorunda kalırdı.

Bir keresinde beni küçük bir müfreze ile Alagöz dağının yüksekçe bir yamacında bulunan bir köyde araştırma yapmağa yollamıştı. İki gün süren yorucu bir yürüyüş ve tırmanmadan sonra güneş batmak üzere iken hedefimiz olan köye vardık. İlk önce dikkatli bir gözetleme yapıp köyde kimse kalmamış olduğunu anladıktan sonra köyü işgal edip, o akşam orada geceledik. Ertesi sabah bizim orada olduğumuzdan haberleri olmayan yarı aç vaziyette ve paçavralara sarılı yirmi kadar komünist kucağımıza düşüverdi. Nöbetçilerimiz bunların yaklaştıklarını haber vermiş, biz de buna göre gizlenip mevzi alarak tehlikeyi hissetmelerinden önce kendilerini kuşatıvermiştik. Direnme göstermeden teslim oldular. Komutan albaya yirmi esir elegeçirdiğimi haber verdiğim zaman bunları yakalar yakalamaz öldürmediğim için bana kızdı. Esirlerin uğradıkları akıbeti gördüm. Bu zavallıların ahrete yollanış şekli beni hasta etmişti.

Bu esirler için ölmek, çektikleri güçlüklerle son derece bitkin bir duruma gelmiş olmaları ve böyle bir durumda insanların ölümü adeta kurtuluş diye karşılamalarından ötürü, belki de nisbeten kolay bir şeydi.

Bolşevik doktrininde bu doktrinin insanlarda bir fanatizm ve sonsuz bir cesaret aşılayan bir özelliği var.

Komünist propagandacıları bu "dinin" yayılması için yaptıkları gayretlerde karşılaştıkları güçlükleri kolayca kabul etmektedirler. Burada din kelimesini kullanışım bolşevizmi politik ve

ekonomik bir teoriden çok dinsel bir inanış şekli gibi görmemdendir. Ancak dinsel bir fanatizmde rastlanabilecek şaşmaz bir kararlılık ve uğranabilecek akıbetleri hiçe sayma iledir ki, Rusya'da küçük bir insan grubu koskoca bir devleti ele geçirmiş ve kurdukları devleti yürütebilmişlerdir.

Esirlerin on dokuzu, sanki o an için geçici bir aksilikle karşılaşmışlar gibi umursamaz ve bizimle alay eder ve bizi küçümser bir hava içinde kurşuna dizildiler. Sanki kendilerine bir şaka yapıyormuşuz gibi kahkahalarla güldüler. Bir tanesi, sonuncu olarak kurşuna dizilen de sakin ve sessiz duruyordu. Bu sonuncuda öbür arkadaşlarının ruh yapısı yoktu. Manganın ateşini yüzünde acı bir gülümseme ile bekledi. Böyle bir gülümsemeyi, bu çeşit bir akıbete uğrayan diğer bir çok insanın yüzlerinde de görmüştüm. Bu dudağın yalvarıcı ifadeli bir gülümseme gibi bir bükülüşü, sanki **"bu yaptığınızın bir oyun olduğunu biliyorum, bu işi sonuna kadar götürmeyeceksiniz, bana şaka yapıyorsunuz, bakın ben de gülüp sizin yaptığınız bu oyuna katılıyorum"** der gibi bir ifade idi. Bu acı gülümsemeli yüz ifadesi, korku ve dehşet içinde olduğunu saklamak isteyen, gerçekte bunu belli eden bir ifadeydi.

Dağlardaki bolşevik çetelerini avlamakla geçen bir kaç haftalık bir devreden sonra bütün birliklerimiz düşmanın Kanagir köyü civarında toplanmış olan ana kuvvetlerine saldırmak için tertiplendi. Kısa bir çarpışmadan sonra bu köy ele geçirildi. Bolşevikler yavaş yavaş geri çekiliyor, bizim birliklerimiz de kendilerini takip ediyorlardı. İleri birliklerimiz düşmanın artçı birlikleri ile devamlı olarak temas halindeydi. Bu çar-

pışmalar, kaçış ve kovalamanın sıkı bir şekilde yapılmadığı zamanlarda, ufak gruplar arasında yapılan ufak çarpışmalar halinde kalıyordu. Bu hal geri çekilen komünistlerin Dilican'a varmalarına kadar devam etti.

Bir gün yol kenarında karlar içinde yaralı olarak yatan bir kızıl subaya rastladım. Üzerinde elbise olarak sadece bir gömlek bulunuyordu. Karnından yaralanmış ve bağırsakları da yarasından dışarı sarkmıştı. Yaralı ile konuşmak istedim ve adam da yüzünü bana döndürdü. Bunun beni Eçmiyazinden Erivan'daki hapishaneye gönderen subay olduğunu hemen tanıdım. O zaman kendisini selâmladığımda bana sert sert bağırıp yerime dönmemi ihtar ettiğini hatırladım. Buna rağmen o anda içime bir acıma hissi gelmişti. Bu adamla vaktiyle silah arkadaşlığı yapmıştım. Birlikte geçirdiğimiz iyi ve kötü anıları olan günlerimiz vardı. Kendisine bir şey içirmek için mataramı ağzına dayadım. Kana kana içti. Mataramdaki şarap kuvvetini arttırmış ve duyularını berraklaştırmıştı. Dirseğine dayanarak biraz doğruldu, gözlerini açıp beni tanıdı. Adımı söyleyip beddua eder gibi, "**İnşallah benim yerime burada sen yere serilirsin**" dedi. Ölümün eşiğindeydi. Kendisine yardım için elimden gelecek başka bir şey yoktu. Kendisini orada karlar içinde yatar halde bıraktım ve o arkamdan küfürler ederken oradan uzaklaştım. Kısa bir süre sonra kurtlara iyi bir ziyafet teşkil edeceğini ve ilkbaharda karlar eridiğinde de Ermenistan'ın yollarına ve kırlarına saçılmış sayısız insan kemikleri arasında onun da kemiklerinin bulunacağını düşündüm.

Bizim ordu birliklerimizin Dilican'a varmasından kısa bir süre sonra, bir Rus ordusunun

Gürcistan'ı istilâ edip bu memleketi bir bolşevik Cumhuriyeti durumuna getirdiklerini öğrendik. Kısa bir zaman sonra da bizimle çarpışan Ermeni bolşevikleri de takviye aldılar. Bu defa de biz geri çekilme durumuma düştük. Geri çekilen birliklerimiz Erivan'a vardılar. Artık bütün memleketin Ruslar'a teslim edilmesine pek az bir zaman kaldığından bizim için ne Erivan'da ve ne de Ermenistan'ın başka bir yerinde güvenlik diye bir şey kalmamıştı.

BÖLÜM XXIII

İRAN'A KAÇIŞ

Gürcistan'ın Ruslar'ın eline geçmesi ile Ermenistan'a dışarıdan hiç bir yardım gelmesine olanak kalmamıştı. Memlekette de Rusya'nın kudretine karşı koyacak bir savunma yapmağa yeterli kaynaklarımız yoktu. Halkımız iki kampa ayrılmış ve birbirlerine hasım kesilmişlerdi. İran halkı bize karşı aktif bir düşmanlığa geçmemiş tek komşumuz durumundaydı. Memleketlerinden kaçacak Ermenilerin kaçabilecekleri tek yer İran'dı.

Kaçan ordu subayları ve hükümet adamlarına Erivan halkının büyük bir kısmı da katıldılar. İnsanların evlerini, mal ve mülklerini, geçim imkânlarını arkada bırakıp kaçmağa mecbur kalmaları daima acıklı birşeydir. Yola çıktıklarında bütün ömürlerince bağlanmış oldukları şeyleri ve bütün ümitlerini arkada bırakırlar. Arkalarından onları takıp ettiğini zannettikleri şeyin korkusu ile güvenliklerini kör, zalim ve başıboş bir kaçışta ararlar. Geçen her gün, bu kaçışta yanlarında götürebildikleri varlıklarından bir kısmının ellerinden uçup gittiğini görürler. Nihayet fakirliğin ve sıkıntının pençesine düşerler. Hiç bir yerde hoş karşılanıp, misafirperverlik görmezler. Nihayet her kötü amaç için bir av haline gelirler. Düştükleri sefil ve biçare durumla, karşılaştıkları fena muamelelerin haklı görülmesine sebep olurlar. Bu insanların geçirdikleri tecrübe bir kurt sürüsünde yaralanan bir kurdun di-

ğer kurtlar tarafından yenilmesinin insan hayatındaki karşılığını teşkil eder.

Erivan'dan kaçan insanların sayısı on binlerce idi. Bir süre sonra ayrı ayrı yönlere giden büyük gruplara ayrıldık. Bir büyük parti bolşeviklerin merhametine sığınmaktansa Türklerin merhametine sığınmayı tercih edip Türk sınırını aştılar. Ben hedefi Zangazur olan partiye katılmıştım. Burada bu dağlık bölgede kendimize barınacak bir yer bulacağımızı ümit ediyorduk. Aralarında askerler, siviller, kadınlar ve çocuklar bulunan iki bin kişi kadar büyük bir kafileydik. Etraf dize kadar çıkan kalın bir kar tabakası ile kaplıydı. Hiç bir yol olmayan bu bölgede, kendimize bir yol bulmak ve yüksek dağ geçitlerini aşmak zorundaydık.

Zangazur çok yüksek ve dağlık, çağdaş uygarlık araçlarının henüz pek az girebildiği bir yerdi. Ermeni ırkından gelme ilkel ve vahşî kalmış insanların yaşadığı bir bölgeydi. Ermeniler arasında en savaşcı insanlar bu bölgenin insanlarıdır. Bunların dağlar arasında bulunan köyleri, memleketin diğer kısımlarından hemen hemen tecrit edilmiştir. Buradaki insanlar Ermenistan'ın diğer bölgelerinde görülen büyük bir Rus askeri ileri karakolu olmanın ve hayatın bu büyük askeri merkezlerin etrafında hemen hemen parazit gibi bağlılıktan ibaret olmasının verdiği moral düşkünlüğüne de uğramamışlardır.

Ermenistan küçük bir memleketti. Nesillerden beri bu memleket içinde bir sürü büyük Rus askerî garnizonlarının saçılıp, serpildiği Rus askerî işgaline uğramıştır. Bu garnizonların her biri bulundukları bölgelerde büyük birer merkez haline gelirler ve o bölgenin hayatını ekonomik, sosyal ve moral yönlerinden etkilerler. Bunların

her birinde kısa bir zaman içinde aç gözlülükleri, beceriklilikleri ve karaktersizlikleri ile bütün memlekette kötü bir şöhret yapmış bir ermeni müteahhit ve karaborsacılar sınıfı teessüs eder. Bunlar kısa bir zaman içinde zengin olmakla beraber, Rus subaylarına ve hükümet memurlarına karşı dalkavuk durumunda kalan insanlardır. Gene bunlar, kendi halk ve insanlarını hâkir ve aşağı insanlar gibi görmekte ve köylüleri kendilerine borçlandırıp, bu borçlarla ördükleri ağ ile onların bağımsızlığını yok etmekteydiler. Bu ordu gruplarından birinin bulunduğu Aleksandropol, bu yönden ahlâksızlığın en ileri bir seviyesine varmıştı. Bu şehrin insanları Ermenistan'ın geri kalan hiç bir yerinde sevilmez ve güvenilmez insanlar haline gelmişlerdi.

Zangazur, Rus garnizonlarının bulunduğu yerlerin maruz kaldığı bu ahlâk düşkünlüğünden uzak kalmıştı. Bu bölgenin insanları, dağlık bölgelerin insanlarında genellikle görülen mütevazi ve gösterişsiz insanlar olmak meziyetlerini korumuşlardı. Bakû'yu ve bu şehrin civarındaki büyük petrol bölgesini zaptettikleri zaman İngilizler Zangazur Ermenilerinin bu meziyetlerini göz önüne alıp, bu dağ adamlarından bir birlik kurup bunu Türklere karşı kullanmak için buraya bir heyet yollamağa teşebbüs etmişlerdi. Fakat Türkler süratle ilerleyip Zangazur'u tecrit ettiler ve böylece de İngilizlerin projelerini yerine getirmek fırsatları olmadı. Buna karşılıkta İngilizler Bakû şehri içinde yaşıyan Ermenilerden bir birlik kurmağa kalkıştılar. Türkler Bakû'ya saldırınca da bu Bakû Ermenileri silahlarını fırlatıp kaçtılar. Böylece de kendilerinden çok üstün olan Türklerle tek başlarına çarpışmaya mecbur kalan İngilizleri Türkler hallaç pamuğu gibi attılar.

Erivan'dan kaçan bizler, bu güçlü kuvvetli insanların yaşadıkları bölgede onlar arasında kendimize sığınacak bir yer bulmağı ümit ediyorduk. Bolşevik propagandasının bunlara karşı etkisiz kalacağını ve keza bunların kendilerini bolşevik saldırılarından koruyacak güçte ve cesarette olduklarına inanıyorduk.

1921 yılı Nisan ayının ikinci günü Erivan'dan ayrıldık. Şehrin bir kaç kilometre ötesinde kar vardı ve biraz ilerleyip daha yüksek yerlere vardıkca da kar tabakasının derinliği de artıyordu. Arkamızda bıraktığımız Ağrı ovasına bahar bütün güzelliği ile gelmişti. Meyva ağaçları çiçeklenmişti. Ovanın zemininde yeşil arpa ve buğday başakları, kırmızı, sarı, eflatun ve leylâk renkli bahar çiçekleri ile şahane bir halı motifi yapar gibi karışmışlardı. Yolumuz bizi gitgide artan bir şekilde daha yüksek yerlere çektikçe havanın soğuklaşıp, karın da daha da derinleştiğini görüyorduk. Birkaç günlük bir yürüyüşten sonra kadın ve çocuklardan çoğu yürüyüşe dayanamayıp kafileden ayrılmak zorunda kaldılar. Bunların bazılarını geçtiğimiz köylerde bırakıyorduk. Bolşeviklerden kaçarak kendimize sığınacak bir yer arayan bizler, bir zamanlar Ermenistan'ın liderleri olan insanlardık. Kafilemiz ordu subaylarından, hükümet memurlarından, ileri gelen tüccar ve meslek adamlarından, kısaca Ermenistan'ın bütün ileri ve varlıklı insanlarından kurulmuştu.

Bizim durumumuzda olan insanlar arasında bolşevikler öyle bir ün salmışlardı ki, bunların ellerine geçecek olursak kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere hiç kimseye en ufak bir merhamet izi gösterilmiyecekti. Bundan ötürüde yürümeğe takatı kalmamış olan kadın ve çocukla-

rın geçtiğimiz köylerde bırakılması sadece yapılacak başka bir şey kalmadığında başvurulan ve ümitsizce yapılan bir şey oluyordu. Sevdikleri yakınlarından bu şekilde ayrılmak zorunda kalmış pek çok insan, daha sonra şu veya bu şekilde öldüler veyahutta başka memleketlerde devamlı olarak göçmen durumunda kalan insanlar oldular. Kıtlığın eşiğinde olan bir memlekette kendilerine destek olacak bir kimse veya bir şey bırakılmadan terkedilen bu aile fertleri de akan suya atılmış tahta parçaları gibi meçhul akıbetlere sürüklenmişlerdir. Bu zavallılar bir süre bir köyden öbürüne gidip beyhude bir şekilde barınacak bir yer ve kendilerine yardım edecek bir kimse aramağa uğraştılar. Çoğu sonunda açlıktan ve soğuktan öldü. İçlerinde şanslı olan bazıları Amerikan Yardım Teşkilâtının istasyonlarından birine kapağı atabildiler. Burada kadınlara ancak yaşamın devamına yetecek ufak bir gıda yardımı yapılıp, çocuklara ise gıda, yiyecek, barınacak yer ve şefkatli bir bakım sağlanıyordu.

Böylece kafilemiz yol boyunca gitgide seyrekleşmeğe başladı. Kuvvetli olanlarla, kaçma arzusu en çok olanlar öne atılıp karlar içinden kendilerine bir yol açmağı başardılar. Zayıflar ise geride kalıyor ve güçlerinin yettiği kadar ilerlemeğe gayret ediyorlardı. Yola çıkarken herkesin beraberinde getirdikleri yiyecekler çok geçmeden tükenmişti. Artık yiyecek alarak geçtiğimiz köylerden sağladığımız şeylerle yetinmek zorundaydık. Herkes kendisine ve yakınlarına elinden geldiği kadar bir şeyler bulmağa çalışıyordu. Köylüler zor durumumuzdan faydalanıp bizlere verdikleri yiyecekler için fahiş fiyatlar istiyorlardı. Hükümetin değişmesi ile de elimizdeki paranın altın para olmadıkça bir değeri kal-

mamıştı. Köylüler de satacakları yiyecek maddeleri için sadece altın para veya bunun değerinde şeyler istiyorlardı. En çok istedikleri şeylerden biri üzerimizdeki elbiselerimizdi. Çok geçmeden açlıktan ölmemek için yiyecek bir şey temin etmek amacı ile kendimizi soğuktan ve donmaktan koruyacak paltolarımızdan ve elbiselerimizden vazgeçmek olağan bir durum haline gelmişti.

Yiyecek bulma için olan savaş, yavaş yavaş hayvanî bir savaş haline geliyordu. Aramızda at, katır ve sığır gibi hayvanlarını da birlikte getirmiş olanlar vardı. Çok kere olduğu gibi, bu hayvanlardan biri yorgunluktan yürüyemez hale gelip yere yıkılınca, bu hayvanın bir parçasını ele geçirebilmek için aramızda bir yarışma başlardı. Bu hayvanlar daha ölmeden boğazlanıp, parça parça kesilirlerdi. Hayvan ayakta kalabildiği sürece sahibinin malı sayılır kimse ona dokunmaz ve sahibi de hayvandan elde edebileceği avantajları elde ederdi. Fakat hayvan yürüyemez hale gelipte yere yıkılınca artık herkesin malı olurdu. Bu yol yasası, bir insanın aklının alabileceği en iğrenç sahnelerin doğmasına yol açıyordu.

Bir keresinde bende bu şekilde boğazlanmış olan bir katırın ciğerini ele geçirmiştim. Ele geçirdiğim et parçasından memnun, kendi kendime bununla bir ziyafet çekeceğim bir yer araken kızıl saçlı Rus albayı beni yakaladı. Evvelce de söylediğim gibi bu adama karşı hiç bir zaman bir saygı ve sempati duymamıştım. Ayrıca elime geçen bu ciğerin hepsini kendim yemek istiyordum. Albay ciğerin bir parçasını kendisine vermem için yalvarıyor, ben de kendisini atlatmağa çalışıyordum. "**Kesecek bir bıçağım yok**" deyip yanından uzaklaşmak istedim. Omuzumdan ya-

kalayarak beni durdurdu. Geriye döndüğümde elinde uzun bir bıçak tuttuğunu gördüm. Bu korkunç görünüşlü bir bıçaktı ve bıçağı avucunun içinde dengelendirip başparmağı ile bıçağın kenarı ile oynayışını da beğenmemiştim. "**Bu bıçak, ciğeri paylaşma işini çok iyi görür**" dedi. Ciğerin bir parçasını albaya vermekten başka bir çare kalmamıştı.

Erivandan ayrılırken orada tutuklanmış olan 200 kadar komünist esiri de birlikte getirmiştik. Yürüyüş sırasında bu esirler birer, ikişer öldürüldüler. Yürüyüşümüze katılan bu esirlerin halleri ile bunların öldürülüşleri ile ilgili bir sahne çok canlı bir şekilde ve bir daha hiç çıkmamak üzere hafızama işlendi. Karlarla örtülü bir yer, bir dağlar bölgesi düşünün. Bu dağların birbirleri arkasından yükseldikleri görülüyor ve bunların daha uzakta olanları adeta gökten ayırtedilmez bir şekilde mavi renkte görünüyor. Dağların kara kara gözüken yamaçlarının dışında her şeyin bembeyaz karla örtülü olduğu bir dağ geçidinde aralıklı saflar halinde ilerliyen hayal gibi şekiller. Hayalet gibi görünen insanlardan kurulu bu hat, dağın kenarındaki dar ve kıvrıntılı bir geçitte ağır ağır ve güçlükle ilerliyor. Kafilenin öncüleri geçidin bir kenarının uçurum olduğu bir noktaya varıyorlar. Bu vardıkları yerin kendilerine bahşettiği fırsat kaçırılacak gibi değildir. İlerliyen bu hayalet gibi insanlar, açlığın hemen hemen son safhasında yorgun ve bitkin insanlardır. Paçavra gibi elbiseler giyinmişler ve pislik içindedirler. Küme haline gelen taranmamış saçları yüzlerini örtmektedir. Ellerinde silahlarını, sırtlarında torbalarını taşımaktadırlar. Önlerine çıkan bu fırsat hepsinin gözlerini parlatmıştır. Hareketlerine ve birbirleri ile konuşmalarına bir canlılık gelir. Yolun iki tarafına sıra halinde

dizilirler. Yavaş yavaş kafilenin geride kalmış daha yorgun grupları da bu noktaya varırlar. Kimisi durur, kimisi yoluna devam etmeğe çalışır. Bu arada da görünüşleri yönünden kafilenin diğer insanlarına benziyen, fakat silah taşımıyan kısmı görünür. Bunlar on kişi olan esir bolşeviklerdir. Arkalarında elleri silahlı ve gerektiğinde bu silahları hemen kullanmağa hazır muhafızları bulunur. Grubun kendilerini beslediği yere vardıklarında esirlere durmaları emredilir. Esirler yorgun vücutlarını dinlendirebilmek için hemen yere çökerler. Bir an içinde burada bekliyen adamlar esirlerin üstlerine atlayıp ellerini arkalarından bağlarlar. Böylece tehlikesiz hale getirilen esirler ayağa kaldırılırlar. Sonra da muhafızların uçuruma yuvarlamak üzere esirleri uçurumun kenarına doğru sürükleme oyunu başlar. Esirler kendilerine nasıl bir akıbetin hazırlandığını anlarlar. Ellerinden geldiği kadar direnirler ve yalvarırlar. Nihayet teker teker yolun kenarından uçuruma itilirler. Ve boşluğa düşerler. Aşağıdaki kayalara çarpa çarpa yuvarlanıp mukadder akıbetlerine kavuşurlar. Bu iş on esirin her biri için tekrarlanır. İş tamamlanınca da faciayı tertipleyenlerin tiz sesli kahkahaları duyulur. Bunlar arasında bir kaç kelime konuştuktan sonra tekrar yola düzülürler. Fakat az evvel gözlerinde görülen parlak bakışlar ve hareketlerindeki canlılık gene kaybolmuştur. Yavaş yavaş ve yorgun bir şekilde karla, soğukla ve önlerindeki kilometrelerce yolla mücadelelerine tekrar başlarlar. Az evvel geçmiş olan ve kendilerinin başrölü oynadıkları facianın ruhlarında yarattığı kamçılayıcı etki artık kaybolmuştur. Onlar için artık kendi acıklı durumlarının dışındaki her şey düşüncelerinden silinmiştir.

Bu uzun yürüyüş korkunç bir dramdı. Bunun

her safhasında yeni yeni acıklı olaylar oluyordu. Bunların hepsini birer birer burada anlatmama imkân yok. Benim için bu yolculuk zor ve meşekkatli bir yolculuktu. Bu zorluklar teker teker belki hafif ve bahse değmez zorluklardı. Fakat hepsi bir araya gelince bu yolculuğun zorluğu başa çıkılmaz birşey haline geliyordu. Bu küçük zorluklardan biri neredeyse beni manen çökürtecekti. Bu basit şey, ayaklarımın karda kaymasıydı. Kuvvetli ve azimli bir durumda olduğunuz zaman attığınız her adımda biraz geri kalmış olmanıza aldırış etmezsiniz. Karlı ve buzlu bir yolda bu şekilde yürüyebilirsiniz. Fakat ruhen ve bedenen ölüm derecesinde yorgun ve bitkin olduğunuz ve her adımınızı atmanız büyük bir gayret ve azmi icabettirdiği zaman vücudunuzu taşıyan ayağınız biraz geri kayarsa, bunun kalbinizi ümitsizlik ve gözlerinizi yaşlarla dolduracak bir şey olacağını anlarsınız.

Nihayet yürüyüşe çıkışımızdan 21 gün sonra Zangazur bölgesinin başlıca şehri olan Gerusi kasabasına vardık. Burada bulunan eski dostlarımızdan bir aile beni yanlarına aldı ve şefkatli bir şekilde bana baktı. Erivan'dan kaçan on binlerce insandan çoğu benim gibi şanslı çıkmadılar. Çoğunun Gerusi'de bir akrabası veya misafirperverliklerinden faydalanacakları diğer bir kimseleri yoktu. Kendi kendilerine bakmalarına imkân olmayanlara da Taşnak teşkilâtı yardım etti.

Burada Taşnak teşkilâtı hakkında bir iki söz daha söylemek lâzım gelir. Bu teşkilât şartların bu derece kötü olduğu bu zamanda şimdiye kadar yaptıkları çalışmaların en iyisini yaptılar. Bu teşkilâtın mensupları amaçları için hiç bir zaman ölmeyen bir ümit taşıdılar ve sonsuz bir

inatçılık gösterdiler. O zaman ve hatta şimdi hiç kimse bolşevizmin ne Rusya'da ve nede Kafkasya'da devamlı bir şekilde yerleşeceğini beklemiyordu. Beyaz Rus orduları ile Fransız ve İngiliz birliklerinin Kafkasya'yı işgal edeceklerini herkes güvenlikle bekliyordu. Bu ümitle ve durumda bir değişiklik olduğu takt'irde bundan hemen faydalanabilmek için Taşnaklar teşkilâtlarını koruyorlar ve bunu kuvvetlendirmek için de ellerinden gelen çabayı harcıyorlardı.

Hapishanede bulunuşum ve daha sonra Erivan'dan kaçışımız sırasında karşılaştığım zorluklar ve felaketlerle çok bozulmuş olan sağlığımı yavaş yavaş tekrar kazandım. Bir ara ne ruhumda ve nede bedenimde en ufak bir kuvvet kalmamıştı. Yarı uykuda ve bitkin bir durumdaydım. Sonumun ne olacağını ve hatta nadir haller dışında güneş ışığı altında günlerce sessiz sessiz hiç bir şey düşünmeden oturduğumu hatırlıyorum. Aklım adeta durmuştu. Şefkatli ev sahiplerimin yapmak istedikleri arkadaşlığı ve konuşma denemelerini kayıtsızlıkla karşılıyordum.

Bir gün -bu bedeni gücümün bir hayli yerine gelmesinden sonraydı- bahçenin sevdiğim bir köşesine serilmiş bir halı üzerinde oturuyordum. Burası iyice güneş alan, korunan bir yerdi. Tembelce bahçedeki bir tavukla civcivin tozlar çıkartarak toprağı çırmıklamalarını seyrederken gözüme saman balyalarını sarmak için kullanılan kalın bir tel parçası ilişti. Bu teli alıp aklımdan hiç bir şey geçirmeksizin buna çeşitli şekiller verecek tarzda bükmeğe başladım. Birdenbire aklıma Erzurum yolunda benim gibi sırtında cephane sandığı taşıttırılan demirci geldi. Bura aniden belleğimin canlanmasına sebep oldu. Yerden iki taş alıp bunlarla telin ucunu döğdüm ve

sonra da teli demircinin bana öğrettiği şekilde büktüm. Böylece kaba saba bir çengelli iğne yapmıştım. Bunu yapabilmem beni ruhen de canlandırmıştı. Kısa bir süre sonra artık etrafımda ne olup bittiğini takip etmeğe ve beni misafir eden ailenin hayatına, şehirdeki faaiyetlere ve mültecilerin hareketlerine ben de katılmağa başladım. Daha da kendime gelip, gücümü ve kuvvetimi topladığımda tellerden çengelli iğne yapma tecrübemi daha da ilerlettim ve bu bende artık bir hüner ve meleke haline geldi.

Gerusi'de üç ay kadar mülteci durumunda kalmıştık ki, bolşevikler bu bölgeyi de istilaya ve idareleri altına almağa başladılar. Gerusi'ninde artık bizler için barınacak bir yer olmaktan çıktığını anlamağa başlamıştık. Bir toplantı yapıldı ve bu toplantıda İran'a kaçmamıza karar verildi. İlerleyen kızıllara karşı bir direnme yapılmasının uygun olup olmadığı da görüşüldü. Köylülür de bu direnmeye katılmadıkca bunun başarı ümidi olamazdı. Tartışmalarda köylülerin yardımına güvenilemiyeceği, zira Bolşevik ajanlarının köylüler arasında propaganda yapmakta olup, köylülerin çoğunluğunu kendi amaçları için kazandıkları fikri ortaya atıldı.

Bu, kızılların ordularının ilerlemesinden önce genellikle başvurdukları ve başarı ile yürüttükleri bir taktikti.

Bolşeviklerin ilerlemesinde bolşevizm propagandacılarının adeta bir ordu kadar değeri vardır. Bu propagandacıların göze aldıkları rizkler korkunçtur. Yakalandıkları taktirde ölüm genellikle zalim ve korkunç metodlarla öldürülme, bunların değişmez kaderlerini teşkil eder. Bu propagandacıların çoğu cahil adamlardır; zira bolşeviklerin saflarında lider kademesinin dışın-

da pek az tahsilli adam bulunmaktadır. Bunların propaganda metodları da, öyle kurnaz ve sinsi metodlar değiller. Tartışmaları mantık ve hatta aklı selimle desteklenmez. Fakat bunların tahsil görmüş insan topluluklarına değil, Rus halkının büyük çoğunluğunu teşkil eden cahil ve ezilmiş halk kitlelerine hitap ettikleri göz önüne alınınca, bu propagandacıların aydın ve mantıklı insanlar olmalarına lüzum olmadığı da anlaşılır. Zaten bunların başarılarının sırrıda buradadır. Rus çarlık rejiminin halkı vahşicesine ezmesi ile bunlar için gerekli zemin zaten yaratılmış durumdaydı. Bunların sadece askerleri, işçilere ve köylülere bu rejimden çektikleri ıstırapları tekrarlamaları ve onlara gelecek için parlak vaadlerde bulunmaları, amaçlarına ulaşmaları için yeterliydi. Bunların dinleyicilerinin durumları göz önüne alınınca, bu vaadlerin nasıl yerine getirileceği hususunda usandırıcı açıklamalara girişmelerine lüzum olmadığı da anlaşılır.

İrana yapılacak seyahatın hazırlıkları için aramızda büyük bir kaynaşma oldu. Bana bakmış olan aile bana bir katır, biraz para ve yiyecek içecek bir şeyler temin etti. Bunlara ben de halka şeklinde sarılmış bir balya teli ekledim. Yola çıktığımızda mevsim yazdı. Kimimiz atlı, kimimiz yayan ve kimimiz de öküz arabalarına binmiş olarak iki bin kişilik kadar büyük bir kafile teşkil ettik. Erivandan kaçarken dağlarda karlar içinde yolumuzu açarken karşılaştığımız soğuk ve yorgunluktan çektiğimiz ıstırabı bu yolculukta çekmedik. İlk gece Ermeni köyünde durduk. Şimdi geçmekte olduğumuz bölge harpten çok az zarar görmüş bir bölgeydi. Ödeme gücümüz oldukça ihtiyaçlarımızı buradaki köylülerden sağlamak mümkün oluyordu. Bu köylüler bize pek fazla bir misafirperverlik göstermemekle be-

raber, düşmanca bir tavırda takınmıyorlardı. Bizimle alış veriş etmeği arzu ediyorlardı ki, bu da bizim için bir şey demekti.

Aras nehrine varıncaya kadar olan seyahatımızda olağanüstü bir olay olmadı. Nehrin ötesi İran toprağı idi ve bizim gözümüzde güvenliğe kavuşacağımız bir yer gibi görünüyordu. Nehrin vardığımız kıyısının karşısındaki kıyıya yakın bulunan bir İran köyü halkına işaretler yaptık. Bir hayli gecikmeden sonra köyün ağası küçük bir kayıkla bizim bulunduğumuz kıyıya geldi. Durumumuz kendisine anlatıldı ve yardım ve tavsiyeleri rica edildi. Bütün gün süren bir tartışmadan sonra nihayet her birimiz için 10 kapik bir ücretle bizleri nehrin karşı kıyısına taşıması için anlaşmaya varıldı. İstediği ücret fahişti. Fakat kızılların peşimizde olup, herhangi bir anda buraya varacakları korkusuyla bu taşıma ücreti kabul edildi.

Ağanın bizleri nehrin karşı kıyısına geçirmek için temin ettiği taşıt aracı şişirilmiş keçi derilerinden yapılma tulum gibi üç tane saldı. Bu sallar her seferinde dört kişiden fazla adam almıyordu. Nehri geçme işi dehşet uyandıran bir yavaşlıkla başladı. Her an bolşeviklerin arkamızdan yetişip üzerimize saldıracaklarından korkuyorduk. Ermenistan'ın liderlerinin ve bir çok çarlık ordusu subaylarının bulunduğu kafilemizi ele geçirmeğe bolşeviklerin çok arzu ettiklerinden şüphemiz yoktu.

Bu sallarla atların, sığırların ve arabaların taşınmasına imkân olmadığından bunların yok pahasına elden çıkarılması gerekli oldu. Bunların çoğunu civardaki Ermeni köylülerine sattık. Bu köylüler hiç şüphesiz ki, durumumuzun güçlülüğünü göz önüne alarak bunları mümkün olduğu

kadar ucuz fiyatla kapatmağa çalıştılar. Tabii böyle bir açıkgözlük beklenmeyen bir şey değildi. İnsanlar, insan tabiatı böyle yaratılmıştı.

Nehri geçme işinin ikinci gününde nehrin bizim tarafımızdaki kıyısı civarındaki İran köylerinden birinden gelen köylüler bağırıp, çağırmağa ve silahlarını havaya boşaltmağa başladılar. Bu köylüler bu gösterişi şaka olsun diye, bizim bolşevikler geliyor zannederek korkuya kapılmamız için yapmışlar. Yaptıkları şaka çok başarılı oldu ve kafilemiz büyük bir korku ve dehşete kapıldı. Bir çokları kendilerini nehre fırlatıp karşı kıyıya yüzmeğe kalkıştılar. Bunların hepside suları kabarmış ve hızla akan nehirde boğuldular. Ben diğer bazıları ile birlikte hayvan üstünde olarak nehri geçmeğe çalıştım. Fakat hiçbirimiz bunu başaramadık. Katırım cesaretle karşı kıyıya ulaşmağa uğraştı. Hayvan başlangıçta çok güzel yüzüyordu. Ve karşı kıyıya varacağını zannetmiştim. Fakat mesafenin dörtte birini aştıktan sonra hayvanın yorulduğunu hissettim ve geri döndürdüm. Zorlu bir çabadan sonra bizim kıyıda bir yere dönebildik. Fakat vardığımız her kıyının suya girdiğimiz hafif meyilli olan yeri değil, katırın kıyıya ayak basmasına imkân olmayan dik yamaçlı bir yeriydi. Eğer hayvanın üstünde kalsaydım o da ben de boğulacaktık. Bütün varlığımı taşıyan eğer torbalarımı çözüp, bunlar ellerimde olduğu halde dik yamaçlı kıyıya tırmandım. Ben üzerinden indikten sonra hafiflemiş olan ve o ana kadar cesaretle mücadele eden katırımın da kıyının ileri bir noktasında sığ bır yer bulup kıyıya ayak atabilmiş olduğunu ümit ediyorum.

Bu paniğin doğurduğu facialar bizde büyük bir üzüntü yarattı. Bir an evvel karşı kıyıya geç-

memiz için bir şeyler yapmamız gerektiğini anladık. Ağa, kendisine başka sallar yapabilmesi için keçi derisi sağlamazsak yapabileceği başka bir şey olmadığını söyledi. Kendisinin tespit ettiği ücreti ödeyerek otuz tane keçi almak zorunda kaldık. Keçiler kesip etlerini ayırarak derilerini ağaya teslim ettik. Bunlardan yeni sallar yapıldı ve böylece de karşı kıyıya geçme işi hızlandı.

Aras nehrinin karşı kıyısında toplandığımızda, morali tamamen çökmüş bir kafile halindeydik. Artık kızılların ellerinin ulaşamayacağı bir yere vardığımızdan ötürü duyduğumuz sevinç çok sürmedi. Şimdi önümüzde bizleri nelerin beklediğini düşünmeğe başladık. Rus olsun, Ermeni olsun her birimiz facia kelimesiyle ifade edilebilecek bir hayat yaşıyorduk. Kendi memleketlerimizden atılmış insanlardık. Bizler için Rusya'ya veya Ermenistan'a geri dönmek diye bir şey yoktu. Evlerimize geri dönmeğe kalksak orada bizi ölüm bekliyordu. Burada bizleri nelerin beklediğini de bilmiyorduk. Yabancı bir memlekette parasız pulsuz kalmış insanlardık. Geride bıraktığımız yakınlarımızın başlarına gelebilecek felâket ve musibetlerin korkusu bir işkence gibi içimizi kemiriyordu.

Nehiri aştığımız zaman karşımıza çıkan İran hükümeti memurları, bizlerle sadece elimizdeki silahlarımızı toplayıp almak yönünden ilgilenmişlerdi. Bunu yaptıktan sonra da bizi kendi başlarımıza bırakıp, çekilip gittiler.

Şimdi bütün mesele Tebrize varabilmekti. Bir Türk yanıma yaklaştı. Ve bana Tebrize olan yolumuzu kısaltacak kestirme bir yol bildiğini söyledi. Tebrize bir an evvel varmak istiyordum ve bütün kafile ile gitmekten se kafileden ayrılır-

sam Tebriz'e daha çabuk varabileceğimi düşünüyordum. Fakat Türke güvenip tek başıma onunla yola çıkmanın doğru olmayacağını da biliyordum. Eğerdaha birkaç kişiyi bizimle gelmeğe ikna edebilirsem teklifini kabul etmeğe karar verdim. Yapılan teklifi anlattığım insanlardan üç kişi bizimle gelmeyi kabul ettiler.

İlk gün yaptığımız yürüyüşün sonunda bir Türk köyüne vardık. Rehberimiz olan Türk burada ortadan kayboldu ve bir daha kendisini göremedik. Köyde hiç kimse ne bize bir yiyecek verdi ve nede başka türlü bir misafirperverlik gösterdi. Bir Türk evinin bahçesinde toprağın üzerinde uyuduk. Sabaha doğru üzerimize yağan taşlarla uyandık. Hemen ayağa fırlayıp kaçtık. Taşları karşıdaki bir evin damında toplanmış olan Türkler atıyorlardı. Daha henüz gün ağarmamış olmasıyla karanlıkta bizi iyi seçemediklerinden taşlar fena bir yerimize gelmemiş ve bunlardan ciddî bir yara almamıştık. Yattığımız bahçeden fırlayıp kaçarak kendimizi köyün dışına zor attık.

Çocukluğumda Türkler arasında büyüdüğümden bunların dillerini kendi ana dilim kadar iyi bilirim. Taş atarken yaptıkları bağırışmalardan, bunları 1905 yılındaki katliamlarda Azerbaycan'dan kaçıp İran'a sığınmış Türkler olduklarını anladım. Bu diyarlarda işler böyledir. Eski günahların hatıraları hiç unutulmaz ve fırsat ele geçince de bunların öcü alınır. Bu tecrübeden sonra bir daha hiç bir Türk köyünde uykuya dalmağa cesaret edemedik.

Ben şimdi çengelli iğne yapma hünerimi işe yarar bir şekilde kullanmağa başlamıştım. Bu da bana ve arkadaşlarıma yiyecek ekmek bulmak imkânını sağladı. Yaptığım bu iğneleri

Türk köylülerine sattım. Her iğneyi ya yarım somun ekmeğe yahut da bir Krohn'a satıyordum. Türkler anlaşılan ömürlerinde çengelli iğne görmemiş olacaklar ki, bu fiyata iğneleri almakta bir mahzur görmüyorlardı.

İranlı Türkler (Azeri Türkleri) dinlerine sadık ve koyu Müslüman olan insanlardır. İğneleri ekmekle değiştirirken bunlar bu iğneleri doğrudan doğruya benim elimden almazlar, fakat iğneleri su dolu bir kabın içine bırakmamı isterlerdi. İğneler bu kabın içinde su ile yıkandıktan sonra bunları temizlenmiş kabul eder alırlardı. Anlaşılan meram ettikleri temizlik, hak dini olarak kabul ettikleri dinlerine bağlı olmanın getireceğine inandıkları bir ruh ve vicdan temizliği olsa gerektir.

Bu Allah ve din ve anlayışı şekli geçmişte kalmış bir şey oldu. Biz nesillerden beri dinî inanışlarımızdaki farklar için birbirimizle savaşıyor ve birbirimizi boğazlıyoruz. Şimdi de bolşevikler bize Allah diye bir şeyin var olmadığını söylüyorlar. Bolşeviklerin böyle bir şeyi bütün diğer insanlardan daha iyi olarak nasıl öğrendiklerini bilemiyorum. Fakat bunların büyük bir insan kitlesine Allah'ı inkâr ettirmeği başardıklarını biliyorum.

Tebriz'e vardığımızda Taşnakların mülteci Ermeniler için kurdukları yardım komitesine başvurduk. Bu komiteden bize adam başına günde bir Kron'luk bir geçim parası yardımı yapıldı. Kendime bir iş bulup çalışmak için çok gayret sarfettiğim halde hiç bir iş bulamadığımdan bu para ile yaşamak zorunda kaldım. Tebriz, başta Ruslar ve Ermeniler olmak üzere bir çok memleketlerden gelen bir sürü mülteciyle dolmuştu. Bu mültecilere hayatlarını kazanabilmeleri için açık olan tek iş alanı ticaretti. Bu iş için

de bende ne tecrübe ve ne de sermaye vardı. Ermenilerin ticarî kabiliyetleri oldukca gelişmiştir. Ermenistandan kaçmış olan vatandaşlarımdan çoğu bir mendil içine sığdırabilecek kadar küçük bir stokla ticarete başlamışlar ve bir kaç ay içinde de çarşıda içleri eşya ile dolu dükkânlar edinmişlerdi. Ben ticaret yapmanın, hele bilhassa rekabetin bu derece keskin olduğu bir zamanda benim elimden gelecek bir şey olmadığını biliyordum. Olsa olsa biraz tecrübem olan at, sığır, koyun gibi hayvanların alım satımında bir başarı gösterebilirdim.

Mülteciler arasında yüksek tabakadan gelme insanlar olan bir hayli Rus mültecileri de vardı. Bunlar değişmiş olan hayat şartlarına uymakta biz Ermenilere nazaran çok daha fazla güçlük çekiyorlardı. Bunlar vaktiyle yüksek mevki ve büyük toprak sahibi insanlar iken bütün bunları kaybetmiş ve geçimlerini sağlamak için bir iş bilmiyen ve tecrübeleri olmayan insanlardı. Bu gibi ailelerin güzel kadınlarının ekmek parası kazanabilmek için Tebriz'in kahve ve gazinolarında şarkı söylemek zorunda kalışlarını görmek acıklı bir durum oluyordu.

Tebriz'de iki ay kadar kalmıştım ki, buradaki Rus bolşevik hükümeti temsilciliği, belirli bazı sınıflardan olan Ermeni mültecilerinin evlerine geri dönmelerine izin verileceğini bildirdi. Bir çok diğer mültecilerle birlikte ben de Rus temsilcisine başvurdum. Bütün geçmişimiz, savaş ve devrimde yaptığımız işler hakkında çok derin bir şekilde sorguya çekildik. Sonunda bana ve otuz kadar diğer mülteciye, anlaşılan geçmişimizde onlara zararlı bir şey bulamadıklarından, geri dönmemize izin verdiler. Tekrar Sovyet otoritesine girdiğimizde tutuklanamayacağımıza da

söz verildi. Bir kaç gün sonra da evvelce geldiğimiz yoldan tekrar Gerusi'ye geri dönmek üzere yola çıktık.

Gerusi'ye vardığımızda evvelce burada bana bakmış olan şefkatli ve hakikatli dostlarımız beni tekrar karşılayıp gene evlerinde misafir ettiler. Yorucu yolculuğun yarattığı yorgunluğu dinlendirmek üzere bu şefkatli insanların yanında yeniden iki hafta kadar misafir kaldım. Sonra da Azerbaycan'da çocukluğumu geçirmiş olduğum köyüme gitmek üzere yola çıktım.

Doğup büyüdüğüm ve okula gittiğim memleketimin Suşa kasabasına vardım. Kasabanın hali içimi hüzünle doldurdu. Kasabanın büyük birkısmı tamamen harabe haline gelmişti. Etrafta Türklerden baka kimse gözükmüyordu. Büyük bir üzüntü içinde burada yaşamış olan ve çoğu arkadaşlarım ve hemşerilerim olan insanların ne akıbetlere uğramış olduklarını düşünüyordum. Burada şimdi yaşıyan Türklere kendimi göstermeğe cesaret edemeyerek, geceyi terkedilmiş bir ev harabesinde geçirdim.

Ertesi sabah gün doğarken tekrar yollara düştüm. Bu sıralarda bu bölgede durumun ne olduğunu bilmiyorudum ve Türklere görünmekten korkuyordum. Geçtiğim yollarda bir Türke rastladığımda hemen saklanıyor ve onun geçip gitmesini bekliyordum.

Kendi köyüm Kankandiye vardığımda iyice akşam olmuştu. Köy bana bomboş kalmış gibi gözüktü. Evlerin çoğu ve bunlar arasında da babamın evi yıkılmıştı. Gördüğüm durum üzerine tarif ve teselli kabul etmez derecede teessüre kapılmış bir halde etrafta dolaştım. Köyde artık hiç kimse kalmadığı kanısına vardığım sırada bir evin kapısında bir kadın görünce içimde bir

sevinç doğdu. Kadının Ermeni olduğunu anlayıp kendisine seslendim. Evvelâ çekindi, sonra bana doğru yürüdü. Kendisine babamı sordum. Sokağın biraz ötesindeki bir evde yaşadığını söyledi.

Kadının tarif ettiği ve adi bir köy evi olan bu eve koştum. Kapıyı bana yabancı olan bir kadın açtı. Babamın adını verip kendisini görmek istediğimi söyledim. "Şimdi uyuyor, bir saat sonra gel" dedi. Dediğini yaptım. Tekrar gelip kapıyı çaldığımda gene aynı kadın kapıyı açtı. Bu kadının kim olduğunu tanımadığımdan ben de ona kendimin kim olduğunu belirtmeyerek ailem hakkında bilgi almak istedim. bu köyde ailemde babamdan başka kimse kalmadığını, babamın iki oğlundan birinin bir ay önce Türklerle yapılan bir çarpışmada öldüğünü, diğer oğlunun ise on yıl kadar önce evden ayrılıp gittiğini ve kendisinden hiç bir haber alınmadığını, herhalde onun da ölmüş olacağını söyledi. Artık kim olduğumu daha fazla saklamayıp, on yıl önce evden ayrılan oğlunun ben olduğumu söyledim. Kadın beni kucakladı ve babama seslendi. Beni gören babam, kendisini kollarıma atıp evladına kavuşmanın sevinci ile bütün göz yaşlarını boşaltmıştı.

Benim evden ayrılışımdan beri geçen on yıllık zaman içinde babamın hayatında büyük değişiklikler olmuştu. Şimdi güçsüz bir ihtiyardı. Yeniden evlenmişti. Kapıda rastladığım kadın da üvey annemmiş. Babamın evvelce sahip olduğu bütün mallarından şimdi kendisine bırakılan iki dönümlük bir araziden başka hiç bir şey kalmamıştı. Geri kalan bütün mallarına hükümet el koymuştu. Şimdi bu basit köylü kulübesinde yaşıyordu. Kendisine bırakılan toprak,dut ağaçları bulunan bir bahçeydi. Bu dutlardan votka yapıp

satarak geçimini sağlıyordu. Fakat bununla kendisine ve karısına yetecek derecede yiyecek sağlamakta güçlük çekiyordu.

Kardeşim, Türklere karşı yapılan bir çarpışmada ölmüştü. Yeni kurulan Azerbaycan ordusunun Suşa'da eski Çarlık ordularına ait bir askerî garnizonuna yerleşmiş bir alayına iki yüz kadar Ermeninin yaptığı bir saldırıya kardeşim de katılmıştı. Ermenistan'ın tarih kayıtlarında ünlü bir yer alacak olan eşsiz bir çarpışma olmuş ve beş yüzden fazla Azerbaycanlı öldürülmüş veya yaralanmıştı. Türkler bir ara saldıranların bir avuç Ermeni değil, kendilerinden çok üstün kuvvette bir birlik olduğu zannına kapılıp barakalarından çıkmamışlar ve böylece ağır kayıplara uğramışlardı. Sonunda saldırıyı yapanların küçük bir kuvvet olduğunu anlayıp barakalarından fırlayarak karşı saldırıya geçmişler ve kısa zamanda kaçabilen otuz kadar Ermeni dışında hepsinin işini bitirmişlerdi.

Azerbaycan'da Türklerin Ermenilerden korktuğu ve onlara saygı gösterdiği çağ artık geçmişti. Şimdi biz Ermeniler bu diyarda hiç bir itibarı kalmamış olan insanlardık. Sadece bütün varlığımız ve zenginliğimiz yakılıp yıkılmakla kalmamış, bu zenginliğimizin menbaı olan topraklar, ipekhaneler, tütünlükler, fabrikalar, ticaret ve ucuz Türk işçisi emeği de elimizden gitmişti. Kızıllar Türk işçilerini sendikalaştırmış, köylülere toprak dağıtmış ve ticarete ve fabrikalara el koymuşlardı.

Bir kaç hafta kadar babamın yanında kaldım. Bu süre içinde mümkün olan her yere sorarak ve sağa sola mektuplar yazarak karımdan ve çocuğumdan haber almağa çalıştım. Fakat hiç bir sonuç alamadım. O zaman işleyen bir posta

servisi de yoktu. Yazılan mektupların gelip geçenlere verilip, onların bu mektupları, yazılan insanlara ulaştırmalarına güvenmek gerekiyordu. Zaman uzayıp Markuhi'den hiç bir haber çıkmayınca Ermenistan'a gitmeğe ve orada kendisini aramağa karar verdim.

BÖLÜM XXIV

HARMAN SONU

Şimdi belki de karımı arama işine ne diye bu kadar geç başladığımı düşünüyorsunuz? Babamın evinde ve orada bulduğum az çok beslenme imkânlarını arkada bıraktıktan sonra ölmemek için ne yapacağımı merak ediyorsunuz? Bunların cevabını ben de veremiyorum. Bu kıtlık günlerinde elinde avucunda hiç bir şey olmadan avare bir şekilde yollara düşmek, başıboş bir şekilde gıda ve yaşam ararken ölüme kavuşan kalabalığa katılmaktan başka bir şey olmayacaktı.

Markuhi'yi ve oğlumu düşündüğümde ve içinde bulundukları feci durumu tahmin ettiğimde deliye dönüyor ve bu işkenceye dayanamaz hale geliyordum. Böylece onları bulmak için bir çaba harcamadan burada oturup kalmaktansa, ölmenin daha iyi bir şey olacağına karar verdim. Bu karara varınca da babama niyetimi bildirdim. Bunu söylediğim de evdeydik. Babam battaniyelere sarılmış yatağında oturuyordu. Ben toprak odanın zemininde bir ileri, bir geri yürüyordum. Babamın karısı da un yapmağa hazırlık olmak üzere kalburla buğday eliyordu. Babam beni caydırmağa çalışmadı. Daha fazla hareketsiz kalmama imkân olmadığını şüphesiz o da anlamıştı. Bir ara hareketsiz kaldı. Sonra içini çekip odanın köşesinde bir zeminde bir çukur kazıp buradan küçük bir torba çıkardı. Torbanın içinde iki yüz Ruble kadar Rus altını vardı.

Babam ihtiyar ve mecalsiz hali ile altınları parmakları arasında şıkır şıkır sayıyordu. Kulübenin tek penceresinden içeri giren ikindi güneşinin ışıkları babamın bembeyaz saçlarını haşmetlendiriyor ve sayarken elinden torbaya düşen altınları pırıldatıyordu. Yüzünü bana doğru çevirdi. Ne diyeceğini bildiğimden boşanan yaşlarım gözlerimi doldurmuştu. "**Ohannes**" dedi. "**Bu, servetimden kalmış olan son kırıntıdır. Bundan sana ne kadar gerekiyorsa o kadarını alabilirsin**". O derece büyük bir heyecan içindeydim ki, konuşamıyordum. Babamın oturduğu yatağa gidip kollarımı omuzlarına sardım. Teklifinin karımı ve çocuğumu aramak için yapacağım teşebbüse imkân sağlamak için olduğunu, fakat bunun babamın elinde kalmış olan son ihtiyatlarının da feda edilmesi ile olacağını anlamıştım. Üvey annem de oturduğumuz yere geldi. Babamın elini tutup kaldırarak dudaklarına götürdü. Bana da, bu parayı almamı kendisinin de uygun gördüğünü bildirir şekilde başı ile işaret etti. Sonra da geri dönüp yapmakta olduğu işine devam etti.

İki gün sonra babamla oturmuş Ermenistan'a dönüş planlarımı konuşurken kapının usulca vurulması ile konuşmamız kesildi. Gidip kapıyı açtım. Kapının önünde kucağında bir bebek tutan ve bacakları arasında da küçük bir oğlan çocuğu dolaşan bir kadın duruyordu. Ölü yüzü gibi yüzünü kısmen örten bir tutam saç arasından bana doğru dikilmiş iri gözlerini gördüm. Bir de çocuğa baktım. Yüzü bir maymun yüzünü andırıyor ve bu yüzde hiç bir canlılık görülmüyordu. Yüz hatları çekilmiş, adeta erimişti. Kadın da hemen yere düşecekmiş gibi sallanıyordu. Sonra da kucağındaki çocuğun bir ucu kadının omuzlarını örten battaniyeye sarılmış ol-

duğunu gördüm. Yavaşca ve yorgun bir şekilde bir elini kaldırıp yüzünü kısmen örten saçlarını geriye itti. O zaman kim olduğunu tanıdım. Kapımıza gelen bu kadın karımdı. Elinden yakalayıp babama haykırdım. Babamda koşup geldi. İkimiz birlikte karımı ve iki çocuğumu adeta kucaklarımızda taşıyarak eve soktuk.

Günlerce, üçünün de kendilerine gelip yaşayabilecekleri bize şüpheli göründü. Açlık ve açıkta yaşama bunları tüketmiş ve içlerinde kalan hayat izlerini son zerrelerine indirmişti. Üçü de bir deri ve birde kemik kalmışlardı. Oğlumun kolları ve bacakları şişmiş ve çarpılmıştı. Daha bebeklikten yeni çıkmış ufak bir çocuk olduğu halde yüzünü kıllar kaplamıştı. Karımın kucağında taşıdığı bebek, doğumunu haber alamamış olduğum kızımdı. Ailemin babamın evine gelişlerinden bir hafta sonra kızım öldü.

Karımın birisi henüz birkaç aylık bir bebek olan iki çocukla, bu çocukları yedirip bakarak Aleksandropoldan babamın evinin olduğu Kandandiye kadar yaptığı yolculuğu nasıl başardığını sadece Allah bilir. Bunun tam ayrıntılarını kendisinden şimdiye kadar öğrenemedim. Uzun bir süre sorularıma sadece gözyaşlarını dökerek cevap verdi. Şimdi bile kimsenin oturmasına imkân olmayacak derecede kalabalık bir trende seyahat ettiğinden, bitmez tükenmez bir süre yürüdüğünden, gıda olarak da deve dikeni ve buna benzer yabanî otların köklerini toplayıp yediklerinden başka bir şey anımsamadığından gene de fazla bir bilgi veremiyor.

Kars'ın düşmesinden sonra geçen olayları ise oldukca iyi bir şekilde hatırlıyor. Kars'dan kaçan insan kalabalığına o da emirerimle birlikte ve oğlumu emirerime taşıtarak katılmışlar. Kaçı-

şan insanların yarattığı panik sırasında emirerimle çocuğumu kaybetmiş. Şehrin dışında büyük bir yar üzerinde kurulmuş olan bir köprü, üzerinden geçen insanların ağırlığı ile çökmüş. Bu çökmede bir çok insan ölmüş ve daha fazlası da yaralanmış. Karım emirerimin bu köprü çökmeden önce buradan geçip geçmediğini bilmiyor. Türklere yakalanmadan kalabilmesi mümkün olabildiği kadar, Kars'da ve Kars'la yıkılan bu köprü arasındaki yolda kalıp emirerimi aramış. Daha sonra da Kars'dan kaçmış. Amerikan yardım teşkilâtının istasyonlarından birine varıp kendisini Amerikalıların korumasına bırakmış.

Ruslarla Türkler arasında yapılan barış antlaşmasından sonra Aleksandropol'a dönüp orada ailesinin yanına bıraktığım oğlumu bulmuş. Bundan kısa bir süre sonra da kızım doğmuş. Çok geçmeden karım Aleksandropol'daki aile ve akrabalarının kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar da yiyecek bulamamalarından ötürü onların yanından ayrılmağa mecbur kalmış. Karımın babası Taşnak partisi liderlerinden biri olduğu için bolşevikler tarafından yakalanıp idam edileceği korkusu ile, ailesini koruyacak bir kimse bırakmaksızın ortada bırakıp kaçmış. Memleket kıtlık içindeymiş. Karım barınabileceği tek yer olarak babamın evinin kaldığını düşünmüş. Fakat babamın evi de Azerbaycan'da yüzlerce kilometre mesafedeymiş. Gerçi Aleksandropol'da bir Amerikan yardım istasyonu varmış ama, burada Amerikalıların kendi himayelerine aldıkları çocukları bile besliyecek yeterlikte gıdaları ve malzemeleri yokmuş. Bunlar yetişkin insanlara ve annesi veya babası olan çocuklara hiç bir yardım yapamıyorlarmış. Bu durum karşısında karım için karşılaşacağı güçlükler ne olursa olsun babamı bulmak için Azerbaycan yolculuğunu gö-

ze almaktan başka çare kalmamış. Böylece de bu seyahatın sonunda hemen hemen ölü durumunda bize kavuşmuşlar.

Karım ve oğlum yavaş yavaş güçlerini ve kuvvetlerini kazandıkca ve babamın küçük serveti de erimeğe başlayınca benim için kendimi ve ailemi besleyecek bir yol bulmak zorunlu bir hale geldi. Aleksandropol'daki Amerikan yardım teşkilâtının çalışmalarını genişletip bir tarım kalkınması programı uygulamağa başladığını işitmiştim. Bunun bana tarım alanındaki bilgimi kullanma fırsatını vereceğini düşündüm. Bir bölümünü trenle seyahat etmek, bir bölümünü de yaya olark yürümek üzere Aleksandropol'un yolunu tuttum. O devirde bolşeviklerin komünistlik teorilerinin gereklerinden biri olarak trenlerde bedava seyahat ediliyordu. Bana dünyada sanki herkes tren yolculuğu yapmağa çıkmış, yahut da yapmağ çalışıyorlarmış gibi geldi. Her istasyonda insanı aptallaştıracak kadar büyük bir insan kitlesi, sanki başka yerlere gidipte orada daha iyi bir şey bulacaklarmış gibi trenlere saldırıyorlardı. Bindiğim trenin içi, dışı, altı üstü birdaha tek bir insan daha almasına imkân olmazcasına dolmuştu. Ne acınacak durumda bir insan enkazıydı bu kalabalık. Nereye gidecekleri hakkında sadece bulundukları yerlerden kaçma arzularının dışında, hiç bir bilgi ve amaçları yoktu. Bu kaçışlarında ölümün pençesi de yakalarını bırakmıyor, bunları dağlarda, ovalarda yakalayarak bu yerleri sayısız insan cesetleri ile dolduruyordu. Bunlar açlık ve hastalıkların kurbanı olarak genç, ihtiyar yol kenarlarına yığılıp kalırlarken, daha yaşıyacak kadar kuvvetleri kalmış olan diğer genç ve ihtiyarlar da bunların cesetlerine basarak yollarına devam ediyorlardı.

Aleksandropol'da Amerikalıların yanında kendime bir iş bulmağı başardım. Kıtlığın en şiddetli devresinde bana verdikleri maaş, ancak bir insanın açlıktan ölmeyecek derecede gıda satın alabilmesine ve hayatını idame ettirebilmesine yetecek şekilde hesaplanmış bir ücretti, fakat ben bundan da bir kısmını ayırıp karıma ve çocuğuma yollamak zorundaydım.

Ermenistan'daki kıtlığın en şiddetli devresinde buradaki durumu inceleyenler, memlekette ki bütün insanların yok olmağa mahkûm oldukları kanısına varmışlardı. Hatta Rus işgal ordusunun askerleri bile açlıktan ölüyorlardı. Bu kıtlık, Ermenistan'ın şimdiye kadar bir eşini görmediği korkunç bir kıtlıktı. Çarpışan ordular memleketin bütün gıda kaynaklarını silip, süpürmüşlerdi. Bulaşıcı hastalıklar da açlığın korkunçluğunu büsbütün arttırıp, onun tuzu biberi oldular. Tifüs, kolera, tifo, sıtma harvurup harman savurdu. Bunlar savaş alanlarında ve katliamlarda ölenlerin sayısından çok fazla sayıda insanların ölmelerine sebep oluyordu. Yaşama kudreti kalmamış olan insanlar kış gelipte soğuklar bastırınca sinekler gibi öldüler. Size anlatmış olduğum yaşam öykümde bir çok korkunç şeylerden, olaylardan bahsettim. Bunlar vahşî ruhlu insanların hem cinslerine reva gördükleri zulüm ve gaddarlıkların hikâyeleriydi. Bu insanlara vahşî ruhlu insanlar diyorum; çünkü bizler, dünyanın bizim yaşadığımız bölgesinde yaşıyan insanlar, uygarlaşmamış insanlarız. Bizler halâ Mongol istilâları çağlarındaki sosyal ve ahlâkî düşünce ve geleneklere uyar bir şekilde yaşıyoruz. Gerçek o ki, biz uygarlığın birçok yönleri bakımından o devirlerdeki insanların olduğundan daha ileri bir seviyeye gitmiş değiliz. Anlattığım ve üzerlerinde bilhassa durduğum bu kor-

kunç vahşet ve gaddarlık olayları, kıtlık devresinde olan korkunç faciaların yanında çok hafif kalırlar.

Ölüm ve ıstırabın bu ajanları bütün halk kitlesini toptan pençelerine alınca açlık ve hastalığın anlamını ve korkunçluğunu belirtmek için ne kelime bulabilirsiniz? Genç ve ihtiyar herkes caddelerde, sokaklarda, tarlalarda düşüp düşüp ölüyorlardı. Her Allahın günü şehir ve köylerde cenaze arabaları kaldırım taşlarını şakırdatarak içlerini tepeleme dolduran korkunç yüklerini tarlalarda açılmış büyük çukurlara dolduruyorlardı. Kurtlar ölü eti yemekten şişmanlamış ve daha da saldırgan hale gelmişlerdi.

İnsanların böyle zamanlarda neler yapmağa mecbur kaldıklarını anlatmağa kalkarsam kulaklarınızı inciteceğimden korkarım. Şu kadarını söyleyeyim ki, böyle zamanlarda insanlar canavarlaşıyorlar. Fakat bunun bir de parlak tarafı var ki, o da gene böyle zamanlarda diğer bazı insanların da azizleşmesidir. Başka yaradılışta olan öyle bazı insanlarda oluyordu ki, bunlar kalmış olan güçlerinin son zerreleri ile azizleşmiş veya canavarlaşmış olan diğer insanların yardımlarına koşuyorlardı. İnsanlar ve insan yaradılışı böyledir.

İnsan denen varlık, inanılmıyacak kadar az bir gıda ile yaşayabilecek ve çalışabilecek olan bir varlıktır. İki sene kadar süren bu kıtlık devresinde Ermenistan'daki insanlar, Amerikan yardım teşkilâtı tarafından sağlanan günde bir "foont" dan az bir mısır unu lapası ve buna kattıkları tarlalardan toplanan yabanî ot kökleri ile yaşadılar. Bir keresinde bir bakıma çok komik, diğer bakıma da çok acıklı olan bir sahneye tanık oldum. Kendimin hiç bir zaman tam doyma-

makla beraber aşırı bir açlığa da mahkum olmadığım günlerdeydi. Bir adamın bütün gün öğleye kadar açlıktan bitkin durumda ve sendeleyerek öküzünün arkasında sapanla tarlasını sürmesine bakıyordum. Adam öğleye doğru biraz otlaması için sapanın koşumunu çözüp öküzü meraya saldı. Kendisi de öğle yemeği için meradaki otların köklerini çıkarmağa başladı. İnsanla öküz aynı merada otluyorlardı.

Bugün hayatta kalmış olanların bu kıtlık devresinde yaşamayı nasıl başarmış olduklarını anlatmak güçtür. Gözle görülen ölçü ve belirtilere göre bu insanların hepsi de ölmeğe mahkûmdular. Fakat memleketin gizli gıda kaynakları da daima tahmin edilenden fazla olmuştur. Hükümetin elkoyma politikası yüzünden herkes elinde ne gıda stoku varsa saklamağa çalışıyordu. Para kıymetinin düşüşü o raddeye varmışkı ki, paranın değerini artık sıfır olarak kabul etmek durumuna gelinmişti. Bir koyunun ağırlığına eşit ağırlıkta 50.000 rublelik banknotlarla satıldığını gözlerimle görmüştüm. Para değerinin makul bir seviyede tutulması ve elkoyma politikasına başvurulmaması ile gizlenmiş zahire stoklarının ortaya çıkmasına yol açılabilirdi. Hernekadar bu, aşırı kazançlara yolaçarsa da bu zahire gene de halka dağıtılıp pek çok insanların hayatlarının kurtulması sağlanabilirdi.

Böylece soysal düzenin bozulması, korku ve kazanç hırsını doğurup bunların sonucu olarak kıtlık meydana çıktı. İnsanlar alışmış oldukları para - mal değişimi sisteminin ortadan kalkması ile satınalma vasıtalarından mahrum kaldılar. Bunun sonucu olarak ta açlıktan ölmeğe mahkûm oldular. Hiç şüphesiz ki, Ermenistan'ın başşehri olan Erivan'ın sokaklarında köpeklerin ço-

cuk ölülerini yedikleri günlerde, elinde geçer cinsten yeterli parası olanların aynı şehirde kendilerine mükellef ziyafetler çekmeleri de mümkündü.

Ermenistan gibi küçük bir memlekette senelerce süren savaşlar, katliamlar, kıtlık ve salgınlar ne muazzam bir ölüler ordusu meydana getirdiler. Bütün bu gayret ve ıstıraplar, ölümler, mahvedilen hayat ve servetler ne uğruna yapıldı? Herhalde bundan başlıca kazancımız uzun kış gecelerinin can sıkıntısını gidermek, yaramazlık yapan bir çocuğu korkutmak vea uyumayan bir çocuğu uyutmak için eski korku ve dehşet öykülerinin yerini alacak bitmez tükenmez bir yeni dehşet, korku ve nefret öykülerine kaynak edindik.

Geçenlerde Marmaçay köyünü ziyaret ettim. Bu köy Arpaçay vadisinde bulunan çok eski bir köydür. Buradaki insanlar topraktan yapılma birer odalı izbe şeklindeki evlerde barınırlar. Vadinin yamacındaki kayalarda Milâttan önce 900 yıllarında kazılmış olduğu söylenilen ölü ve unutulmuş bir dille yazılı kazma yazılar vardır. Bu köydeki insanların bugün yaşadıkları izbe evler o yazıların yazıldığı tarihlerde ne iseler bugün de aynı o zamandaki gibidirler. Araya giren yüzyıllar bu insanların yaşama şeklinde hiç bir değişiklik yapmamıştır.

Köyün ortasında köydeki yapıların hepsinden yüksek durumda bin beşyüz yıl önce yapılmış bir kilisenin kalıntısı bulunmaktadır. Dağ yamacının kenarındaki vadide kıvrıla kıvrıla köye inen toprak bir yol vardır. Yüz yıllar ve yüz yıllar önce, tarih derslerinde öğretilen devirlerden ve geleneklerin belirmesinden önce köylülerin öküz arabalarının tekerlekleri sert kayalar

üzerinde izler çizerek bu yolu meydana getirmişti ve bu yol o zamanlardan beri kullanılmıştı. Bu yolun meydana gelişi yavaş bir olaydı. Nesiller boyu insanlar doğmuş, yetişmiş ve ölmüşlerdi. Hergün bu kavisli yoldan arabaların tekerlekleri kayaları aşındırarak geçmişlerdi. Zamanla tekerleklerin açtıkları izler o derece derinleşmişti ki, yoldan geçen arabaların tekerlek mafsalları yolun orta kısmına değer bir hale geldi. Araba tekerleklerinin artık bu derinleşmiş izlerden geçememesinden ötürü yeni bir yol bulunması gerekti. Eski tekerlek izlerinin yarattığı çukurların yanında araba tekerlekleri yeni izler açmağa başladılar. Zaman ve kullanma insan çalışmasına üstün geldi ve arabaların tekerleklerinin geçtiği yol izlerinin tekrar tekrar değiştirilmesi gerekti. Kısa bir süre önce Marmaçay'ı ziyaret ettiğim zaman bu yamaçta uzun süre kullanılıp sonra bırakılmış, kayalarda açılmış tekerlek izlerinin yaptığı sıra sıra derin oyuklar halinde kilometrelerce uzun izler görülüyordu.

Marmaçay köyünün bu halini anlatırken size aynı zamanda Ermenistan'ın bütün tarihini de anlattığımı belirtmek isterim. Halkımızın yaşayışında yüz yıllardan beri bir değişme olmadığını belirten ilkel konutlar, ya Mezopotamya'dan ya da Van'dan gelmiş ve Ermenistan'da ilk uygarlaşma hareketini başlatmış olan seyyahların kayalara kazdıkları çivi yazıları, Ermenistan'ın Hıristiyanlığı kabul edişini ve bunu takiben yaşadığı haşmetli devreyi belirten büyük kiliselerin harabeleri, bu geçtikten sonraki 700 yıllık devrede Ermeni köylülerinin bir değeri olmayan alın terleri ile arabalarının tekerleklerinin kayaları aşındırarak husule getirdikleri derin tekerlek çukurları, bunlarla Ermenistan'ı bütün tarihi dile getirilmiş olur.

Bu köyü ziyaret ettiğimde köyün görünüşünde yeni bir özellik göze çarpıyordu. Dağ yamacının burun kısmında kule gibi yüksek bir yapı iskelesi kurulmuştu. Bu iskelenin üstünde de bolşevizmin kızıl bayrağı asılıydı. İskele ovadaki tarlaları sulamak ve fabrikalara enerji sağlamak için Arpaçay'dan su getirecek bir kanal için açılacak tünelin ağzına kurulmuştu. Kızıl bayrak köylülerin manasını anlamaktan aciz oldukları fikir ve amaçların aman vermez patronluğunun timsali olarak görülüyordu.

***

Azerbaycan'da 1918 - 1922 yıllarında yaşanmış olayları gün ışığına çıkaran Amerikalı yazar **Leonard Ramsden Hartill**'in 1928 yılında yayınladığı bu eser, her yönüyle belgesel değer taşımaktadır.

Aslına titizlikle sadık kalarak İngilizceden günümüz Türkçesine çeviren **Dr. Sipahi Çataltepe**'nin sunuş yazısında ifade ettiği gibi, bu kitabı baskıya hazırlarken biz de çok etkilendik.

Amerikalı yazarın da önsözünde belirttiği üzere; kitabın oluşumuna neden olan **Ohannes Apresyan**'ın hayat hikâyesindeki samimi itiraflarını, bir yılı aşkın sürede bizzat yerlerinde inceleyerek, anlatılan olay ve maceraların geçtiği yerlerin de çoğunu görmüş olması ve bu olaylara katılmış diğer insanlarla da konuşarak doğruluğunu kanıtladıktan sonra kaleme alması bu esere belgesel bir değer kazandırmıştır.

Asırlar boyu Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ve Azerbaycanda kardeşçe yaşayan Türk ve Ermeni halkının bu rahat yaşamlarına nifak sokan dış etkenler, menfaat peşinde koşan serdengeçti gizli cemiyetlerin ektikleri tohumların meyveleri nice canlara mal olmuştur.

Halen Kafkasya'da yaşayan ve birbirine komşu olan iki halkın, dününü bugünümüze getiren bu eserden alacakları dersler vardır.

Dış etkenlerin tesirinden kurtularak, kendilerine çıkar sağlamak isteyen serdengeçtilerin tuzağına düşmeden Rus Devlet Başkanı Gorbacov'un getirdiği açılım politikası doğrultusunda ve çağımızın koşulları içinde birbirine düşmanlık derecesine varan dargınlıkları bırakmalıdırlar. Türkler ve Ermenilerin saygın komşuluk ilişkileri içinde ortak menfaatlerini gözeterek siyasal ve ekonomik bağımsızlığa kavuşmalarına neden ol[illegible] ibret dersi veren bu eseri Kastaş Yayınları okuy[illegible] larına sayg[illegible]yla sunar.

TH9
53033
CZD

9757639346009

hil 12.000 TL.

7.00